

Г.П. БЕВЗ, В.Г. БЕВЗ

2

МАТЕМАТИКА

Підручник
для загальноосвітніх
навчальних закладів

Рівень стандарту

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Київ
«Генеза»
2010

Передмова

Науку математику можна розглядати з різних точок зору. Одні бачать у ній насамперед своєрідний інструмент для науковців, інженерів і техніків. Бо за допомогою математичного моделювання можна порівняно легко і швидко розв'язувати дуже важливі прикладні проблеми, які іншими методами розв'язувати надто дорого або неможливо. Ось що говорили про математику відомі люди:

«У вивчення природи математика робить найбільший внесок» (Прокл, V ст.).

«Той, хто не знає математики... не може пізнати світ» (Р. Бекон, XIII ст.).

«Люди, які засвоїли великі принципи математики, мають на один орган чуття більше, ніж прості смертні» (Ч. Дарвін, XIX ст.).

Математика не тільки корисний інструмент чи засіб, а й значна частина загальнолюдської культури. Якщо історик описує тільки війни і революції, діяльність царів, полководців і митців, його історія неповна, однобічна. Номо sariens – людина мисляча. Тому історія людства передусім має містити описи діяльності кращих мислителів, зокрема й математиків. Чи відоме вам найбільше відкриття XVII ст.? Воно стосується математики. А чи може історик обминати найважливіші відкриття? Які найістотніші зміни відбулися в другій половині XX ст.? Створення швидкодіючих електронних обчислювальних машин (ЕОМ), а на їх основі – комп'ютерів. Комп'ютеризація науки і виробництва безперечно вносить у розвиток людства зміни набагато важливіші й вагоміші, ніж зміни урядів, локальні війни і будь-що інше. Щоб правильно описати цю епоху, історик має сказати про створення ЕОМ і комп'ютерів, а для цього він повинен хоч трохи знати історію математики.

Дехто з учнів говорить: «Мені не потрібна математика, бо я не збираюся бути математиком». Подібна аргументація анітрохи не краща такої: «Мені не потрібен автомобіль, бо я не збираюся бути шофером».

Математика – це своєрідна мова, засіб спілкування. Чи ж може філолог ефективно досліджувати різні мови, не маючи уявлення про сучасну математичну мову та її історію?

Математика – основа багатьох наук, починаючи від філософії й аж до космогонії. А ще вона – логічний тренінг мислительної діяльності для фахівців з будь-якої галузі знань. Не випадково багато математиків добре виявили себе і в інших галузях. Наприклад, Піфагор, Р. Декарт, Б. Паскаль – філософи, О. Хайям – поет, П. Ферма – юрист, І. Кеплер – богослов, Г. Лейбніц –

магістр філософії, доктор права, юрист, дипломат. Цей список можна продовжувати.

Справжній математик має не тільки на один «орган чуття» більше від звичайної людини, він має також значно більше «ступенів свободи». З тривимірного простору йому зовсім не важко перейти в чотиривимірний чи в будь-який n -вимірний або в простір Банаха, Гільберта, Клейна тощо. А кожний із цих просторів – дивний своєрідний світ, багатший і корисніший від світів, вигаданих фантастами. Математика та її історія настільки багаті, що справжній філософ, історик, будь-який гуманітарій у них може знайти чимало цікавого й корисного.

У цьому підручнику пропонується інтегрований курс математики. До нього входять найважливіші теми з арифметики, алгебри, початків аналізу та з геометрії.

Окремі теми ви вже знаєте з попередніх класів, а більшість – зовсім нові. Намагайтеся опанувати їх. Читаючи теорію, основну увагу звертайте на слова, надруковані курсивом і жирним шрифтом. *Курсивом* виділено терміни, назви понять. **Жирним шрифтом** надруковано важливі твердження, теореми.

Знати математику – це насамперед уміти користуватися нею. Учитися користуватися математичними знаннями найкраще під час розв’язування задач. У підручнику є задачі до кожної теми, до кожного параграфа – різних рівнів складності. Задачі і вправи в підручнику поділено на: «Виконайте усно», рівень А, рівень Б і «Вправи для повторення». Завдання, рекомендовані для домашньої роботи, виділено кольором. У кожному параграфі підручника є рубрика «Виконаємо разом», у якій подано задачі з розв’язаннями. Радимо переглянути їх, перш ніж виконувати домашнє завдання.

Цікаві доповнення до основного матеріалу містяться в рубриках «Історичні відомості».

Для узагальнення і систематизації вивченого матеріалу призначено рубрики «Головне в розділі» і «Самостійна робота».

У додатках для тих, хто хоче дізнатися більше, пропонуються теми для робіт творчого характеру і список відповідної літератури.

Математику можна порівняти з великим і барвистим квітником, у якому кожен може дібрати собі букет за смаком. Зрозуміло, щоб зробити це, спершу треба ввійти в цей квітник.

Ласкаво просимо!

Автори

Алгебра і початки аналізу

*Математика —
це гімнастика
розуму і підготовка
до філософії.*

Ісократ (IV ст. до н. е.)

Числа, функції, рівняння

ТЕМИ РОЗДІЛУ:

- дійсні числа та обчислення;
- відсоткові розрахунки;
- числові функції, їх властивості та графіки;
- корінь n -го степеня;
- степені з раціональними показниками, їх властивості;
- степеневі функції, їх властивості та графіки;
- ірраціональні рівняння та нерівності

§ 1. Дійсні числа

Важливу роль у математиці відіграють числа. Найпростіші з них – *натуральні числа* 1, 2, 3, 4, 5, ..., які використовують під час лічби. Вони були відомі ще в доісторичні часи. Зрозуміло, що називали і записували їх раніше не так, як тепер.

Не слід ототожнювати числа із цифрами. Цифри – це значки, якими позначають числа. Натуральних чисел існує безліч, а цифр – тільки десять: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Такі цифри називають арабськими або індійськими. Іноді числа позначають також римськими цифрами I, V, X, L, C, D, M, які відповідають числам 1, 5, 10, 50, 100, 500 і 1000. Наприклад, число 1998 римськими цифрами записується так: MCMXCVIII. Якщо тисяч багато, їх відокремлюють від одиниць літерою *m*. Запис XXVIIImCCLXXXIV означає число 27 284.

Існують спеціальні позначення чисел в азбуці Морзе. А в рельєфно-точковому шрифті Брайля цифри позначають різними конфігураціями точок (мал. 1).

Згадаємо, як називають і позначають великі числа:

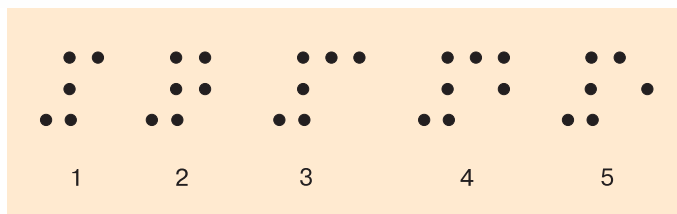
мільярд – $1\ 000\ 000\ 000 = 10^9$;

трильйон – $1\ 000\ 000\ 000\ 000 = 10^{12}$;

квадрильйон – $1\ 000\ 000\ 000\ 000\ 000 = 10^{15}$;

квінтильйон – $1\ 000\ 000\ 000\ 000\ 000\ 000 = 10^{18}$.

У різних країнах великі числа називають по-різному. Наприклад, трильйоном у США, Франції називають число 10^{12} , а в Англії, Німеччині 10^{18} . Ми словами «мільярд» і «більйон» називаємо одне й те саме число 10^9 , а в Німеччині більйоном прийнято називати число 10^{12} . Варто звернути увагу також на те, що ми число 0 не вважаємо натуральним, а в Італії, Франції та деяких інших країнах 0 відносять до натуральних чисел.

Мал. 1

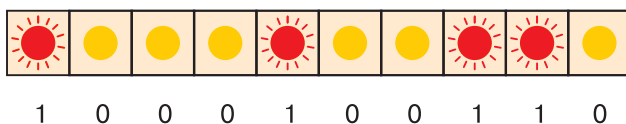
Десятьма різними цифрами записують числа у *десятковій системі*, у якій рахують одиницями, десятками, сотнями та іншими степенями числа 10. Існують також *недесяткові системи числення*. Найпростіша з них – *двійкова*, у якій рахують одиницями, двійками, четвірками та іншими степенями числа 2. Для позначення чисел у двійковій системі досить двох цифр: 0 і 1. Наприклад, записане в десятковій системі число 137 (або $1 \cdot 10^2 + 3 \cdot 10 + 7$) можна подати у вигляді суми $1 \cdot 2^7 + 1 \cdot 2^3 + 1$. Тому в двійковій системі його записують так: 10001001.

Системи числення	
двійкова	десяткова
1	1
10	2
11	3
100	4
101	5
110	6
111	7
1000	8
1001	9
1010	10
1011	11

Навчившись записувати натуральні числа за допомогою лише двох цифр 0 і 1, учені одержали можливість позначати їх електричним струмом: цифра 0 – струм не проходить, 1 – проходить. Уявіть, наприклад, блок з десяти лампочок. Якщо в ньому увімкнено тільки першу, п'яту, восьму і дев'яту лампочки (мал. 2), то вважають, що позначено число 1000100110. Переключати такі блоки, тобто «записувати і витирати» числа, а отже, додавати і віднімати їх, можна за тисячні частки секунди. Удосконалюючи такі «суматори», фахівці створили швидкодіючі електронні обчислювальні машини. Об'єднавши ЕОМ з телевізорами, створили комп'ютери. В основі цього – запис числа тільки двома цифрами!

Крім натуральних, відомі також числа цілі, раціональні, дійсні та інші. Множина *цілих чисел* містить усі натуральні числа, усі протилежні їм числа і 0, тобто це числа

..., -5, -4, -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3, 4, 5,

Мал. 2

Цілі числа разом з дробовими утворюють множину *раціональних чисел*. Раціональним називають кожне число, яке можна подати у вигляді дроби $\frac{m}{n}$, де m – число ціле, а n – натуральне. Кожне раціональне число можна записати у вигляді скінченного або нескінченного періодичного десяткового дроби.

Існують числа, відмінні від раціональних. Наприклад, обчислюючи значення $\sqrt{2}$, $\sqrt{10}$, π , дістають нескінченні неперіодичні десяткові дробі:

$$\sqrt{2} = 1,4142135\dots, \quad \sqrt{10} = 3,1622776\dots, \quad \pi = 3,1415926\dots$$

Ці числа – не раціональні.

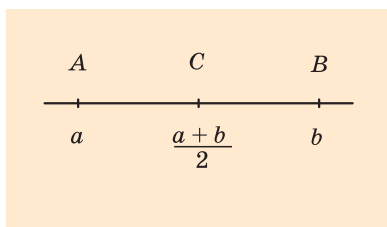
Числа, які зображаються нескінченними неперіодичними десятковими дробами, називають *ірраціональними*. Ірраціональний – значить не раціональний (лат. *ir* відповідає заперечувальній частці *ne*).

Ірраціональними називають числа, які не можна виразити у вигляді відношення двох цілих чисел. Усі раціональні й ірраціональні числа разом називають *дійсними числами*. Кожному дійсному числу на координатній прямій відповідає єдина точка і кожній точці координатної прямої – єдине дійсне число.

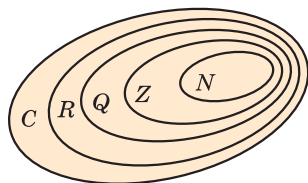
Уявіть, що на координатній прямій позначено дві довільні точки A і B з раціональними координатами a і b (мал. 3). Скільки на відрізку AB існує точок з раціональними координатами? Безліч. А точок з ірраціональними координатами? Значно більше, ніж з раціональними!

Множини натуральних, цілих, раціональних, дійсних і *комплексних чисел* позначають відповідно літерами N , Z , Q , R , C . Кожна із цих множин нескінченна і є підмножиною (частиною) наступної множини (мал. 4). Тому будь-яке натуральне число можна вважати водночас і цілим, і раціональним, і дійсним, і навіть комплексним (про комплексні числа читайте на с. 78).

Множину R дійсних чисел також називають числовою прямою, а її елементи (числа) – точками числової прямої.

Мал. 3

Мал. 4

ПІФАГОР САМОСЬКИЙ (бл. 580–500 рр. до н. е.)

Давньогрецький математик, філософ. Організував свою школу (піфагорейський союз), яка була водночас і релігійним братством, і політичною партією. Досліджував проблеми теорії чисел, геометрії, гармонії, астрономії. Вважав, що все визначають числа. Досліджував різні види чисел: парні, трикутні, квадратні, досконалі, дружні тощо. Виявив, що сторона квадрата і його діагональ не мають спільної міри.

Дійсні числа можна порівнювати.

З двох додатних дійсних чисел більше те, у якого ціла частина більша. Якщо цілі частини рівні, більшим вважається те число, у якого перший з неоднакових десяткових знаків більший, а всі попередні однакові.

Приклади. $1,4148... > 1,4139... ;$
 $-1,4162... < -1,4139... ;$
 $-0,0674... < 0,00176... .$

Розглянемо деякі властивості множини дійсних чисел. Множина дійсних чисел R нескінченна, не містить ні найменшого, ні найбільшого числа. Множини N , Z і Q є її підмножинами. Як і множина Q , множина дійсних чисел скрізь щільна, тобто для будь-яких двох різних дійсних чисел завжди можна назвати таке третє дійсне число, яке більше за одне з даних, але менше за друге. Це впливає з того, що коли $a < b$, то

$$a < \frac{a+b}{2} < b.$$

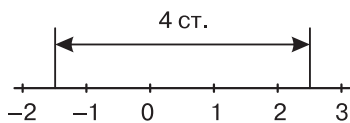

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як позначають натуральні числа? Наведіть приклади.
2. Наведіть приклад недесяткової системи числення.
3. Які ви знаєте назви для великих чисел? Запишіть кілька великих чисел та назвіть їх.
4. Назвіть найменше натуральне число. Чи існує найбільше натуральне число?
5. Які числа називають цілими? Як позначається множина цілих чисел?
6. Як називаються цілі додатні числа?
7. Назвіть ціле число, яке більше від найбільшого цілого від'ємного числа, але менше від найменшого додатного цілого числа.
8. Сформулюйте означення раціонального числа. Як позначається множина раціональних чисел?

Виконаємо разом

Мал. 5

1. Одна подія сталася в середині 3 ст. н. е., а друга – в середині 2 ст. до н. е. Скільки часу пройшло між цими двома подіями?

● **Розв'язання.** $1,5 + 2,5 = 4$ ст. (мал. 5).

Відповідь. 4 століття.

✓ **Зауваження.** На традиційній осі часу відсутні нульовий вік і нульовий рік, тому вона відрізняється від математичної числової осі. І якщо одна подія відбулася в m -му році до н. е., а друга – в n -му році н. е., то між цими подіями пройшло не $m + n$, а $m + n - 1$ років.

2. Доведіть, що між будь-якими двома раціональними числами a і b на числовій прямій існує безліч раціональних чисел.

● **Розв'язання.** Нехай $a < b$. Тоді $2a < a + b$ і $a + b < 2b$, звідси $a < \frac{a+b}{2} < b$. Якщо a і b раціональні, то число $\frac{a+b}{2}$ також раціональне. Позначивши його літерою m , так само переконаємося, що число $\frac{a+m}{2}$ також раціональне і т. д.

3. Подайте у вигляді десяткового дробу: а) $\frac{9}{8}$; б) $\frac{4}{11}$; в) $\frac{7}{6}$.

● **Розв'язання.** Щоб перетворити звичайний дріб у десятковий, потрібно чисельник даного дробу поділити на його знаменник. Маємо:

$$\text{а) } \frac{9}{8} = 1,125; \quad \text{б) } \frac{4}{11} = 0,363636\dots; \quad \text{в) } \frac{7}{6} = 1,1666\dots$$

Відповідь. а) 1,125; б) 0,363636...; в) 1,1666...

4. Більше чи менше від мільярда число 2^{30} ?

● **Розв'язання.** $2^{30} = (2^{10})^3 = 1024^3 > 1000^3$.

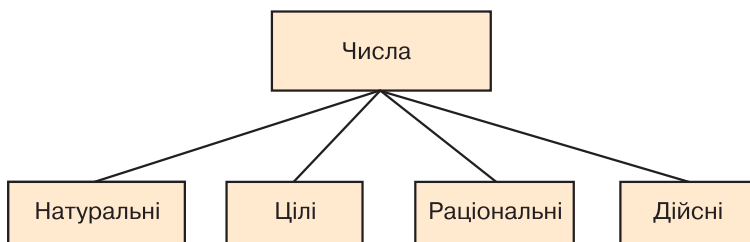
Відповідь. Число 2^{30} більше від мільярда.

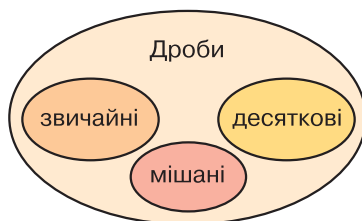
Виконайте усно

1. Які із чисел 35, -128, $\sqrt{25}$, $\sqrt{10}$, $-\sqrt{0,04}$ – раціональні, які – ірраціональні, які – дійсні?

2. Яке з тверджень правильне:
 а) кожне натуральне число є дійсним;
 б) кожне ціле число є дійсним;
 в) кожне раціональне число є дійсним;
 г) кожне ірраціональне число є дійсним;
 ґ) не кожне дійсне число є раціональним;
 д) не кожне дійсне число є ірраціональним?
3. Укажіть правильні твердження:
 а) 2π – число дійсне; б) $-\pi$ – число ірраціональне;
 в) $1 + \pi$ – число ірраціональне; г) $\pi : 2\pi$ – число раціональне.
4. Чи правильні схеми на малюнках 6 і 7?

Мал. 6

Мал. 7

5. Які із записів правильні?
 а) $-3 \in N$; б) $0 \in R$; в) $0,5 \in Z$; г) $\sqrt{80} \in N$;
 ґ) $-7 \in Q$; д) $\sqrt{5} \in R$; е) $\sqrt{0,4} \in Z$; є) $0,333 \in Q$.
6. Чи правильні твердження:
 а) будь-яке натуральне число є раціональним;
 б) будь-яке натуральне число є дійсним;
 в) будь-яке ціле число є натуральним;
 г) будь-яке раціональне число є цілим;
 ґ) будь-яке ірраціональне число є дійсним?
7. Для будь-яких дійсних чисел a, b, c правильні рівності
 $a + b = b + a$, $a + (b + c) = (a + b) + c$, $ab = ba$, $a(bc) = (ab)c$,
 $(a + b)c = ac + bc$.

Які закони дій виражають ці рівності?

8. На скільки число 3 більше від -2 ? А від 2 ?
9. Назвіть кілька раціональних чисел. Чи є раціональними числа 5 ; -3 ; $\sqrt{49}$; 0 ; $2,01$?
10. Назвіть кілька дійсних чисел, які не є раціональними. Як називаються такі числа?

А

11. Запишіть число, яке має 38 мільярдів, 7 тисяч і 5 одиниць.
12. Скільки хвилин пройшло від початку нашої ери до сьогодні?
13. Серце здорової людини робить у середньому 70 скорочень за хвилину. Скільки разів воно скорочується протягом 70 років?
14. Обчисліть:
а) $432 \cdot (567 - 202) + 1001 : 13 + 28$;
б) $(43 \cdot 19 - 26\,928 : 33) \cdot (16\,112 : 53 - 304)$.
15. Знайдіть суму всіх натуральних чисел, менших від 100.
16. Розгляньте рівності. Чи правильні вони? Які закономірності ви помітили? Спробуйте продовжити записи.
а) $1 + 9 \cdot 0 = 1$, б) $1 + 8 \cdot 1 = 9$,
 $2 + 9 \cdot 1 = 11$, $2 + 8 \cdot 12 = 98$,
 $3 + 9 \cdot 12 = 111$; $3 + 8 \cdot 123 = 987$.
17. Запишіть римськими цифрами число:
а) 47; б) 109; в) 1999; г) 2009.
18. Подайте у вигляді звичайного дробу числа:
а) 0,25; б) 1,3; в) 0,333; г) 7; г) $5\frac{2}{3}$.
19. Подайте у вигляді десяткового дробу числа:
а) $\frac{1}{5}$; б) $\frac{3}{4}$; в) $\frac{99}{25}$; г) $\frac{5}{8}$; г) $\frac{65}{128}$.
20. Подайте у вигляді нескінченного десяткового дробу числа:
а) $\frac{1}{6}$; б) $\frac{77}{15}$; в) $\frac{21}{75}$; г) $\frac{5}{9}$; г) $\frac{1}{10}$.
21. Порівняйте числа:
а) $\frac{5}{6}$ і $\frac{2}{3}$; б) $\frac{1}{4}$ і $\frac{2}{7}$; в) $-\frac{4}{9}$ і $-\frac{7}{11}$; г) $-\frac{5}{9}$ і $-\frac{7}{13}$.
22. Яке з чисел менше:
а) 0,41 чи $\frac{4}{7}$; б) $-\frac{3}{17}$ чи $-0,175$; в) $\frac{13}{11}$ чи 1,188;
г) $-0,55$ чи $-\frac{5}{9}$; г) $1\frac{3}{8}$ чи 1,375; д) $\frac{11}{12}$ чи 0,9090...?
23. Яке з чисел більше:
а) $\sqrt{3}$ чи 1,75; б) $\sqrt{1}$ чи 1; в) $-\sqrt{3}$ чи $-1,732$;
г) 2π чи 6,28; г) π чи $\sqrt{9}$; д) $-\pi$ чи $-3,1$?

24. З поданих нижче чисел випишіть: а) цілі; б) ірраціональні.

$$0,5; \frac{3}{4}; \sqrt{-4}; -32; \sqrt{3}; 7; -\sqrt{49}; \frac{12}{3}; 0; 7\frac{1}{2}; \sqrt{\frac{25}{4}}; -1,111.$$

25. Які із чисел -3 ; 5 ; $-\sqrt{39}$; 6 ; $1,010010001\dots$; $\frac{2}{3}$; $\sqrt{7}$; $-\sqrt{1024}$; $\sqrt{15}$ раціональні?

26. Чи є серед чисел -9 ; $1,21$; 1 ; $-2,5\sqrt{100}$; 3 ; 0 ; $\sqrt{1000}$; $0,41$:
а) натуральні; б) дійсні?

Б

27. Числа 10 111, 1 101 110, 10 000 000 записано у двійковій системі. Запишіть їх у десятковій системі числення.

28. Спробуйте знайти суму й різницю чисел 1011 101 і 110 100, записаних у двійковій системі числення.

29. Уявіть, що якась жінка M на початку нашої ери народила двох дочок, кожна з яких до 33 років народила також не менше двох дочок, а кожна з них – також не менше двох дочок і т. д. Скільки нащадків жінки M жило б за таких умов у наші дні? Чи могло б таке бути?

30. Задумайте будь-яке трицифрове число. Допишіть до нього таке саме, щоб утворилося шестицифрове число. Поділіть це шестицифрове число на 13, знайдену частку – на 11, а нову частку – на задумане трицифрове число. Я знаю, яке число ви одержали в результаті. На основі чого я безпомилково можу вгадати результат?

31. Поет Віргілій народився в 70 р. до н. е. У якому році треба було відзначати 2000-річчя з дня його народження?

32. За візантійською хронологією від створення світу до Різдва Христового пройшло 5508 років. У літописі зазначається, що якась подія відбулася 7168 року. Про який рік ідеться?

33. Видатний український математик Михайло Пилипович Кравчук народився 27 вересня 1892 року, а помер 9 березня 1942 року. Скільки років прожив наш співвітчизник? Скільки часу пройшло від дня його народження дотепер?

34. З'ясуйте роки життя видатних українських математиків М.В. Остроградського, В.Я. Буняковського, Г.Ф. Вороного і за цими даними складіть і розв'яжіть задачі.

35. Яке з наведених чисел $\sqrt{16}$; $\sqrt{17,64}$; $4\sqrt{3}$; $3\sqrt{4}$; $\sqrt{\frac{7}{9}}$; $\sqrt{2\frac{8}{9}}$; $5-\sqrt{2}$; $-0,30033000333\dots$; $-\pi$; 2π є ірраціональним?

36. Один учень говорить, що число $\sqrt{2}-2\sqrt{2}+\sqrt{2}$ ірраціональне, а другий, що раціональне. Хто з них має рацію?

37. Чи правильно, що сума двох раціональних чисел є число раціональне? А чи завжди сума двох ірраціональних чисел є число ірраціональне?

38. Чи правильно, що сума, різниця, добуток і частка двох дійсних чисел – числа дійсні?

39. Чи може бути раціональним числом:

- а) сума ірраціональних чисел;
- б) різниця ірраціональних чисел;
- в) добуток ірраціональних чисел;
- г) степінь ірраціонального числа;
- ґ) частка двох ірраціональних чисел?

Відповідь обґрунтуйте.

Вправи для повторення

40. Знайдіть значення виразу:

$$\text{а) } \left(\frac{1}{2} - \frac{3}{5} + 0,8 \right) \cdot \left(-3 + 5 \frac{8}{25} - 0,12 \right);$$

$$\text{б) } \left(-2 \frac{3}{4} - 0,15 - 1 \frac{8}{25} \right) : \left(-1 \frac{3}{4} + 2 \frac{1}{2} + 0,05 \right).$$

41. Розв'яжіть рівняння:

$$\text{а) } x^2 - 7x + 6 = 0;$$

$$\text{б) } x^2 - 4x - 21 = 0.$$

42. Спростіть вираз:

$$\text{а) } (x - 5)(2x + 3) + 7x;$$

$$\text{б) } (3a - 2)(a + 4) - 3a^2.$$

§ 2. Обчислення

Як ви вже знаєте, числа можна записувати в різних видах. Відповідно й обчислення можна здійснювати по-різному. Якщо дані числа раціональні, то дії над ними можна виконувати в звичайних або десяткових дробах – усно, письмово чи за допомогою калькуляторів. Якщо серед даних чисел є й ірраціональні, то обчислення можна вести у вигляді перетворень ірраціональних виразів або за допомогою десяткових наближень.

Для додавання і множення дійсних чисел a , b , c справджуються такі закони:

$a + b = b + a$ – переставний закон додавання;

$(a + b) + c = a + (b + c)$ – сполучний закон додавання;

$a \cdot b = b \cdot a$ – переставний закон множення;

$(a \cdot b) \cdot c = a \cdot (b \cdot c)$ – сполучний закон множення;

$(a + b) \cdot c = a \cdot c + b \cdot c$ – розподільний закон множення.

Віднімання означається як дія, обернена додаванню, ділення – як дія, обернена множенню.

У множині раціональних чисел Q завжди виконуються дії додавання, віднімання, множення і ділення (за винятком ділення на 0). Виконуваністю дії ділення множина Q істотно відрізняється від множини цілих чисел Z , у якій ця дія виконується не завжди.

На практиці, розв'язуючи прикладні задачі, обчислення виконують не з абстрактними числами, а з числами, які виражають значення конкретних величин (маси, відстані, часу, швидкості, площі, об'єму тощо). Існують різні одиниці вимірювання цих та інших величин. Для кількісної характеристики однієї величини можна використовувати різні одиниці вимірювання. Наприклад, у метричній системі довжину вимірюють у кілометрах, метрах, сантиметрах, міліметрах. Щоб порівнювати і виконувати дії над значеннями величин, потрібно вміти перетворювати одні одиниці виміру на інші. Для цього користуються формулами або спеціальними таблицями. Наприклад:

$$1^\circ = \frac{\pi}{180} \text{ радіан};$$

$$1 \text{ га} = 100 \text{ ар} = 10\,000 \text{ м}^2;$$

$$1 \text{ л} = 1 \text{ дм}^3 = 1000 \text{ см}^3 = 0,001 \text{ м}^3.$$

Розв'язуючи прикладні задачі, переважно мають справу не з точними, а з наближеними значеннями величин. Щоб мати найменшу похибку в таких розрахунках, слід дотримуватися такого правила округлення.

Якщо число округлюють до деякого розряду, то всі наступні за цим розрядом цифри відкидають. Якщо перша з відкинутих цифр 0, 1, 2, 3 або 4 (5, 6, 7, 8 або 9), то останню цифру, що залишається, не змінюють (збільшують на 1).

Розв'язуючи прикладні задачі, ірраціональні числа звичайно округлюють, відкидаючи їх нескінченні «хвости» десяткових знаків. Наприклад, якщо треба знайти значення суми чисел π і $\sqrt{2}$ з точністю до тисячних, пишуть: $\pi + \sqrt{2} \approx 3,1416 + 1,4142 \approx 4,556$.

Аналогічно можна знайти наближене значення добутку даних дійсних чисел: $\pi \cdot \sqrt{2} \approx 3,1416 \cdot 1,4142 \approx 4,443$.

Тепер науковцям часто доводиться виконувати обчислення над числами, записаними в стандартному вигляді.

Запис числа у вигляді $a \cdot 10^n$, де $1 \leq a < 10$, n – ціле, називають *стандартним виглядом числа*. Число n у такому записі називають *порядком даного числа*.

Запишемо в стандартному вигляді числа, якими виражаються маси Землі, Місяця і маленької мурашки.

Виконаємо разом

1. Обчисліть значення виразу А.

$$A = \frac{3\frac{4}{5} : 0,19 + 1\frac{1}{2} \cdot 2,8}{1\frac{7}{20} : 0,25 - 3\frac{1}{5}}$$

• **Розв'язання.** Перетворимо звичайні дроби в десяткові, виконаємо відповідні дії в чисельнику і знаменнику, а потім поділимо чисельник на знаменник. Маємо:

$$A = \frac{3,8 : 0,19 + 1,5 \cdot 2,8}{1,35 : 0,25 - 3,2} = \frac{20 + 4,2}{5,4 - 3,2} = \frac{24,2}{2,2} = 11.$$

2. Рекомендовані розміри футбольного поля 115×75 ярдів. Якою буде площа такого поля у м^2 ?

• **Розв'язання.** Ярד (англ. *yard*) – британська одиниця вимірювання відстані.

$$1 \text{ ярд} = 3 \text{ фути} = 36 \text{ дюймів} = 0,9144 \text{ м},$$

$$115 \text{ ярдів} = 115 \cdot 0,9144 = 105,156 \approx 105 \text{ (м)},$$

$$75 \text{ ярдів} = 75 \cdot 0,9144 = 68,58 \approx 69 \text{ (м)}.$$

$$\text{Площа футбольного поля } 105 \cdot 69 \approx 7245 \text{ (м}^2\text{)}.$$

3. На фарбування $7,5 \text{ м}^2$ підлоги потрібно $0,75 \text{ кг}$ фарби. Скільки фарби потрібно, щоб пофарбувати підлогу, розміри якої $3,2 \text{ м}$ і $4,5 \text{ м}$?

• **Розв'язання.** Площа підлоги, яку потрібно пофарбувати, $3,2 \cdot 4,5 = 14,4 \text{ (м}^2\text{)}$. Маса фарби пропорційна площі підлоги, тому маємо пропорцію $7,5 \text{ м}^2 : 14,4 \text{ м}^2 = 0,75 : x$. Звідси $x = 1,44 \text{ кг}$.

Виконайте усно

Обчисліть (43, 44).

43. а) $23,5 \cdot 10$, б) $47,96 \cdot 100$, в) $12,077 \cdot 1000$,
 $0,08 \cdot 10$; $10\ 005 : 100$; $0,0036 \cdot 1000$.

44. а) $345 \cdot 0,1$, б) $29,5 \cdot 0,01$, в) $345,8 \cdot 0,001$,
 $2,3 \cdot 0,1$; $3,7 \cdot 0,01$; $67,981 : 0,001$.

45. Знайдіть значення виразу зручним способом:

а) $3,72 \cdot 2,41 - 2,72 \cdot 2,41$; б) $2,25^2 - 0,25^2$;

в) $5,27 \cdot 1,45 + 4,73 \cdot 1,45$; г) $0,04 - 10,2^2$.

46. Назвіть числа, позначені крапками:

$1 \text{ м} = \dots \text{ см}$; $1 \text{ м} = \dots \text{ дм}$; $1 \text{ см} = \dots \text{ мм}$;

$1 \text{ м}^2 = \dots \text{ дм}^2$; $1 \text{ м}^2 = \dots \text{ см}^2$; $1 \text{ дм}^2 = \dots \text{ см}^2$;

$1 \text{ т} = \dots \text{ ц}$; $1 \text{ ц} = \dots \text{ кг}$; $1 \text{ кг} = \dots \text{ г}$;

$1 \text{ год} = \dots \text{ хв}$; $1 \text{ хв} = \dots \text{ с}$; $1 \text{ год} = \dots \text{ с}$.

47. Знайдіть суму всіх цілих чисел:
 а) від -10 до 10 ; б) від -30 до 32 ; в) від 28 до 32 .
 48. На скільки сума чисел $4,35$ і $2,3$ більша за їх різницю?

А

49. Обчисліть зручним способом:
 а) $24,1 \cdot 1,4 + 24,1 \cdot 1,01 - 24,1 \cdot 1,41$;
 б) $1,3 \cdot 37 + 1,3 \cdot 63 + 2,3 \cdot 74 + 2,3 \cdot 26$.

Виконайте ділення (50–51).

50. а) $250 \text{ кг} : 50 \text{ кг}$; б) $6 \text{ ц} : 75 \text{ кг}$;
 в) $8 \text{ грн.} : 40 \text{ к.}$; г) $7 \text{ грн. } 20 \text{ к.} : 80 \text{ к.}$

51. а) $8 \text{ м} : 40 \text{ см}$; б) $3 \text{ м } 20 \text{ см} : 80 \text{ см}$;
 в) $3 \text{ год} : 45 \text{ хв}$; г) $5 \text{ год } 20 \text{ хв} : 16 \text{ хв}$.

52. Знайдіть невідомий член пропорції:

а) $24 : \frac{1}{8} = x : \frac{5}{36}$; б) $x : (-6,2) = 25 : 150$;

в) $3\frac{1}{3} : 52 = 0,5 : x$; г) $\sqrt{2} : (-6) = -\sqrt{8} : x$.

53. Поділіть число 600 на частини, пропорційні числам $2, 5$ і 8 .

54. Знайдіть середнє арифметичне і середнє геометричне чисел 2 і 18 .

55. Знайдіть суму, різницю, добуток і частку чисел $4,2$ і $2\frac{1}{3}$.

56. Продовжте обчислення, подані нижче.

Трикутні числа	
	1
	3
	6
	10
	15
Яке наступне?	
Яке десяте?	
Яке n -не?	

$$\begin{aligned}
 9 \cdot 9 + 7 &= 88 \\
 9 \cdot 98 + 6 &= 888 \\
 9 \cdot 987 + 5 &= \\
 9 \cdot 9876 + 4 &= \\
 9 \cdot 98765 + 3 &= \\
 9 \cdot 987654 + 2 &=
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 11^2 &= 121 \\
 111^2 &= 12321 \\
 1111^2 &= \\
 11111^2 &= \\
 111111^2 &= \\
 1111111^2 &=
 \end{aligned}$$

Обчисліть значення виразу (57–65).

57. а) $4 : 6,25 + \frac{1}{7} \cdot 1,96$; б) $\left(\frac{1}{2} - 0,375\right) : 0,125$.

58. а) $\left(\frac{5}{6} - \frac{7}{12}\right) : (0,35 - 0,1)$; б) $\left(6\frac{2}{3} + 5\frac{1}{2} + 2\frac{4}{15}\right) : \frac{1}{15}$.

59. а) $\frac{20,88:18+45:0,36}{11,94+19,6}$; б) $\frac{8,03+5,47}{(8,77+7,97):3,72}$.

60. а) $\sqrt{28} \cdot \sqrt{63}$; б) $\sqrt{0,7} \cdot \sqrt{2,8}$.

61. а) $\sqrt{14} \cdot \sqrt{56}$; б) $\sqrt{0,8} \cdot \sqrt{0,018}$.

62. а) $(1+\sqrt{5})^2 - 2\sqrt{5}$; б) $4\sqrt{3} + (2-\sqrt{3})^2$.

63. а) $(3+2\sqrt{3})(2\sqrt{3}-3)$; б) $(3\sqrt{5}-2)(2+3\sqrt{5})$.

64. а) $\left(\sqrt{\frac{1}{3}} - \sqrt{3}\right)^4$; б) $(\sqrt{5} - \sqrt{0,2})^4$.

65. а) $\sqrt{2} \cdot \sqrt{10} : \sqrt{0,05}$; б) $\sqrt{6} \cdot \sqrt{10} : \sqrt{0,6}$.

66. Автомобіль їхав протягом a год зі швидкістю 72 км/год і b год зі швидкістю 84 км/год. Скільки кілометрів він проїхав? Обчисліть, якщо:

а) $a = 3$ і $b = 2,5$; б) $a = 1,3$ і $b = 3,5$; в) $a = 3\frac{1}{3}$ і $b = 2\frac{5}{6}$.

67. Відстань від Сонця до Землі дорівнює $1,5 \cdot 10^8$ км. За який час світло проходить цей шлях, якщо швидкість світла дорівнює $3 \cdot 10^5$ км/год?

68. Для фарбування підлоги площею $12,5 \times 4,2$ м² витрачено 5,78 кг фарби. Скільки потрібно фарби для фарбування підлоги в кімнаті площею $5,2 \times 4,6$ м²?

69. Масу коня можна визначити за формулою так: маса (кг) = обхват грудної клітки (см) $\times 6 - 620$. Знайдіть масу коня, обхват грудної клітки якого наближено дорівнює: а) 180 см; б) 200 см; в) 220 см.

70. Масу коня можна визначити за іншою формулою: маса (кг) = обхват грудної клітки (см) $\times K$, де $K = 2,7$ (для легких коней), $K = 3,1$ (для середніх) і $K = 3,5$ (для великих коней). Обчисліть масу коня, обхват грудної клітки якого наближено дорівнює: а) 180 см; б) 200 см; в) 220 см. Порівняйте результати з отриманими в попередній задачі.

71. Циркова арена у формі круга з'явилась у Лондоні в кінці XVIII ст. Її діаметр – 42 фути – було обрано таким чином, щоб для вершника, який скаче на коні, створювалася оптимальна відцентрова сила. Знайдіть площу циркової арени (у м²) і довжину її кола (у м). Результати округліть до десятих.

Б

Знайдіть значення виразу зручним способом (72–75).

72. а) $\frac{3,72 \cdot 2,41 - 2,41 \cdot 2,72}{24,1 \cdot 1,4 + 24,1 \cdot 1,01 - 24,1 \cdot 1,41}$;

б) $\frac{1,3 \cdot 37 + 1,3 \cdot 63 + 2,3 \cdot 74 + 2,3 \cdot 26}{1,8 \cdot 5,7 + 1,8 \cdot 4,3}$.

73. а) $\frac{7,6 \cdot 4,6 - 6,7 \cdot 8,5 + 7,6 \cdot 5,4 - 6,7 \cdot 1,5}{0,4 \cdot 2,3 - 0,4 \cdot 1,3}$;

б) $-\frac{17,3 \cdot 2,4 - 3,27 \cdot 1,2 - 8,8 \cdot 3,27 - 3,4 \cdot 17,3}{12,5 \cdot 8,7 + 3,2 \cdot 12,5 - 10,9 \cdot 12,5}$.

74. а) $7^{50} \cdot 5^{50} - (35^{25} - 1)(35^{25} + 1)$;

б) $8^{30} \cdot 9^{30} + (1 - 72^{15})(1 + 72^{15})$.

75. а) $(32^{32} - 2)(32^{32} + 2) - 8^{64} \cdot 4^{64}$;

б) $(3 + 54^8)(3 - 54^8) + 6^{16} \cdot 9^{16}$.

76. Порівняйте значення величин:

а) 5 км/год і 5 м/с; б) 1250 хв і 25 год;

в) 4 дюйми і 10 см; г) 500 г і 1 фунт.

Обчисліть (77–79).

77. а) $1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{2}}}$; б) $(-2)^3 + \frac{3,5^2 - 1,5^2}{\frac{2}{3} - 0,5}$.

78. а) $\frac{(0,5 : 1,25 + 1,4 : 1\frac{4}{7} - \frac{3}{11}) \cdot 3}{(1,5 + 0,25) : 18\frac{1}{3}}$;

б) $\frac{(20,48 : 25,6 + 2\frac{2}{3} \cdot 1,5) \cdot (4\frac{1}{6} - 3\frac{1}{8})}{2,25 \cdot 2\frac{2}{3} : 0,75 - 10,5 : 1\frac{3}{4}}$.

79. а) $\frac{(4\frac{2}{7} - 2,5) : 2\frac{19}{28} + \frac{12\frac{1}{2} : 1\frac{7}{8}}{(321,3 - 47\frac{1}{2} : 27,38)}}{6\frac{2}{3} \cdot 0,25}$;

б) $\frac{(\frac{2}{9} + \frac{1}{5}) : \frac{2}{15} + 2\frac{1}{2} \cdot (2\frac{6}{35} - \frac{5}{21})}{2\frac{1}{7} : 5 \cdot 2\frac{2}{3}}$.

80. Що більше: $\sqrt{5} + 2$ чи $\frac{1}{\sqrt{5} - 2}$?

81. Доведіть, що $\sqrt{(1 + \sqrt{2})^2} - 2\sqrt{2} + 1 = 2$.

82. Знайдіть значення виразу:

$\frac{ab + bc + ac}{abc}$, якщо $a = \frac{1}{2}$, $b = \frac{1}{3}$, $c = \frac{1}{5}$.

83. В основі басейну для водного поло – прямокутник з розмірами 25 м і 15 м. Яку найменшу кількість літрів води має містити басейн, якщо відомо, що мінімальна глибина такого басейну має бути 1,8 м?

84. Ділянка електричного кола складається з трьох послідовно з'єднаних резисторів, які мають опори $R_1 \approx 3,869$ Ом, $R_2 \approx 4,455$ Ом, $R_3 \approx 1,61$ Ом. Знайдіть загальний опір на ділянці цього кола. Результат округліть до сотих.

85. Турист на човні рухався спочатку проти течії річки, а потім за течією. Який шлях він пройшов загалом, якщо швидкість човна в стоячій воді – 25 км/год, швидкість течії річки 2 км/год, час руху за течією t_3 , а проти течії $t_{\text{п}}$? Обчисліть за умови:

а) $t_{\text{п}} = 30$ хв, $t_3 = 1$ год 10 хв; б) $t_{\text{п}} = 15$ хв, $t_3 = 50$ хв.

86. Вартість обладнання – A грн., а вартість його капітального ремонту – r . До капітального ремонту обладнання працює n років, а з ремонтом – m років. Відомо, що капітальний ремонт є рентабельним, якщо $r \leq \frac{A}{n}(m-n)$.

Визначте, в якому випадку капітальний ремонт обладнання буде рентабельним:

а) $A = 1200$ грн., $r = 300$ грн., $n = 3$ роки, $m = 4$ роки;

б) $A = 2100$ грн., $r = 800$ грн., $n = 6$ років, $m = 10$ років;

в) $A = 3500$ грн., $r = 2000$ грн., $n = 12$ років, $m = 20$ років;

г) $A = 6000$ грн., $r = 2500$ грн., $n = 10$ років, $m = 20$ років.

87. На деякий момент часу зафіксовано курси валют, подані в таблиці.

Назва	Курс НБУ	Комерційний курс
1 долар США	7,64	7,831
1 євро	10,73	10,96
1 російський рубль	0,25	0,26

Знайдіть суму грошей у національній валюті, за курсом НБУ і комерційним, якщо в наявності було:

а) 21,3 євро, 231,3 дол., 135 руб., 12 375,5 грн.;

б) 91,5 євро, 321,5 дол., 35 руб., 1237 грн.;

в) 71,2 євро, 23 дол., 535 руб., 92 375,5 грн.

Вправи для повторення

88. Одне з двох натуральних чисел на 5 більше за інше. Знайдіть ці числа, якщо їх добуток дорівнює 266.

89. Раціональним чи ірраціональним є число?

а) $\sqrt{10\frac{9}{16}}$; б) $\sqrt{9-6\sqrt{2}} + \sqrt{9+6\sqrt{2}}$.

90. Знайдіть 12 % від числа: а) 45; б) 2,5.

91. Знайдіть число, 15 % якого дорівнює: а) 300; б) 0,6.

§ 3. Відсоткові розрахунки

Багатьом фахівцям часто доводиться виконувати обчислення за умови, якщо деякі значення виражено у відсотках. Коротко їх називають *відсотковими розрахунками*.

Нагадаємо, що *відсоток* – це сота частина.

1 % = 0,01, 10 % = 0,1, 100 % = 1.

Примітка. Відсотки часто називають процентами, а замість «скільки відсотків» іноді кажуть «який відсоток».

Існує три основні види задач на відсотки:

- ① знаходження відсотків від числа;
- ② знаходження числа за відсотками;
- ③ знаходження відсоткового відношення двох чисел.

Розглянемо приклади таких задач.

① Потрібно зорати поле, площа якого дорівнює 300 га. За перший день трактористи виконали 40 % завдання. Скільки гектарів зорали вони за перший день?

② За перший день трактористи зорали 120 га, що становить 40 % поля. Знайдіть площу всього поля.

③ Потрібно зорати поле, площа якого дорівнює 300 га. За перший день трактористи зорали 120 га. Скільки відсотків усього поля вони зорали за перший день?

Спробуйте розв'язати кожну із цих задач кількома способами, замінивши 40 % дробом $0,4$ чи $\frac{2}{5}$.

Такі задачі зручно розв'язувати *способом пропорції*. Оформлювати розв'язання сформульованих задач можна так:

$$\textcircled{1} \quad \begin{array}{l} 300 \text{ га} - 100 \% , \\ x \text{ га} - 40 \% . \end{array} \quad \frac{300}{x} = \frac{100}{40}, \quad x = \frac{300 \cdot 40}{100} = 120 \text{ (га)}.$$

$$\textcircled{2} \quad \begin{array}{l} 120 \text{ га} - 40 \% , \\ x \text{ га} - 100 \% . \end{array} \quad \frac{120}{x} = \frac{40}{100}, \quad x = \frac{120 \cdot 100}{40} = 300 \text{ (га)}.$$

$$\textcircled{3} \quad \begin{array}{l} 300 \text{ га} - 100 \% , \\ 120 \text{ га} - x \% . \end{array} \quad \frac{300}{120} = \frac{100}{x}, \quad x = \frac{120 \cdot 100}{300} = 40 \text{ (\%)}.$$

Крім трьох основних видів задач, існують також складніші задачі на відсотки. Насамперед це задачі, в яких ідеться про збільшення чи зменшення чого-небудь на кілька відсотків, і обернені до них. Розв'язуючи такі задачі, уточнюйте насам-

перед про відсотки від чого саме йдеться. Про це в задачі прямо не говориться, але існують домовленості про розуміння тих чи інших висловлювань.

Для прикладу розглянемо задачу.

Задача. Спочатку ціну на товар підвищили на 10 %, а потім знизили на 10 %. Як змінилася ціна на цей товар у результаті двох переоцінок?

Зверніть увагу на те, що перший раз ідеться про 10 % від початкової ціни, а другий раз – про 10 % від підвищеної ціни. А вони не однакові.

● **Розв'язання.** Нехай спочатку товар коштував a грн.

Після підвищення ціни на 10 % він став коштувати a грн. + $0,1a$ грн., або $1,1a$ грн.

10 % від підвищеної ціни становлять $(1,1a \cdot 0,1)$ грн., або $0,11a$ грн. Після зниження вартості товар став коштувати $(1,1a - 0,11a)$ грн., або $0,99a$ грн.

Отже, спочатку товар коштував a грн., а після двох переоцінок став коштувати $0,99a$ грн., тобто на $0,01a$ грн. менше. Це становить $0,01a : a = 0,01$, або 1 %.

Відповідь. Після двох переоцінок початкова ціна товару знизилася на 1 %.

Особливо часто доводиться розв'язувати задачі на відсотки бухгалтерам і працівникам банків. Розглянемо для прикладу задачі, пов'язані з нарахуванням відсоткових грошей.

Прості відсотки – це нарахування відсотків лише на початково інвестовану суму.

Наприклад, на початку року вкладник розміщує на рахунок в банку суму P під відсоток r . Через рік він одержить суму P_1 , яка дорівнює початковому вкладу (P) плюс нараховані відсотки:

$$P_1 = P + \frac{Pr}{100} = P \left(1 + \frac{r}{100} \right).$$

Через два і три роки сума на рахунок складатиме:

$$P_2 = P + \frac{Pr}{100} + \frac{Pr}{100} = P \left(1 + 2 \frac{r}{100} \right) \text{ і } P_3 = P \left(1 + 3 \frac{r}{100} \right).$$

Аналогічно можна представити суму P_n , яку вкладник одержить через n років:

$$P_n = P \left(1 + \frac{r}{100} n \right).$$

Тут P – сума початкового вкладу, P_n – сума вкладу через n років.

Нарахування за схемою простих відсотків застосовується, як правило, в короткострокових фінансових операціях, коли після кожного інтервалу нарахування кредитор виплачуються відсотки, а також у будь-яких інших випадках за домовленістю сторін, що беруть участь в операції.

У довгострокових фінансово-кредитних угодах частіше використовують **складні відсотки** – їх нараховують не тільки на основну суму, а й на нараховані раніше відсотки. У цьому випадку кажуть, що відбувається **капіталізація** відсотків у міру їх нарахування.

Припустимо, що вкладник дав ощадбанку під 9 % річних 1000 грн. Це – **початковий капітал**. Через рік банк нарахує вкладнику за це 90 грн. **відсоткових грошей** (9 % від 1000 грн.). Після цього на рахунку вкладника стане 1090 грн., оскільки $1000(1 + 0,09) = 1090$. За другий рік відсоткових грошей йому нарахують уже 9 % від 1090 грн.; **нарощений капітал** вкладника після двох років дорівнюватиме $1000(1 + 0,09)^2$ грн. Зрозуміло, що через n років нарощений капітал становитиме $1000(1 + 0,09)^n$ грн.

Взагалі, вкладений в ощадбанк початковий капітал A_0 під p % річних через n років перетвориться в нарощений капітал:

$$A_n = A_0 \left(1 + \frac{p}{100} \right)^n.$$

Це **формула складних відсотків**. За цією формулою можна розв'язувати також задачі, не пов'язані з нарощенням капіталу.

Відсоткові гроші за неповний рік нараховують пропорційно до числа днів. Наприклад, якщо 350 грн., віддані під 11 % річних, були в банку 183 дні, тобто $\frac{1}{2}$ року, то за це вкладник одержить $\frac{1}{2} \cdot 350 \cdot 0,11$ (грн.). Нарощений капітал вкладника дорівнюватиме 369,25 грн.

Подібні до поняття відсотка проміле і проба.

Проміле – це одна тисячна ($1 \text{ ‰} = 0,001$). Наприклад, розчин солі, концентрація якого 5 проміле, – це розчин, 1000 г якого містять 5 г солі.

Пробами характеризують сплави дорогоцінних металів. Так, золото 875-ї проби – це сплав, 1000 г якого містять 875 г чистого золота.

Примітка. До переходу на метричну систему мір (1918 р.) пробую називалося дещо інше. У старих підручниках арифметики пояснювалося: «Проба означає, скільки вагових частин чистого металу міститься в 96 вагових частинах сплаву». Тоді пробую називали кількість золотників чистого металу, які містяться в одному фунті сплаву. А 1 фунт дорівнював 96 золотникам. Сплав, який тепер називають золотом 750-ї проби, раніше називали золотом 72-ї проби. А в багатьох англомовних країнах його і тепер називають золотом 18-ї проби.

Проби дорогоцінних металів, з яких виготовляють різні вироби, не довільні. В Україні законом встановлено такі проби:

- для золота – 375, 500, 583, 750, 958;
- для срібла – 800, 875, 916.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке відсоток? А відсоток числа?
2. Що таке відсоткове відношення двох чисел?
3. Назвіть три основні види задач на відсотки.
4. Як знайти кілька відсотків від числа?
5. Як знайти число за відсотками?
6. Як знайти відсоткове відношення двох чисел?
7. Яким способом зручно розв'язувати задачі на відсотки?

Виконаємо разом

1. Під час перевірки вологість зерна дорівнювала 16%. 2 ц цього зерна просушили, після чого воно втратило 20 кг. Визначте вологість зерна після просушування.

• **Розв'язання.** 2 ц = 200 кг (мал. 9).

1) Скільки вологи містили 200 кг зерна до просушування?

$$200 \cdot 0,16 = 32 \text{ (кг).}$$

2) Скільки вологи містило зерно після просушування?

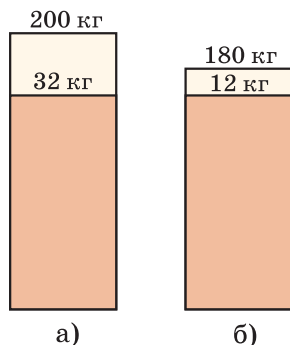
$$32 - 20 = 12 \text{ (кг).}$$

3) Якою стала маса всього зерна після просушування?

$$200 - 20 = 180 \text{ (кг).}$$

4) Якою стала вологість зерна після просушування?

$$12 : 180 = 0,0666... \approx 6,7 \text{ (\%).}$$

Мал. 9

2. На малюнку 10 наведено діаграму вікового складу українців, які жили в 1897 р. в Росії. Скільки відсотків від усього

Мал. 10

українського населення становили тоді діти віком до 10 років? А скільки діти і молодь до 20 років? Скільки новонароджених не доживало до 10 років?

● **Розв'язання.** Хлопчиків до 10 років тоді було близько 31 %, стільки ж і дівчаток. Отже, дітей до 10 років було трохи більше 30 %.

Молоді від 10 до 20 років було близько 22 %. Отже, разом з дітьми вони становили приблизно 52 %. Людей старшого віку було близько 48 %.

Оскільки діти віком до 10 років становили приблизно 31 % усіх українців, а молодь від 10 до 20 років – близько 22 %, то не доживали до 10-річного віку близько 30 % усіх дітей.

3. До 10 кг 3-відсоткового розчину солі долили 5 л води. На скільки відсотків зменшилася концентрація розчину?

● **Розв'язання.** Наявний розчин мав $10 \cdot 0,03 = 0,3$ (кг) солі. 5 л води мають масу 5 кг. Маса утвореного розчину 15 кг, він містить 0,3 кг солі. Знайдемо його концентрацію.

$$0,3 : 15 = 0,02, \quad 0,02 = 2 \%, \quad 3 \% - 2 \% = 1 \%$$

Відповідь. Відсоткова концентрація розчину зменшилася на 1 %.

Виконайте усно

92. Знайдіть 10 % від числа: 180; 6000; 40; 8; 0,75.

93. Знайдіть число, 50 % якого дорівнюють: 8; 20; 18 000; 1.

94. Виразіть у відсотках відношення:

$$9 : 100; \quad 6 : 10; \quad 7 : 20; \quad 13 : 10; \quad \frac{21}{100}; \quad \frac{9}{50}; \quad \frac{6}{10}$$

95. Скільки відсотків становлять:

а) 5 від 20; б) 15 від 60;

в) $\frac{2}{13}$ від $\frac{5}{26}$; г) $1\frac{1}{2}$ від $1\frac{1}{5}$?

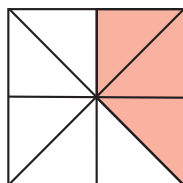
96. Скільки відсотків становлять:

а) 3 см відносно 12 см; б) 5 см відносно 1 дм;

в) 80 г відносно 1 кг; г) 5 хв відносно 1 год;

р) 0,1 м відносно 1 м; д) 0,1 г відносно 1 кг;

е) 2 с відносно 1 год; є) 3 ц відносно 1 т?

Мал. 11

97. Скільки відсотків площі всього квадрата становить площа його зафарбованої частини (мал. 11)?

98. На скільки відсотків змінилося значення величини, якщо воно: а) збільшилося вдвічі; б) збільшилося втричі; в) зменшилося вдвічі; г) зменшилося в чотири рази; г) зменшилося в п'ять разів?

99. У скільки разів збільшилося значення величини, якщо воно збільшилося на: а) 300 %; б) 50 %; в) 200 %; г) 150 %?

A

100. Із 120 випускників фінансового коледжу 20 % було направлено на роботу в банки, а 25 % – у заклади торгівлі. Скільки випускників ще не працевлаштовано?

101. У три цистерни розлили 30 000 т нафти. У першій цистерні 35 % усієї нафти, у другій – 40 %. Скільки тонн нафти міститься в третій цистерні?

102. Три баржі перевозили деякий вантаж. Перша перевезла 30 % усього вантажу, друга – 25 % усього вантажу, а третя решту 55 т. Яка маса всього вантажу?

103. У 10-А класі 24 учні і 25 % з них протягом навчального року не пропустили жодного заняття. У 10-Б класі 25 учнів і 20 % з них не пропустили жодного заняття протягом навчального року. Який відсоток учнів обох класів, які постійно відвідували заняття?

104. З 20 000 клієнтів банку триста звернулись із скаргами. Який відсоток клієнтів банку, задоволених його роботою?

105. Сторони прямокутника дорівнюють 12 см і 15 см. Знайдіть p % його площі, якщо:

а) $p = 18$; б) $p = 30$; в) $p = 125$.

106. Довжина однієї сторони трикутника дорівнює 6 м, а сума двох інших становить 150 % цієї сторони. Знайдіть периметр трикутника.

107. З молока виходить 10 % сиру. Скільки молока треба, щоб вийшло 50 кг сиру?

108. Із цукрових буряків виходить 15 % цукру. Скільки буряків потрібно переробити, щоб вийшло 3 т цукру?

109. Пошта обслуговує 3000 пенсіонерів. 1020 з них – чоловіки, решта – жінки. На скільки відсотків кількість жінок пенсіонерок перевищує кількість пенсіонерів чоловіків?

110. На склад центрального банку надійшло 95 найменувань бланків, які використовують центральний банк та його відділення. 20 % найменувань використовують тільки відділення. Скільки найменувань бланків використовує центральний банк?

111. Латунь – сплав 60 % міді і 40 % цинку. Скільки міді і цинку треба сплавити, щоб вийшло 200 кг латуні?

112. Бронза – сплав міді й олова. Скільки відсотків олова в бронзовому злитку, який містить 33 кг міді і 17 кг олова?

113. Англійську мову вивчають 165 студентів першого курсу фізико-математичного інституту педагогічного університету, що становить 75 % усіх першокурсників. Скільки всього першокурсників навчається на фізматі?

114. Страхова компанія обслужила 63 особи, що становить 15 % від усіх клієнтів. Скільки клієнтів має страхова компанія?

115. Який відсоток доби становлять 500 хвилин?

116. Сума коштів у 2000 гривень інвестована в десятирічний трастовий фонд під простий річний відсоток у 16 %. Якою буде величина капіталу в кінці десятиріччя?

117. Підприємству надано 50 000 грн. у кредит на шість місяців за ставкою 18 % річних. Яку суму підприємство має повернути банку через півроку?

Б

118. Малина під час сушіння втрачає 75 % своєї маси. Скільки свіжої малини потрібно висушити, щоб мати 5 кг сушеної?

119. З молока виходить 20 % вершків, а з вершків – 25 % масла. Скільки треба молока, щоб одержати 100 кг масла?

120. Руда містить 60 % заліза. З неї виплавляють чавун, який містить 98 % заліза. Із скількох тонн руди виплавляють 200 т чавуну?

121. Кам'яне вугілля містить у середньому 80 % вуглецю, а торф – 56 %. Скільки потрібно взяти торфу, щоб маса вуглецю в ньому була такою, як у 2 т вугілля?

122. Власник магазину підвищив ціну на чоловічі краватки на 25 %, але, як з'ясувалось, його товар перестали купувати за такими високими цінами, і йому довелося знизити нові ціни на 25 %. Ціна краватки тепер становить 126 грн. Якою була початкова ціна краватки?

123. Ціну на товар знизили спочатку на 20 %, а потім ще на 15 %, і в результаті він став коштувати 53,8 грн. Якою була початкова ціна товару?

124. В одному мішку крупи на 2 % менше, ніж у другому. На скільки відсотків у другому мішку крупи більше, ніж у першому?

125. У 10-му класі хлопців на 25 % більше, ніж дівчат. На скільки відсотків дівчат у цьому класі менше, ніж хлопців?

126. Ціна краму спочатку знизилася на 5 %, а потім ще раз на 10 %. На скільки відсотків змінилася вона після двох переоцінок?

127. Ціна на автомобіль спочатку знизилась на 15 %, а потім підвищилася на 10 %. Як змінилася ціна на автомобіль після цих двох переоцінок?

128. Випуск цукерок на кондитерській фабриці за перший рік зріс на 5 %, а за другий – на 8 %. Як зріс випуск продукції на заводі за ці два роки?

129. Площа поверхні Землі становить 510,1 млн км², з них 149,2 млн км² – суходіл. На скільки відсотків площа поверхні Землі, покрита водою, перевищує площу суходолу?

130. За 15 м тканини одного виду та 20 м другого заплатили 2208 грн. Скільки заплачено за тканину кожного виду, коли відомо, що ціна одного метра тканини першого виду на 12 % більша від ціни одного метра тканини другого виду?

131. Підприємець купує на заводі труби зі знижкою 10 % від їхньої оптової ціни, а продає їх за роздрібною, яка вища від оптової на 10 %. Який відсоток прибутку має підприємець?

132. Борошно подешевшало на 14 %. Скільки кілограмів його можна купити за ті самі гроші, за які раніше купували 150 кг?

133. Раніше 3 кг рису коштували стільки, скільки тепер коштують 2 кг. На скільки відсотків подорожчав рис?

134. Свіжі гриби містять 95 % води, а сухі – 12 %. Скільки вийде сухих грибів з 22 кг свіжих?

135. Свіжі гриби містять 90 % води, а сухі – 12 %. Скільки треба висушити свіжих грибів, щоб одержати 25 кг сухих?

136. Вологість свіжих грибів дорівнювала 99 %. Коли гриби підсушили, їх вологість зменшилася до 98 %. Як змінилася маса грибів?

137. Скільки грамів води потрібно додати до 50 г 35-відсоткової соляної кислоти, щоб отримати 10-відсоткову кислоту?

138. До 8 кг 70-відсоткового розчину кислоти долили 2 кг води. Визначте відсоткову концентрацію нового розчину.

139. Скільки потрібно змішати 10-відсоткового і 15-відсоткового розчинів солі, щоб мати 25 кг 12-відсоткового розчину?

140. Скільки золота 375-ї проби треба сплавити з 30 г золота 750-ї проби, щоб одержати сплав золота 500-ї проби?

141. Будівельна компанія взяла в банку кредит 1 250 000 грн. на 3 роки під простих 15 %. Визначте: а) скільки гривень компанія поверне банку через 3 роки; б) який прибуток одержить банк?

142. Підприємець вніс до банку 15 000 грн. під складні 16 % річних. Якою буде сума його вкладу через 4 роки?

143. На вклад у розмірі 100 000 грн. строком на 5 років банк нараховує 20 % річних. Яка сума буде на рахунок в кінці строку, якщо нарахування відсотків здійснюється за схемою:

а) простих відсотків; б) складних відсотків?

144. На скільки відсотків число $2,5 \cdot 10^8$ більше за число:

а) $5 \cdot 10^7$; б) $1,5 \cdot 10^8$; в) $7,5 \cdot 10^7$?

145. Дано два вирази:

$$\frac{ab+bc+ca}{abc} \quad \text{і} \quad \frac{ab+bc-ca}{abc}.$$

На скільки відсотків значення першого з них більше від значення другого, якщо: $a = \frac{1}{3}$; $b = \frac{1}{4}$; $c = \frac{1}{5}$?

Вправи для повторення

146. Розв'яжіть нерівність:
 а) $2x + 3 > 5(x - 12)$; б) $x^2 - 4x > (x - 1)(x + 1)$.
147. Внесіть спільний множник за дужки:
 а) $6a(x - 2) + 8b(x - 2) + 4c(2 - x)$;
 б) $x^3(2x + 3) + 3(2x^3 + 3x^2) + 3x^3(3 + 2x)$.
148. Побудуйте графіки функцій:
 а) $y = -x^2$; б) $y = 2x^2$; в) $y = x^2 - 4$; г) $y = (x + 1)^2$.

Самостійна робота № 1

Варіант 1

- Запишіть п'ять цілих чисел, які не є натуральними.
- У скільки разів число 5 більше від числа $\frac{1}{2}$?
- Чи є серед чисел $(\sqrt{3} - 1)^2$, $(\sqrt{3})^2 - 1$, $\sqrt{3} - 1^2$ раціональне число?
- Обчисліть: а) $(0,36 + 1,64)(0,36 - 1,64)$; б) $\frac{3}{4} - \frac{3}{4} \cdot \frac{2}{3} - \frac{1}{3}$.
- Знайдіть: а) 20 % від числа 35; б) число, 35 % якого дорівнює 70.

Варіант 2

- Запишіть п'ять раціональних чисел, які не є натуральними.
- У скільки разів число $\frac{1}{3}$ менше від числа 6?
- Чи є серед чисел $\sqrt{5} - 1^2$, $(\sqrt{5} - 1)^2$, $(\sqrt{5})^2 - 1$ ціле число?
- Обчисліть: а) $(1,73 + 0,27)(1,73 - 0,27)$; б) $\frac{3}{4} + \frac{3}{4} \cdot \frac{2}{3} - \frac{1}{3}$.
- Знайдіть: а) 25 % від числа 40; б) число, 40 % якого дорівнює 80.

§ 4. Числові функції

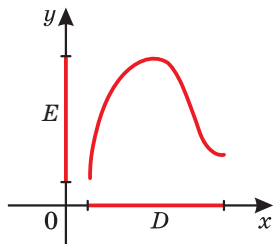
Одне з найважливіших понять математики – функція. З її допомогою моделюють і досліджують різноманітні процеси, що відбуваються навколо нас. Повторимо основні відомості про функцію, які ви знаєте з попередніх класів.

Якщо кожному значенню змінної x з деякої множини D відповідає єдине значення змінної y , то таку відповідність називають *функцією*.

При цьому x називають *незалежною змінною*, або *аргументом*, y – *залежною змінною*, або *функцією*.

Усі значення, які може набувати аргумент функції, називають *областю визначення* даної функції і позначають літерою D .

Множину всіх значень y , яких може набувати функція, називають її *областю значень* і позначають літерою E (мал. 12).

Мал. 12

Дві функції вважаються різними, якщо в них різні області визначення або правила відповідності. Наприклад, функція $y = x^2$, задана на проміжку $[-3; 3]$, і функція $y = x^2$, задана на R , різні. А задані на R функції $y = 1 - x^2$ і $y = (1 - x)(1 + x)$ однакові, оскільки вирази $1 - x^2$ і $(1 - x)(1 + x)$ тотожно рівні.

Дві функції називаються рівними, якщо їх області визначення однакові і в кожній точці області визначення вони мають рівні значення. Рівними є, наприклад, такі пари функцій:

$$y = |x| \text{ і } y = \sqrt{x^2}; \quad y = x^2 - 1 \text{ і } y = \frac{x^4 - 1}{x^2 + 1}.$$

Щоб задати функцію, досить зазначити її область визначення і правило відповідності.

Задати функції можна різними способами. Часто їх задають *формулами*. Наприклад, відповідність між довжиною a сторони квадрата і його площею S можна задати формулою $S = a^2$.

Відповідність між радіусом r кола і довжиною C кола можна задати формулою $C = 2\pi r$.

Відповідність між значеннями змінної x і значеннями виразу $2x - 1$ можна задати формулою $y = 2x - 1$.

Задання функції формулою зручне тим, що дає можливість знаходити значення функції для довільного значення аргументу. Таке задання функції досить економне: здебільшого формула займає один рядок.

Якщо функцію задають формулою і нічого не кажуть про область її визначення, то вважають, що ця область – множина всіх значень змінної, при яких формула має зміст. Наприклад, область визначення функції $y = 2x - 1$ – множина всіх дійсних чисел, а функції $y = \frac{3}{x-1}$ – множина всіх дійсних чисел, крім 1,

оскільки на 0 ділити не можна.

Задати функції можна і у вигляді *таблиці*. Наприклад, функцію $y = 2x - 1$ для перших десяти натуральних значень x можна задати у вигляді такої таблиці:

x	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
y	1	3	5	7	9	11	13	15	17	19

Тут:

- область визначення: $\{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10\}$;
- область значень: $\{1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19\}$.

Табличний спосіб задання функції зручний тим, що для певних значень аргументу до таблиці вже занесено відповідні значення функції, тому не треба робити будь-яких обчислень. Незручний він тим, що таблиця займає більше місця. До того ж, як правило, містить значення функції не для всіх значень аргументу, а тільки для деяких.

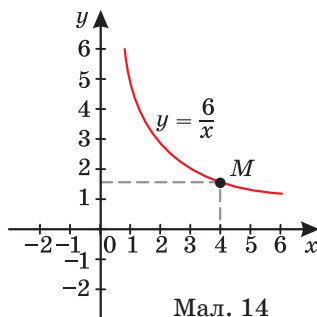
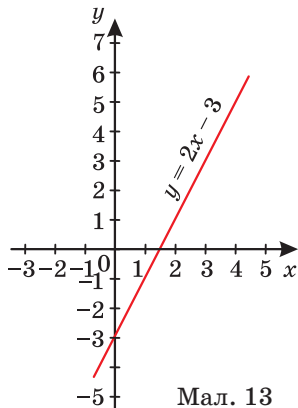
Функцію можна задавати і *словесно*. Наприклад, якщо кожному цілому числу поставити у відповідність його квадрат, то одержимо функцію, областю визначення якої є множина цілих чисел, а областю значень – множина натуральних чисел і число нуль.

Часто функції задають у вигляді графіків, побудованих у декартовій системі координат.

Графіком функції називається множина всіх точок координатної площини, абсциси яких дорівнюють значенням аргументу, а ординати – відповідним значенням функції.

Наприклад, на малюнку 13 зображено графік функції $y = 2x - 3$, заданої на відрізку $[-1; 5]$, а на малюнку 14 – графік функції $y = \frac{6}{x}$ на відрізку $[1; 6]$.

Маючи графік функції, можна для будь-якого значення аргументу (з області визначення) вказати відповідне значення функції. Для прикладу знайдемо значення функції $y = \frac{6}{x}$, якщо $x = 4$, користуючись побудованим графіком. Шукаємо на осі x точку з абсцисою 4, на графіку знаходимо точку M з абсцисою 4, а на осі ординат – ординату точки M ; вона дорівнює 1,5. Отже, користуючись графіком функції, можна скласти таблицю її значень, тобто графік задає функцію. *Графічний спосіб* задання

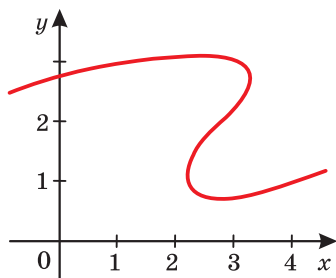
Мал. 15

функції зручний своєю наочністю. Дивлячись на графік, одразу можна з'ясувати властивості функції, яку він задає. Зокрема, можна встановити такі її характеристики:

- область визначення і область значень функції;
- при яких значеннях аргументу значення функції додатні, при яких – від'ємні, при яких дорівнюють нулю;
- на яких проміжках функція зростає, а на яких спадає.

Існують прилади – термографи, які самі креслять графік температури. Графіком функції є також кардіограма, накреслена кардіографом (мал. 15). «Читаючи» такий графік, лікар діагностує роботу серця хворого. Взагалі, багатьом фахівцям треба вміти «читати» різні графіки.

Чи задає функцію графік, зображений на малюнку 16? Ні, оскільки на цьому графіку одному значенню аргументу x (наприклад, $x = 3$) відповідають три різних значення y . А згідно з означенням функцією вважається тільки така відповідність, при якій одному значенню аргументу x відповідає єдине значення функції y .

Мал. 16

Існує багато різних видів функцій. Деякі з них ви вже знаєте:

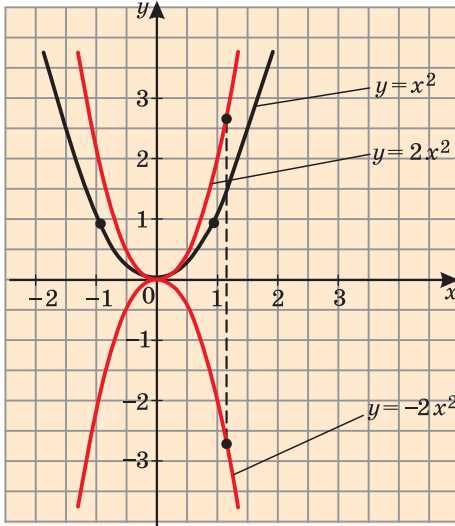
- $y = kx$ – пряма пропорційність ($k \neq 0$);
 - $y = kx + b$ – лінійна функція;
 - $y = \frac{k}{x}$ – обернена пропорційність ($k \neq 0$);
 - $y = ax^2 + bx + c$ – квадратична (або квадратна) функція ($a \neq 0$).
- Графіки найуживаніших функцій подано в таблиці 1.

Щоб будувати графіки складніших функцій, використовують такі правила.

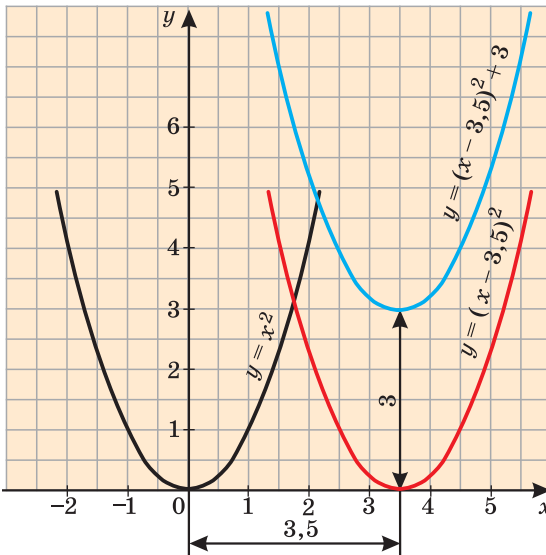
- Графіки функцій $y = f(x)$ і $y = -f(x)$ симетричні відносно осі x .
- Щоб побудувати графік функції $y = kf(x)$, де $k > 0$, треба графік функції $y = f(x)$ розтягнути від осі x у k разів, якщо $k > 1$, або стиснути його в $\frac{1}{k}$ разів до осі x , якщо $0 < k < 1$.

<p>$y = x$ графік – пряма</p> <p>$D(y) = R$ $E(y) = R$</p>	<p>$y = x^2$ графік – парабола</p> <p>$D(y) = R$ $E(y) = [0; +\infty)$</p>
<p>$y = \frac{3}{x}$ графік – гіпербола</p> <p>$D(y) = (-\infty; 0) \cup (0; +\infty)$ $E(y) = (-\infty; 0) \cup (0; +\infty)$</p>	<p>$y = x^3$ графік – кубічна парабола</p> <p>$D(y) = R$ $E(y) = R$</p>
<p>$y = \sqrt{x}$</p> <p>$D(y) = [0; +\infty)$ $E(y) = [0; +\infty)$</p>	<p>$y = x$</p> <p>$D(y) = R$ $E(y) = [0; +\infty)$</p>

- Щоб побудувати графік функції $y = f(kx)$, де $k > 0$, треба графік функції $y = f(x)$ розтягнути від осі y в $\frac{1}{k}$ разів, якщо $0 < k < 1$, або стиснути його в k разів, якщо $k > 1$.
- Щоб одержати графік функції $y = f(x) + n$, треба графік функції $y = f(x)$ перенести на n одиниць у напрямі осі y , якщо $n > 0$, або на $|n|$ одиниць у протилежному напрямі, якщо $n < 0$.
- Щоб одержати графік функції $y = f(x - t)$, досить графік функції $y = f(x)$ перенести на t одиниць у напрямі осі x , якщо $t > 0$, або на $|t|$ одиниць у протилежному напрямі, якщо $t < 0$.

Мал. 17

Мал. 18

Приклади побудови графіків $y = x^2$, $y = 2x^2$, $y = -2x^2$ подано на малюнку 17, а графіків $y = x^2$, $y = (x - 3,5)^2$, $y = (x - 3,5)^2 + 3$ – на малюнку 18.

Термін «функція» ввів у математику Г.В. Лейбніц.

ЛЕЙБНІЦ ГОТФРІД ВІЛЬГЕЛЬМ (1646–1716)

Видатний німецький учений. За освітою юрист, працював бібліотекарем, історіографом, організував Берлінську академію наук, досліджував проблеми політичної економії, мовознавства, хімії, геології, конструював обчислювальні машини. Основоположник символічної логіки, один з творців математичного аналізу. Ввів терміни: «функція», «абсциса», «ордината», логічну символіку, знаки множення і ділення (крапку і дво-крапку) та ін.

«Після Лейбніца, мабуть, уже не було людини, яка повністю охоплювала б усе інтелектуальне життя свого часу».

Н. Вінер

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке функція? Як позначають функції?
2. Що таке аргумент функції, область визначення функції?
3. Як можна задавати функцію?
4. Назвіть основні види функцій. Які їх графіки?
5. Задано графік функції $y = f(x)$. Як побудувати графік функції:
а) $y = af(x)$; б) $y = f(x) + b$; в) $y = f(x + a)$?
6. Які функції називають рівними? А нерівними? Наведіть приклади.

Виконаємо разом

1. Знайдіть область визначення функції:

$$\text{а) } y = \frac{x+3}{9-x^2}; \quad \text{б) } y = \sqrt{1-2x+x^2}.$$

- **Розв'язання.** а) Проаналізуємо функцію $y = \frac{x+3}{9-x^2}$.

Змінна x може набувати будь-яких значень, крім тих, при яких знаменник дроби $\frac{x+3}{9-x^2}$ дорівнює нулю. Щоб їх знайти, розв'яжемо рівняння $9 - x^2 = 0$, $(3 - x)(3 + x) = 0$, звідси $x_1 = 3$, $x_2 = -3$.

Отже, область визначення функції – множина дійсних чисел, крім $x = \pm 3$.

$$D(y) = (-\infty; -3) \cup (-3; 3) \cup (3; +\infty).$$

б) Розглянемо функцію $y = \sqrt{1 - 2x + x^2}$. Виконаємо тотожні перетворення: $y = \sqrt{1 - 2x + x^2} = \sqrt{(1 - x)^2}$, отже, $y = \sqrt{(1 - x)^2}$. При будь-яких значеннях змінної x вираз $(1 - x)^2 \geq 0$, а тому область визначення функції – уся множина дійсних чисел.

$D(y) = R$.

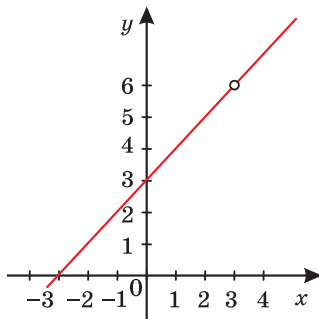
2. Чим різняться графіки функцій

$y = x + 3$ і $y = \frac{x^2 - 9}{x - 3}$?

● **Розв’язання.** Праві частини даних рівностей тотожно рівні, оскільки

$\frac{x^2 - 9}{x - 3} = \frac{(x - 3)(x + 3)}{x - 3} = x + 3$. Але перший

вираз має числові значення при всіх дійсних значеннях x , а другий – при всіх, крім $x = 3$. Тому графік першої функції – пряма, а другої – пряма без однієї точки (мал. 19).

Мал. 19

Виконайте усно

149. Знайдіть область визначення функції:

- а) $y = 3x^2 - 2$; б) $y = \sqrt{x}$; в) $y = 2,5$; г) $y = 4 - x$.

150. Як називається графік функції, заданої формулою:

- а) $y = 3x + 1$; б) $y = x^2$; в) $y = 3$; г) $y = x^{-1}$?

151. Графік якої з функцій проходить через початок координат:

- а) $y = -5x$; б) $y = 3x - 2$; в) $y = 2x^2$; г) $y = x(x - 2)$?

152. Які з функцій, заданих формулами $y = 15 - x$, $y = |x|$, $y = 3(x - 2)$, $y = x^2 + 5$, не можуть мати від’ємних значень.

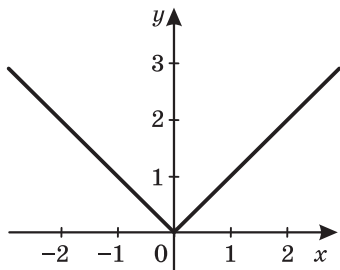
153. Чи є площа круга функцією його радіуса? А його діаметра?

154. Чи є об’єм куба функцією довжини його ребра? Спробуйте задати цю функцію формулою.

155. Задайте формулою функцію, яка виражає площу квадрата через його периметр P .

156. Побудуйте графік функції, яка виражає залежність периметра правильного трикутника від довжини його сторони.

Мал. 20

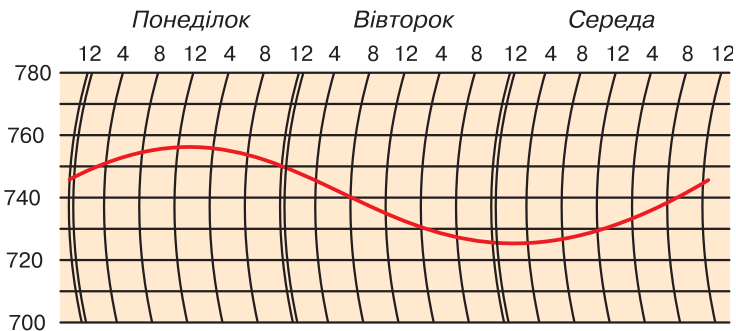
157. На малюнку 20 зображено графік функції. Один учень стверджує, що цю функцію можна задати формулою $y = \sqrt{x^2}$, інший – що графіку відповідає формула $y = |x|$. Хто з них правий?

158. У США основною одиницею довжини вважається ярд, який дорівнює $\frac{3600}{3937}$ м. Задайте формулою

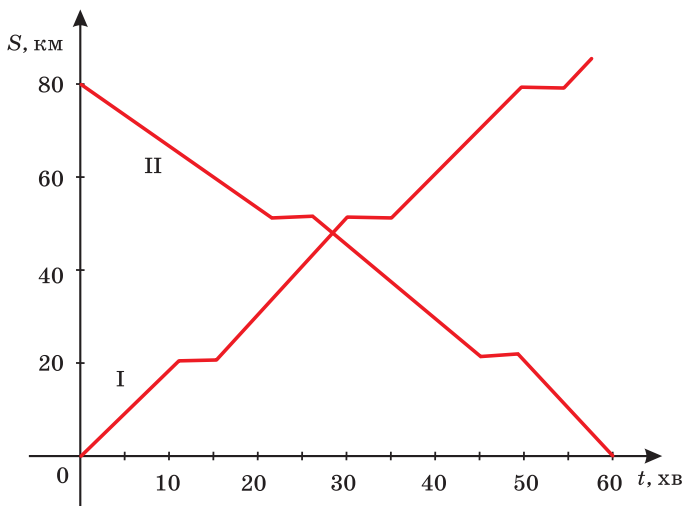
залежність довжини L , вираженої в метрах, від числа ярдів l .

159. «Прочитайте» графік зміни атмосферного тиску, зображений на малюнку 21.

160. На малюнку 22 зображено графіки руху двох електропоїздів. Проаналізуйте ці рухи: скільки зупинок робив кожен поїзд; коли вони зустрілися; скільки часу тривала кожна зупинка?

Мал. 21

Мал. 22

161. Знайдіть $f(-2)$, $f(-1)$, $f(0)$, $f(1)$, $f(2)$, якщо функцію задано формулою:

а) $f(x) = 3x - 1$; б) $f(x) = 2x^2 + 3$; в) $f(x) = \sqrt{x^2 + 2x + 1}$.

162. Функцію задано формулою $y = -0,5x + 2$. Знайдіть значення функції, яке відповідає значенню аргументу, що дорівнює -24 ; -10 ; 0 ; 5 . При якому значенні аргументу значення функції дорівнює -6 ; 0 ; 5 ; $7,5$?

163. Знайдіть значення функції, заданої формулою:

а) $y = 8x - 5$, яке відповідає значенню аргументу, що дорівнює -2 ; 0 ; $1,5$; 12 ; 25 ;

б) $y = -\frac{x}{2} + 1$, яке відповідає значенню аргументу, що дорівнює -8 ; -1 ; 0 ; 1 ; 20 .

164. Функцію задано формулою $y = 0,25x - 1$. Заповніть таблицю.

x	-10	-5							
y			-2	-1	0	1	$1,5$	4	25

165. Функцію задано формулою $y = \sqrt{x+5}$ на області визначення $D = \{-4; -2,75; -1; 1,25; 4; 11\}$. Задайте її таблично і графічно.

166. Функцію задано таблицею.

x	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
y	5	10	15	20	25	30	35	40	45	50

Задайте її формулою. Укажіть її область визначення й область значень.

167. У яких точка графік функції $y = x^2 - 3x$ перетинає:

а) вісь y ; б) вісь x ?

168. Знайдіть область визначення функції:

а) $y = 2x - 7$; б) $y = \sqrt{x+1}$; в) $y = 2 - \sqrt{x}$;

г) $y = \frac{1}{x-1}$; р) $y = \frac{x+3}{x^2-9}$; д) $y = \frac{x^2}{3} - \frac{3}{x^2}$.

169. Функцію $y = x^2$ задано на проміжку $[-2; 5]$. Знайдіть її область значень.

170. Знайдіть область визначення функції $y = x^3$, якщо її область значень $[-8; 27]$.

Б

Побудуйте графік функції (**171**, **172**).

171. а) $y = -4x$; б) $y = 4x^2$; в) $y = x + 4$;

г) $y = \frac{x}{4}$; р) $y = 2x - \frac{1}{2}x$; д) $y = \frac{4}{x}$.

172. а) $y = 0,5x$; б) $y = x(x+2)+1$; в) $y = -2x^2$;
 г) $y = 3-2x$; г) $y = (1-x)(1+x)$; д) $y = \sqrt{x}$.

173. Маса порожньої бочки 40 кг, а маса 1 л бензину 0,8 кг. Виразіть формулою залежність маси m бочки з бензином від об'єму V бензину в ній. Чи є ця залежність лінійною функцією?

174. Прямокутний паралелепіпед зі сторонами основи a см, b см і висотою 6 см має об'єм, що дорівнює 72 см^3 . Виразіть формулою залежність b від a .

175. Щоб пошити одну сорочку, потрібно 2,5 м тканини. Запишіть формулу для обчислення залишку тканини після пошиття x сорочок, якщо в сувої 200 м тканини. Яких значень може набувати x ?

176. Знайдіть значення аргументу, при якому:

а) значення функції $y = -3x + 2$ дорівнює -7 ; 0 ; 5 ;

б) значення функції $y = \frac{4}{x-3}$ дорівнює -20 ; 2 ; $\frac{1}{2}$;

в) значення функції $y = x(x-3)$ дорівнює -2 ; 0 ; 10 ;

г) значення функції $y = \frac{2}{x} + \frac{1}{x-4}$ дорівнює $-\frac{5}{8}$; 0 ; $1,4$.

177. Задайте формулою функцію, якщо:

а) значення функції на 4 більші від значень аргументу;

б) значення функції на 9 менші від значень аргументу;

в) значення функції втричі більші від значень аргументу;

г) значення функції протилежні значенням аргументу;

г) значення функції обернені до значень аргументу.

178. Функцію задано формулою $y = \frac{4}{1-x}$, де $-7 \leq x < 1$. Заповніть таблицю.

x	-7	-3	-2	-1	$-\frac{1}{2}$	0	$\frac{1}{2}$
y							

Побудуйте графік цієї функції.

179. Функцію задано формулою $y = \frac{6}{x} + 3$, де $1 \leq x < 6$. Побудуйте графік цієї функції, склавши спочатку таблицю її значень.

180. Відомо, що графік лінійної функції проходить через точки $A(-2; 1)$ і $B(3; 6)$. Задайте цю функцію формулою.

181. Задайте формулою обернену пропорційність, графік якої проходить через точку $A(3; 4)$.

182. Чи проходить графік функції $y = x^2 - 5x + 6$ через точку $A(0; 5)$? А через точку $B(5; 6)$?

183. Чи правильно, що графік функції $y = x^2 - 4x + 5$ відрізняється від графіка функції $y = x^2 - 4x$ тільки тим, що його зміщено на 5 одиниць угору вздовж осі y ?

184. Побудуйте графік функції $y = x^2 - 4x + 4$.

185. Побудуйте графік функції $y = x^2 + 4x - 2$.

Побудуйте в одній системі координат графіки функцій (**186–188**).

186. а) $y = x^3$, $y = -x^3$, $y = -x^3 + 1$;

б) $y = \sqrt{x}$, $y = \sqrt{x} + 2$, $y = \sqrt{x} - 1$;

в) $y = -3x$, $y = -3x + 2$, $y = -3x - 0,5$.

187. а) $y = 0,5x^2$, $y = 0,5x^2 - 1$, $y = 0,5x^2 + 3$;

б) $y = -\frac{12}{x}$, $y = -\frac{12}{x} + 3$, $y = -\frac{12}{x} - 1$;

в) $y = 2\sqrt{x}$, $y = 2\sqrt{x} - 3$, $y = 2\sqrt{x} + 2$.

188. а) $y_1 = 2x$, $y_2 = 2(x-1)$, $y_3 = 2(x+3)$;

б) $y_1 = -x^2$, $y_2 = -(x+2)^2$, $y_3 = -(x-3)^2$;

в) $y_1 = \frac{4}{x}$, $y_2 = \frac{4}{x-3}$, $y_3 = \frac{4}{x+1}$.

189. Розв'яжіть графічно рівняння:

а) $2x - 6 = \sqrt{x}$; б) $x^2 = x + 2$; в) $x = x^3$; г) $\frac{3}{x} = 3x$.

190*. Вважають, що при заглибленні на кожні 30,5 м внутрішня температура Землі підвищується на 1°C . На глибині 5 м вона дорівнює 15°C . Задайте залежність температури t від глибини h . Яка температура на глибині 1 км? А на глибині 3 км?

191. Чим різняться поняття «графік функції» і «графік рівняння»? Наведіть приклади.

Вправи для повторення

192. Розв'яжіть рівняння:

а) $3x^2 - 5x + 2 = 0$; б) $x^2 + 6x + 6 = 0$; в) $5x^2 - x + 1 = 0$.

193. З двох розчинів солі – 10-відсоткового і 15-відсоткового – треба утворити 40 г 12-відсоткового розчину. Скільки грамів кожного розчину потрібно взяти?

194. Спростіть вираз, якщо a , b , c – додатні числа:

а) $\sqrt{9a^4b^2c^6}$; б) $\sqrt{0,25a^2b^6c^{10}}$;

в) $-\sqrt{16a^4b^4c^6}$; г) $-\sqrt{2,25a^2b^2c^8}$.

§ 5. Властивості функції

Щоб вивчати процеси і явища навколишнього світу, потрібно вміти досліджувати відповідні математичні моделі, зокрема і функції. *Дослідити функцію* – це означає виявити її найважливіші властивості:

- 1) вказати область визначення;
- 2) вказати область значень;
- 3) з'ясувати, чи не є дана функція парною або непарною;
- 4) знайти точку перетину графіка функції з віссю y ;
- 5) знайти нулі функції та проміжки знакосталості;
- 6) визначити проміжки зростання чи спадання.

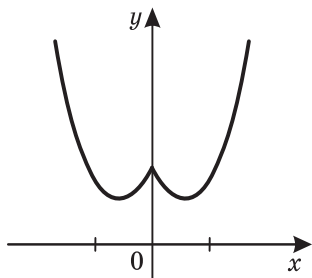
Узагальнивши все, слід побудувати графік функції.

Область визначення і область значень. Установлюючи область визначення функції, вказують усі значення, яких може набувати аргумент. Якщо функцію задано формулою, а про її область визначення нічого не сказано, то розуміють, що вона така сама, як і область допустимих значень змінної, яка входить до цієї формули.

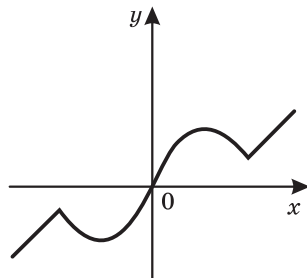
Якщо функцію задано графічно, то область визначення функції – проекція її графіка на вісь x ; область значень функції – проекція її графіка на вісь y (див. мал. 12). Наприклад, область визначення функції $y = x^2$ – множина всіх дійсних чисел R , область її значень – проміжок $[0; +\infty)$.

Парність. Функція $y = f(x)$ називається *парною*, якщо її область визначення симетрична відносно нуля і для кожного значення x з області визначення $f(-x) = f(x)$. Функція $y = f(x)$ називається *непарною*, якщо її область визначення симетрична відносно нуля і для кожного значення x із області визначення $f(-x) = -f(x)$.

Існують функції ні парні, ні непарні. Це такі функції, у яких або область визначення несиметрична відносно нуля, або для яких не виконується жодна з умов $f(-x) = \pm f(x)$. Якщо функцію задано графічно, то дослідити її на парність або непарність досить просто, оскільки графік парної функції симетричний відносно осі y (мал. 23), а непарної – відносно початку координат (мал. 24).

Мал. 23

Мал. 24

Наприклад, з функцій, заданих на R , $y = x^2$, $y = 2 - x^2$, $y = |x| - 3$ – парні, $y = x^3$, $y = x^3 + x$ – непарні, а $y = 2x + 3$, $y = x^2 + x$ – ні парні, ні непарні. Побудуйте їхні графіки.

Нулі функції та проміжки знакосталості. Значення аргументу, при яких значення функції дорівнює нулю, називають *нулями функції*. Проміжки області визначення функції, на яких функція не змінює знака (тобто має тільки додатні або тільки від'ємні значення), називають *проміжками знакосталості*.

Щоб знайти нулі функції $y = f(x)$, потрібно розв'язати рівняння $f(x) = 0$. Корені цього рівняння є нулями функції.

Щоб знайти проміжки знакосталості, потрібно розв'язати нерівності $f(x) > 0$ і $f(x) < 0$. Розв'язки нерівності $f(x) > 0$ – це значення аргументу, при яких функція набуває додатних значень.

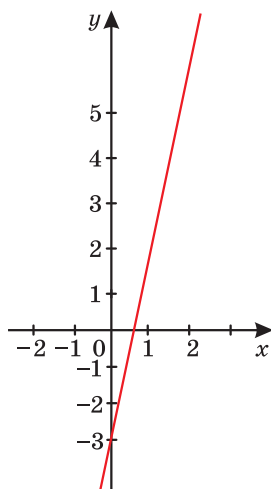
Наприклад, нулями функції $y = x^2 - 9$ є числа 3 і -3 , оскільки $f(3) = 0$ і $f(-3) = 0$.

Функція набуває від'ємних значень, якщо $x^2 - 9 < 0$, тобто коли $x \in (-3; 3)$.

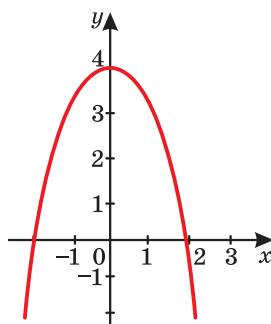
Монотонність. Функцію називають *зростаючою* на деякому проміжку, якщо кожному більшому значенню аргументу із цього проміжку відповідає більше значення функції. Функцію називають *спадною* на деякому проміжку, якщо кожному більшому значенню аргументу із цього проміжку відповідає менше значення функції.

Якщо функція на всій області визначення зростає або на всій області визначення спадає, її називають *монотонною*. Якщо ж функція зростає на деякому проміжку або спадає на ньому, то говорять, що вона монотонна на даному проміжку. Наприклад, монотонною є функція $y = 5x - 3$, вона на всій області визначення зростає (мал. 25). Функція $y = 4 - x^2$ монотонна на проміжку $(-\infty; 0)$, на якому зростає, і на проміжку $(0; +\infty)$, на якому спадає. На всій області визначення вона не монотонна (мал. 26).

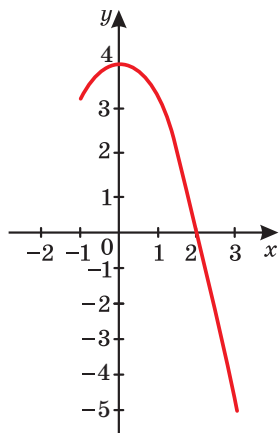
Характеризуючи властивості функції, часто зазначають також, у яких точках вона має найбільше значення, у яких – найменше. Наприклад, функція $y = 4 - x^2$, задана на проміжку $[-1; 3]$, у точці $x = 0$ має найбільше значення 4, а в точці $x = 3$ –

Мал. 25

Мал. 26

Мал. 27

найменше значення, яке дорівнює -5 (мал. 27).

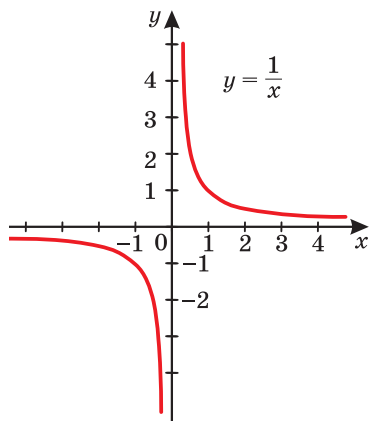
Графік функції $y = \frac{1}{x}$ складається з двох роз'єднаних віток (мал. 28). При $x = 0$ значення цієї функції не існує. Кажуть, що в точці $x = 0$ вона має *розрив*. Якщо графіком функції є неперервна лінія (її можна провести, не відриваючи олівець від паперу), то таку функцію називають **неперервною функцією**. Приклади неперервних функцій подано на малюнках 25–27. А на малюнках 29 і 30 зображено графіки функцій, які мають розрив у точці $x = 1$. Вони не є неперервними в цій точці.

Деякі з властивостей функцій досить просто з'ясовувати, дивлячись на її графік. Наприклад, функція, графік якої зображено на малюнку 31, має такі властивості.

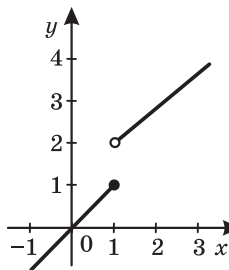
1. Область визначення $D(y) = [-2; 24]$.
2. Область значень $E(y) = [-2; 4]$.
3. Парність. Функція ні парна, ні непарна.
4. Точки перетину графіка функції з віссю y . Одна точка $(0; 1)$.

5. Нулі функції та проміжки знакосталості. Функція має два нулі: $x_1 = 2$ і $x_2 = 9$. $f(x) > 0$, якщо $x \in (-2; 2) \cup (9; 24)$, а $f(x) < 0$, якщо $x \in (2; 9)$.

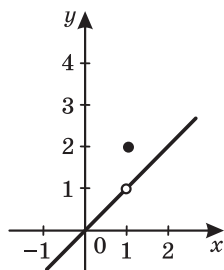
6. Монотонність. Функція спадає на двох проміжках $x \in (-2; 6)$ і $x \in (18; 24)$; зростає функція на одному проміжку $x \in (6; 18)$.

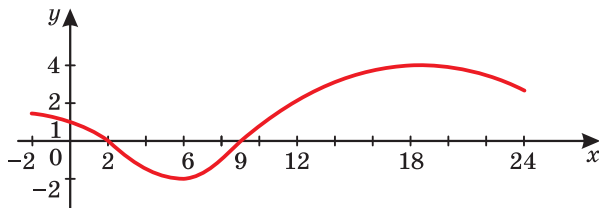
Мал. 28

Мал. 29

Мал. 30

Мал. 31

7. Функція неперервна. Має найбільше значення $y = 4$ і найменше значення $y = -2$.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

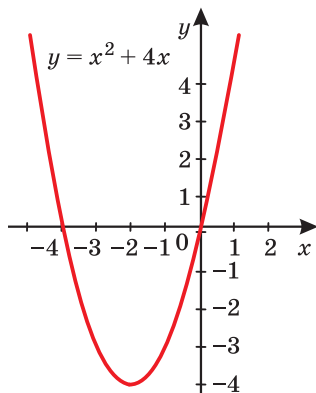
1. Що таке область визначення і область значень функції? Як їх знайти за допомогою графіка?
2. Що називають нулями функції?
3. Які функції називають зростаючими? А спадними?
4. Чи може функція на одному проміжку спадати, а на іншому – зростати?
5. Які функції називаються парними? Наведіть приклади парних функцій.
6. Які функції називаються непарними? Наведіть приклади непарних функцій.
7. Чи правильно, що кожна функція є парною або непарною?
8. Чи існують функції, які одночасно є і парними, і непарними?

Виконаємо разом

1. Побудуйте графік функції $y = x^2 + 4x$ і визначте, на якій множині значень аргументу дана функція спадає, а на якій зростає. При якому значенні x значення даної функції найменше?

● **Розв'язання.** Дана функція квадратична, її графік – парабола. Формулу $y = x^2 + 4x$ можна подати в іншому вигляді: $y = x(x + 4)$. З останньої формули видно, що значення функції дорівнюють нулю при $x = 0$ і $x = -4$. У точках з такими координатами графік даної функції перетинає вісь x . Вісь параболи проходить через точку з абсцисою $x = -2$. При такому значенні аргументу $y = 2^2 - 4 \cdot 2 = -4$. За знайденими координатами трьох точок будуюмо параболу (мал. 32). Як видно з графіка, дана функція спадає на про-

Мал. 32

міжку $(-\infty; -2)$, зростає на проміжку $(-2; +\infty)$, а найменше значення має при $x = -2$; воно дорівнює -4 .

2. Парною чи непарною є функція:

а) $y = x^2 - 9$; б) $y = \frac{2}{x}$; в) $y = 5x + 1$?

● **Розв'язання.** а) Область визначення $D(y)$ функції $y = x^2 - 9$ (множина всіх дійсних чисел R) є симетричною відносно 0 і $f(-x) = (-x)^2 - 9 = x^2 - 9 = f(x)$. Отже, $y = x^2 - 9$ – функція парна.

б) $D(y) = (-\infty; 0) \cup (0; +\infty)$, симетрична відносно 0 і $f(-x) = \frac{2}{-x} = -\frac{2}{x} = -f(x)$.

Отже, $y = \frac{2}{x}$ – функція непарна.

в) $D(y) = R$.

$f(-x) = 5(-x) + 1 = -5x + 1 = -(5x - 1) \neq \pm f(x)$.

Отже, функція $y = 5x + 1$ – ні парна, ні непарна.

Відповідь. а) Парна; б) непарна; в) ні парна, ні непарна.

Виконайте усно

195. Які з функцій визначені на всій числовій осі:

а) $y = 3x - 5$; б) $y = x^2 + 10$; в) $y = x^{-1} + 1$?

196. Функція $y = f(x)$ має найменше значення, що дорівнює 4. Яке найменше значення має функція: а) $y = f(x) + 5$; б) $y = f(x) - 7$?

197. Функція $f(x)$ має найбільше значення в точці $x = 7$. У якій точці має найбільше значення функція: а) $y = f(x) - 15$; б) $y = f(x) + 7$?

198. Які з функцій зростаючі, які спадні:

а) $y = 2x + 3$; б) $y = 7 - x$; в) $y = \frac{1}{x}$; г) $y = \sqrt{x}$?

199. На яких проміжках зростає і на яких спадає функція:

а) $y = x^2$; б) $y = -x^2$; в) $y = 1 + x^2$; г) $y = (x + 3)^2$?

200. Функція $y = f(x)$ – парна. Чи буде парною функція:

а) $y = -f(x)$; б) $y = f(x + a)$; в) $y = f(x) + b$?

201. Побудуйте графік функції $y = 0,5x + 3$ і визначте, на якій множині значень аргументу дана функція набуває додатних значень, а на якій – від'ємних. При якому значенні x значення даної функції дорівнює нулю?

202. Побудуйте графіки функцій $y = 0,1x - 2$ і $y = 1 - 2x$. Яка із цих функцій зростаюча, а яка спадна?

203. Знайдіть область значень функції $y = x + 3$, заданої на проміжку:

а) $[-3; 3]$; б) $[1; 7]$; в) $[0; +\infty)$.

204. Знайдіть область значень функції $y = 4 - x$, заданої на проміжку:

а) $[-3; 0]$; б) $[1; 5]$; в) $(-\infty; 0)$.

205. Покажіть, що функція $f(x) = 3x + 1$ ні парна, ні непарна.

206. Доведіть, що дана функція парна:

а) $y = x^2 + 3$; б) $y = 4 : x^2$; в) $y = -x^2 + 1$; г) $y = 2 + x^4$.

207. Доведіть, що дана функція непарна:

а) $y = -x^3$; б) $y = x + x^3$; в) $y = 5x$; г) $y = x^5$.

208. Покажіть, що дана функція ні парна, ні непарна:

а) $y = x^3 + 2$; б) $y = \sqrt{x}$; в) $y = x^2 + 3x$; г) $y = (x - 3)^2$.

209. Скільки нулів має функція:

а) $y = x + 3$; б) $y = 6x$; в) $y = x^2 - 1$; г) $y = x^2 - 7x$?

210. Знайдіть нулі функції:

а) $y = 12x - 3$; б) $y = x^2 - 4$; в) $y = \sqrt{x} - 5$; г) $y = x^2 - 4x$.

211. Запишіть проміжки знакосталості функції:

а) $y = x + 3$; б) $y = x^2 - 25$; в) $y = 3x$; г) $y = -x^2 + 9$.

212. Які з функцій зростаючі, а які - спадні:

а) $y = 2x$; б) $y = -x - 2$; в) $y = x^3$; г) $y = x$?

213. Побудуйте графік функції та запишіть її властивості:

а) $y = 5x - 1$; б) $y = -2x$; в) $y = 0,5x^2$; г) $y = x^3 - 1$.

214. Побудуйте графік функції:

а) $y = -x^2 + 1$; б) $y = 3$; в) $y = 5x$;

г) $y = 5x - 1$; д) $y = \sqrt{x}$; е) $y = \frac{3}{x}$.

Укажіть, яка з функцій є парна, яка непарна.

Б

Знайдіть область визначення функції, заданої формулою (215–217).

215. а) $y = x(x - 5)$; б) $y = x^2 + 6x + 8$; в) $y = -2,5x - 0,5$;

г) $y = \frac{16 - x^2}{x + 5}$; д) $y = \frac{x^2 + 9}{3x - 1}$; е) $y = \frac{2}{x} + 1$.

216. а) $y = \frac{x + 7}{x^2 - 36}$; б) $y = \frac{2x}{1 - 25x^2}$; в) $y = \frac{x^2 - 9}{x + 3}$;

г) $y = \frac{1}{x} - \frac{1}{x - 2}$; д) $y = \frac{3}{x(x + 1)}$; е) $y = x(4 + x)$.

217. а) $y = \frac{1}{x} + \sqrt{x}$; б) $y = \frac{\sqrt{x + 2}}{x - 2}$; в) $y = \sqrt{4x^2 - 4x + 1}$;

г) $y = \frac{x+1}{x^2+1}$; г) $y = 2\sqrt{5+x^2}$; д) $y = \sqrt{x^2 - 6x + 9}$.

218. Знайдіть нулі функції y та інтервали її знакосталості, якщо:

а) $y = x^2 + 10x - 11$; б) $y = x^2 + 18x + 81$;
 в) $y = 6x^2 - 5x - 1$; г) $y = 2x^2 + 3x - 9$;
 д) $y = -2x^2 + 7x - 3$; е) $y = 5 - 2x - 7x^2$;
 е) $y = 6x^2 - x$; ж) $y = -2x(x + 3)$.

219. При яких значеннях x дана функція має найменше значення:

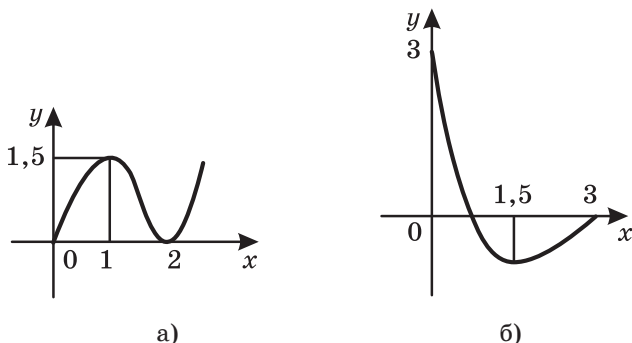
а) $y = x^2 - 6x + 9$; б) $y = x^2 + 4x + 7$;
 в) $y = 4x^2 - 12x - 3$; г) $y = 4x^2 - 4x + 1$?

220. Знайдіть найбільше значення функції:

а) $y = 3 - (x - 2)^2$; б) $y = -0,25(x + 5)^2$;
 в) $y = 6x - x^2 - 10$; г) $y = -5x^2 + 4x + 1$.

221. Зобразіть графіки (мал. 33) у зошиті. Кожний з графіків побудуйте так, щоб одержана функція була парною. Для побудованих графіків установіть: а) нулі функції; б) проміжки знакосталості; в) інтервали зростання і спадання; г) найбільше і найменше значення функції.

222. Зобразіть графіки (мал. 33) у зошиті. Кожний з графіків побудуйте так, щоб одержана функція була непарною. Для побудованих графіків установіть: а) нулі функції; б) проміжки знакосталості; в) інтервали зростання і спадання; г) найбільше і найменше значення функції.

Мал. 33

223. Не будуючи графіка функції y , встановіть, при яких значеннях x вона набуває додатних значень.

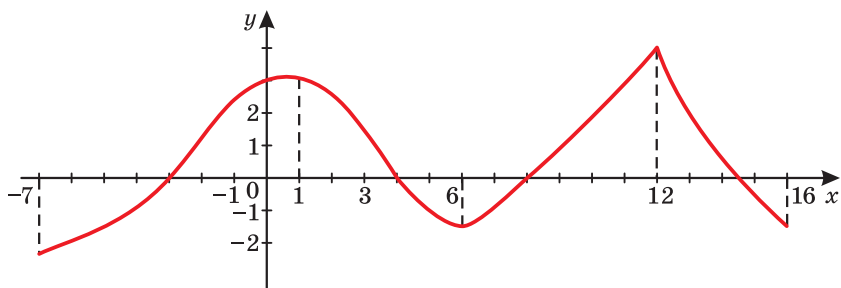
а) $y = 2x + 5$; б) $y = 0,5x - 3$; в) $y = -x + 4$; г) $y = -3x - 2$;
 д) $y = x^2 - 4$; е) $y = \sqrt{x} - 5$; ж) $y = 4x^2 - 1$; з) $y = x^2 - 7x$.

224. Побудуйте графік функції та встановіть, при яких значеннях x вона зростає або спадає.

а) $y = 5x$; б) $y = -x^2 + 4$; в) $y = (x + 1)(1 - x)$; г) $y = x^3 + 2$;

г) $y = x^2 - 3$; д) $y = 4 : x^2$; е) $y = \sqrt{x}$; є) $y = x^2 + 3x$.

225. На малюнку 34 зображено графік функції $y = f(x)$. Знайдіть: а) область визначення і область значень функції; б) нулі функції; в) проміжки знакосталості; г) проміжки, на яких функція зростає; ґ) проміжки, на яких функція спадає; д) найбільше і найменше значення функції.

Мал. 34

Вправи для повторення

226. Розв'яжіть систему рівнянь:

а)
$$\begin{cases} 15y - 8z = 29, \\ 3y + 2z = 13; \end{cases}$$

б)
$$\begin{cases} 3x + 8t = 59, \\ 6x + 5t = 107. \end{cases}$$

227. Які значення змінних задовольняють пропорцію:

а) $(x + 1) : 2 = 4 : (x - 1)$; б) $(x - 4) : 3 = 3 : (x + 4)$?

228. Порівняйте значення виразів:

а) $3\sqrt{10}$ і $2\sqrt{22}$;

б) $-5\sqrt{10}$ і $-2\sqrt{50}$;

в) $-1,5\sqrt{2}$ і $-2\sqrt{1,1}$;

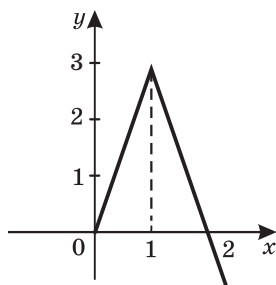
г) $0,2\sqrt{0,1}$ і $0,1\sqrt{0,2}$.

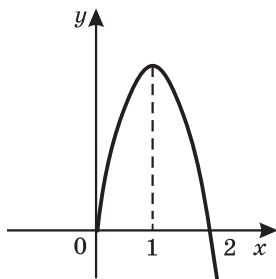
Самостійна робота № 2

Варіант 1

1. Тіло рухається зі швидкістю 2,5 км/год. Задайте формулою функцію, яка виражає залежність пройденого тілом шляху від часу. Побудуйте графік цієї функції. Як називається така функція? Який шлях пройде тіло за 4 години?

Мал. 35

Мал. 36

2. Чи проходить графік функції

$$y = \frac{2x}{x-1}$$

через точку (3; 3)?

3. Побудуйте графік функції:

а) $y = x^2 - 2x$; б) $y = x^2 - 2x + 3$.

4*. Зобразіть графік (мал. 35) у зошиті й побудуйте його так, щоб утворений графік задавав парну функцію.

Варіант 2

1. Густина речовини $1,5 \text{ кг/м}^3$. Задайте формулою функцію, яка виражає залежність маси тіла від його об'єму. Побудуйте графік цієї функції. Як називається така функція? Знайдіть масу 2 м^3 даної речовини.

2. Чи проходить графік функції

$$y = \frac{3x}{x+1}$$

через точку (2; 2)?

3. Побудуйте графік функції:

а) $y = x^2 + 2x$; б) $y = x^2 + 2x - 1$.

4*. Зобразіть графік (мал. 36) у зошиті й побудуйте його так, щоб утворений графік задавав непарну функцію.

§ 6. Корені n-го степеня

Пригадаємо, що таке квадратний корінь і його арифметичне значення. *Квадратним коренем із числа a* називають число, квадрат якого дорівнює a . З додатного числа квадратних коренів існує два. Наприклад, числа 7 і -7 – квадратні корені із числа 49 , оскільки $7^2 = 49$ і $(-7)^2 = 49$. Невід'ємне значення квадратного кореня із числа a називають арифметичним значенням квадратного кореня із числа a і позначають символом \sqrt{a} . Друге значення квадратного кореня із числа a дорівнює $-\sqrt{a}$. Квадратний корінь із числа 0 дорівнює 0 . Квадратний корінь з від'ємного числа не існує.

Квадратний корінь називають ще *коренем другого степеня*.

Подібно до коренів другого степеня існують також корені третього, четвертого, ..., n -го степенів.

Вираз $\sqrt[n]{a}$ називають коренем n -го степеня із числа a . Тут a – підкореневий вираз, $\sqrt{}$ – знак кореня, n – показник кореня.

Залежно від показників корені бувають другого, третього і вищих степенів. Показник кореня – завжди число натуральне; замість $\sqrt[n]{a}$ пишуть \sqrt{a} .

Коренем n -го степеня із числа a називають число, n -й степінь якого дорівнює a . Наприклад, корінь третього степеня із числа 8 дорівнює 2, оскільки $2^3 = 8$. Числа 2 і -2 – корені 4-го степеня із числа 16, оскільки $2^4 = 16$ і $(-2)^4 = 16$.

Невід’ємний корінь n -го степеня з додатного числа a називають *арифметичним значенням кореня n -го степеня із числа a* . Його позначають символом $\sqrt[n]{a}$.

Приклади:

$$\sqrt[3]{64} = 4, \text{ оскільки } 4^3 = 64,$$

$$\sqrt[4]{81} = 3, \text{ оскільки } 3^4 = 81,$$

$$\sqrt[5]{0,00001} = 0,1, \text{ оскільки } 0,1^5 = 0,00001.$$

Обчислення значень коренів n -го степеня із чисел називають *добуванням коренів* із цих чисел. З деяких чисел корені можна добувати усно, з інших – користуючися калькулятором або таблицями.

Якщо натуральне число n парне, то $\sqrt[n]{a}$ – це *арифметичний корінь* із числа $a \geq 0$, тобто невід’ємне число, n -й степінь якого дорівнює a . У цьому випадку область визначення виразу $\sqrt[n]{a}$ – множина всіх невід’ємних дійсних чисел. Наприклад, для виразу $\sqrt{x-5}$ – область визначення $[5; +\infty)$, для $\sqrt[4]{x+7}$ – область визначення $[-7; +\infty)$.

При непарному натуральному n вираз $\sqrt[n]{a}$ має зміст і тоді, коли число a від’ємне, наприклад: $\sqrt[3]{27} = 3$, $\sqrt[3]{-8} = -2$, $\sqrt[9]{0} = 0$, $\sqrt[5]{-0,00032} = -0,2$.

Для додатних підкоренових виразів і довільних показників коренів справджуються властивості, подібні до властивостей квадратних коренів:

$$\begin{array}{ll} 1) \sqrt[n]{ab} = \sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[n]{b}; & 4) \sqrt[n]{a} = \sqrt[nk]{a^k}; \\ 2) \sqrt[n]{\frac{a}{b}} = \frac{\sqrt[n]{a}}{\sqrt[n]{b}}; & 5) \sqrt[n]{a^k} = (\sqrt[n]{a})^k; \\ 3) \sqrt[nk]{a} = \sqrt[n]{\sqrt[k]{a}}; & 6) \sqrt[n]{a^{nk}} = a^k. \end{array}$$

Довести ці властивості коренів n -х степенів можна так само, як і раніше (у 8-му класі) доводилися відповідні властивості квадратних коренів. Доведемо першу властивість (її називають *основною властивістю коренів*).

Якщо a і b – довільні невід’ємні числа, то числа $\sqrt[n]{a}$, $\sqrt[n]{b}$, $\sqrt[n]{ab}$ і $\sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[n]{b}$ також невід’ємні. Крім того,

$$\left(\sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[n]{b}\right)^n = \left(\sqrt[n]{a}\right)^n \cdot \left(\sqrt[n]{b}\right)^n = ab.$$

Отже, $\sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[n]{b}$ – невід’ємне число, n -й степінь якого дорівнює ab , тобто

$$\sqrt[n]{ab} = \sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[n]{b}.$$

Теорему про корінь з добутку можна поширити на три і більше множників. Справді, якщо числа a , b і c невід’ємні, то

$$\sqrt[n]{abc} = \sqrt[n]{(ab) \cdot c} = \sqrt[n]{ab} \cdot \sqrt[n]{c} = \sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[n]{b} \cdot \sqrt[n]{c}.$$

Якщо в наведених тотожностях поміняти місцями їхні ліві й праві частини, дістанемо:

$$\sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[n]{b} = \sqrt[n]{ab}, \quad \frac{\sqrt[n]{a}}{\sqrt[n]{b}} = \sqrt[n]{\frac{a}{b}}.$$

Ці тотожності показують, як можна множити і ділити корені. Наприклад,

$$\sqrt[3]{20} \cdot \sqrt[3]{50} = \sqrt[3]{20 \cdot 50} = \sqrt[3]{1000} = 10, \quad \frac{\sqrt[4]{486}}{\sqrt[4]{6}} = \sqrt[4]{\frac{486}{6}} = \sqrt[4]{81} = 3.$$

На основі властивостей (1–5) вирази, які містять корені, можна множити, ділити, підносити до степеня і добувати з них корені.

 Зверніть увагу! $\sqrt[n]{a^n} = a$, якщо $a \geq 0$; $\sqrt[2k]{a^{2k}} = |a|$; $\sqrt[2k+1]{a^{2k+1}} = a$.

Приклади:

$$\sqrt[3]{12} \cdot \sqrt[3]{18} = \sqrt[3]{12 \cdot 18} = \sqrt[3]{4 \cdot 3 \cdot 9 \cdot 2} = \sqrt[3]{2^3 \cdot 3^3} = 6,$$

$$\frac{5\sqrt[3]{16}}{6\sqrt[3]{250}} = \frac{5}{6} \cdot \sqrt[3]{\frac{16}{250}} = \frac{5}{6} \cdot \sqrt[3]{\frac{8}{125}} = \frac{5}{6} \cdot \frac{2}{5} = \frac{1}{3},$$

$$\left(2\sqrt[4]{9}\right)^6 = 2^6 \cdot \left(\sqrt[4]{9}\right)^6 = 64 \cdot \left(\sqrt{9}\right)^3 = 64 \cdot 3^3 = 1728.$$

Щоб перемножити корені з різними показниками, їх спочатку зводять до спільного показника:

$$\sqrt[3]{2} \cdot \sqrt[4]{3} = \sqrt[12]{2^4} \cdot \sqrt[12]{3^3} = \sqrt[12]{2^4 \cdot 3^3} = \sqrt[12]{432}.$$

Дії додавання і віднімання виконують з *подібними коренями* (у яких показники коренів і підкореневі вирази однакові).

Приклад:

$$a) 2\sqrt{17} + 3\sqrt{17} = 5\sqrt{17}; \quad б) a\sqrt[3]{17} - 2a\sqrt[5]{17} = -a\sqrt[5]{17}.$$

Розглянемо ще деякі перетворення виразів з коренями (за умови, що $a \geq 0, b \geq 0$).

Винесення множника за знак кореня. У загальному вигляді це перетворення виконують у такий спосіб:

$$\sqrt[n]{a^n b} = \sqrt[n]{a^n} \cdot \sqrt[n]{b} = a \sqrt[n]{b}.$$

Приклади:

$$\sqrt[4]{810} = \sqrt[4]{81 \cdot 10} = \sqrt[4]{81} \cdot \sqrt[4]{10} = 3\sqrt[4]{10};$$

$$\begin{aligned} \sqrt[5]{64a^7 b^{10}} &= \sqrt[5]{32 \cdot a^5 \cdot (b^5)^2 \cdot 2 \cdot a^2} = \sqrt[5]{32} \cdot \sqrt[5]{a^5} \cdot \sqrt[5]{(b^5)^2} \cdot \sqrt[5]{2a^2} = 2 \cdot a \times \\ &\times b^2 \cdot \sqrt[5]{2a^2} = 2ab^2 \cdot \sqrt[5]{2a^2}. \end{aligned}$$

Внесення множника під знак кореня. Це перетворення, обернене до попереднього.

Приклади:

$$5\sqrt[3]{4} = \sqrt[3]{5^3} \cdot \sqrt[3]{4} = \sqrt[3]{5^3 \cdot 4} = \sqrt[3]{500};$$

$$2a^3 b \sqrt[4]{ab^3} = \sqrt[4]{(2a^3 b)^4} \cdot \sqrt[4]{ab^3} = \sqrt[4]{16a^{12} \cdot b^4 \cdot a \cdot b^3} = \sqrt[4]{16a^{13} \cdot b^7}.$$

Звільнення дробу від ірраціональності в знаменнику. У загальному вигляді (при $a > 0, m < n$) це перетворення виконують так:

$$\frac{c}{\sqrt[n]{a^m}} = \frac{c \sqrt[n]{a^{n-m}}}{\sqrt[n]{a^m} \cdot \sqrt[n]{a^{n-m}}} = \frac{c \sqrt[n]{a^{n-m}}}{\sqrt[n]{a^{m+n-m}}} = \frac{c \sqrt[n]{a^{n-m}}}{a}.$$

Приклади:

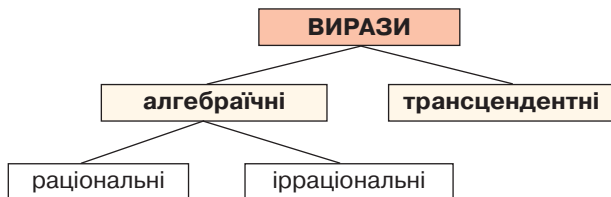
$$\frac{15}{\sqrt[4]{3}} = \frac{15 \cdot \sqrt[4]{3^3}}{\sqrt[4]{3} \cdot \sqrt[4]{3^3}} = \frac{15 \cdot \sqrt[4]{27}}{\sqrt[4]{3^4}} = \frac{15 \cdot \sqrt[4]{3^3}}{3} = 5 \cdot \sqrt[4]{27};$$

$$\frac{b}{\sqrt[3]{2ab^2}} = \frac{b \cdot \sqrt[3]{2^2 \cdot a^2 b}}{\sqrt[3]{2ab^2} \cdot \sqrt[3]{2^2 a^2 b}} = \frac{b \cdot \sqrt[3]{4a^2 b}}{\sqrt[3]{2ab^2 \cdot 4a^2 b}} = \frac{b \sqrt[3]{4a^2 b}}{2ab} = \frac{\sqrt[3]{4a^2 b}}{2a}.$$

Увівши символи $\sqrt[3]{\quad}$, $\sqrt[4]{\quad}$, ..., $\sqrt[n]{\quad}$, ми тим самим розширюємо множину відомих вам виразів. Уведемо кілька назв для розглянутих виразів. Якщо вираз, крім чисел, змінних, дужок і знаків дій додавання, віднімання, множення, ділення і піднесення до степеня з раціональним показником або добування кореня, не містить нічого іншого, його називають *алгебраїчним виразом*. Алгебраїчний вираз, який містить корені, називається *ірраціональним виразом*. Усі інші алгебраїчні вирази – *раціональні*.

Вирази із числами або змінними, які не є алгебраїчними, називаються *трансцендентними*. Такими, зокрема, є тригонометричні вирази.

Зв'язки між названими видами виразів показано на схемі.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

- Що називається коренем n -го степеня із числа a ?
- Що називається коренем п'ятого степеня із числа a ?
- Який знак має корінь непарного степеня:
а) з додатного числа; б) з від'ємного числа?
- Яким правилом треба скористатися при визначенні знака кореня непарного степеня?
- Що називається арифметичним значенням кореня (або арифметичним коренем)?
- Сформулюйте найважливіші властивості коренів n -го степеня.
- Сформулюйте основну властивість коренів n -го степеня.

Виконаємо разом

1. Обчисліть значення виразу: а) $2\sqrt{64} + 5\sqrt[3]{64}$; б) $\sqrt[6]{2\frac{1}{4}} : \sqrt[3]{\frac{4}{9}}$.

● **Розв'язання.** а) $2\sqrt{64} + 5\sqrt[3]{64} = 2 \cdot 8 + 5 \cdot 4 = 36$.

б) $\sqrt[6]{2\frac{1}{4}} : \sqrt[3]{\frac{4}{9}} = \sqrt[6]{\frac{9}{4}} : \sqrt[6]{\left(\frac{4}{9}\right)^2} = \sqrt[6]{\frac{9}{4}} \cdot \sqrt[6]{\left(\frac{9}{4}\right)^2} = \sqrt[6]{\left(\frac{9}{4}\right)^3} = \sqrt{\frac{9}{4}} = \frac{3}{2}$.

2. Звільніться від ірраціональності в знаменнику дробу

$$\frac{xy}{\sqrt{x} + \sqrt{y}}$$

● **Розв'язання.** $\frac{xy}{\sqrt{x} + \sqrt{y}} = \frac{xy}{\sqrt{x} + \sqrt{y}} \cdot \frac{\sqrt{x} - \sqrt{y}}{\sqrt{x} - \sqrt{y}} = \frac{xy(\sqrt{x} - \sqrt{y})}{x - y}$.

3. Спростіть вираз $(\sqrt[4]{a} + 1)(\sqrt[4]{a} - 1)$.

● **Розв'язання.** Даний вираз – добуток суми виразів $\sqrt[4]{a}$ і 1 на їх різницю. За формулою $(a - b)(a + b) = a^2 - b^2$ маємо:

$$(\sqrt[4]{a} + 1)(\sqrt[4]{a} - 1) = (\sqrt[4]{a})^2 - 1^2 = \sqrt{a} - 1.$$

Виконайте усно

Обчисліть (229–231).

229. а) $\sqrt[3]{27}$; б) $\sqrt[4]{0,0016}$; в) $\sqrt[5]{32}$;
 г) $\sqrt[3]{-125}$; д) $\sqrt[5]{32^{-5}}$; е) $\sqrt[3]{-0,008}$.

230. а) $\sqrt[3]{8000}$; б) $\sqrt[4]{625}$; в) $\sqrt[3]{-1000}$;
 г) $\sqrt[3]{-\frac{1}{8}}$; д) $\sqrt[3]{-\frac{27}{8}}$; е) $\sqrt[5]{-0,00001}$.

231. а) $(\sqrt[3]{12})^3$; б) $\sqrt[6]{7^6}$; в) $\sqrt[8]{9^4}$;
 г) $(-\sqrt{13})^2$; д) $-\sqrt[4]{9^4}$; е) $\sqrt[4]{(-9)^4}$.

232. Що більше:

а) $(\sqrt[8]{90})^8$ чи $(\sqrt[9]{85})^9$; б) $\sqrt[6]{11^2}$ чи $\sqrt[3]{11}$; в) $\sqrt[9]{6}$ чи $\sqrt[18]{36}$?

233. Знайдіть ребро куба, якщо його об'єм дорівнює:

а) 1 дм³; б) 27 см³; в) 64 мм³;
 г) 0,008 м³; д) 0,125 дм³; е) 0,216 м³.

234. Обчисліть значення виразу:

а) $\sqrt[3]{4} \cdot \sqrt[3]{2}$; б) $\sqrt[4]{7^5} : \sqrt[4]{7}$; в) $(\sqrt[6]{9})^3$.

Знайдіть арифметичний квадратний корінь із числа (235, 236).

235. а) 0,81; б) 0,25; в) 2,25; г) 1,21.

236. а) $\frac{36}{169}$; б) $\frac{144}{289}$; в) $\frac{169}{100}$; г) $\frac{81}{256}$.

Знайдіть арифметичний корінь четвертого степеня із числа (237, 238).

237. а) 0; б) 1; в) 16; г) 0,0016.

238. а) $\frac{16}{81}$; б) $\frac{256}{625}$; в) 0,0001; г) 0,1296.

Знайдіть кубічний корінь із числа (239, 240).

239. а) 216; б) 64; в) 343; г) 8.

240. а) $\frac{1}{27}$; б) 0,027; в) 0,001; г) $\frac{64}{125}$.

Обчисліть (241–243).

241. а) $\sqrt[3]{27}$, $\sqrt[3]{64}$, $\sqrt[3]{-125}$, $\sqrt[3]{0,008}$, $\sqrt[3]{0,000216}$;

б) $\sqrt[4]{16}$, $\sqrt[4]{625}$, $\sqrt[4]{10\,000}$, $\sqrt[4]{0,0081}$, $\sqrt[4]{0,00000016}$, $\sqrt[4]{2401}$.

242. а) $\sqrt[5]{32}$, $\sqrt[5]{1024}$, $\sqrt[5]{243}$, $\sqrt[5]{0,03125}$, $\sqrt[5]{100\,000}$, $\sqrt[5]{0,00001}$;

б) $\sqrt[6]{64}$, $\sqrt[6]{729}$, $\sqrt[6]{15\,625}$, $\sqrt[6]{4096}$, $\sqrt[6]{0,046656}$.

243. а) $\sqrt[3]{-1000}$; б) $\sqrt[5]{-3125}$; в) $\sqrt[3]{-64}$;

г) $\sqrt[5]{-1024}$; р) $\sqrt[5]{-0,00032}$; д) $\sqrt[3]{-343}$.

Спростіть вираз (244–247):

244. а) $(1-\sqrt{2})(1+\sqrt{2})$; б) $(\sqrt{3}-2)(\sqrt{3}+2)$;

в) $(\sqrt{2}+\sqrt{3})^2$; г) $(\sqrt{5}-\sqrt{7})^2$.

245. а) $(2\sqrt{3}+4)(2\sqrt{3}-4)$; б) $(3\sqrt{5}-2)(3\sqrt{5}+2)$;

в) $(\sqrt{2}+1)^2$; г) $(1-\sqrt{3})^2$.

246. а) $\sqrt[3]{\sqrt{5}}$; б) $\sqrt[3]{\sqrt{7}}$; в) $\sqrt{2^3\sqrt{5}}$.

247. а) $\sqrt[3]{(-2)^6}$; б) $\sqrt[3]{(-4)^9}$; в) $(\sqrt[5]{7})^{10}$; г) $(\sqrt[4]{5})$.

248. Розгадайте ребус $\sqrt[3]{\frac{\square}{\square}}$.

Винесіть множник з-під знака кореня (тут і далі $a \geq 0$, $b \geq 0$) (249, 250).

249. а) $\sqrt[3]{3000}$; б) $\sqrt[4]{48}$; в) $\sqrt[5]{486}$; г) $\sqrt[4]{324}$.

250. а) $\sqrt[4]{162a^6}$; б) $\sqrt[3]{32a^5b^3}$; в) $\sqrt[6]{a^6b^7}$; г) $\sqrt[5]{a^{11}b^6}$.

Внесіть множник під знак кореня (251, 252).

251. а) $3\sqrt[3]{3}$; б) $2\sqrt[4]{3}$; в) $2\sqrt[6]{0,25}$; г) $a\sqrt[5]{2}$.

252. а) $ab\sqrt[4]{5}$; б) $a^2\sqrt[3]{ab}$; в) $3a\sqrt[4]{2b}$; г) $0,5b\sqrt[5]{(2b)^3}$.

Звільніться від ірраціональності в знаменнику (253, 254).

253. а) $\frac{1}{\sqrt[4]{a}}$; б) $\frac{3}{\sqrt[3]{9a}}$; в) $\frac{10a}{\sqrt[5]{2a^2}}$; г) $\frac{6ab^2}{\sqrt[5]{8b}}$.

254. а) $\frac{2}{\sqrt{6}}$; б) $\frac{6}{\sqrt{3}}$; в) $\frac{4}{\sqrt[4]{8}}$; г) $\frac{3}{\sqrt[3]{9}}$.

Розв'яжіть рівняння (255, 256).

255. а) $x^2 = 64$; б) $x^2 = 0,49$; в) $x^2 = 121$;

г) $x^3 = 125$; р) $x^3 = 0,008$; д) $x^3 = 1000$.

256. а) $x^3 = -1$; б) $x^3 = -64\,000$; в) $x^4 = 256$;

г) $x^5 = 32$; р) $x^4 = 0,0625$; д) $x^4 = -16$.

Б

257. Обчисліть:

$$\text{а) } \sqrt[4]{1296}; \quad \text{б) } \sqrt[4]{2401}; \quad \text{в) } \sqrt[6]{15625}; \quad \text{г) } \sqrt[12]{4096}.$$

Обчисліть значення виразу (258–261).

$$258. \text{ а) } \sqrt{9} + \sqrt{4} - \sqrt[6]{64}; \quad \text{б) } \sqrt{36} + \sqrt[4]{16};$$

$$\text{в) } 12 - 6\sqrt[3]{0,125}; \quad \text{г) } 1 + 10\sqrt[4]{0,0081}.$$

$$259. \text{ а) } 3\sqrt[4]{16} - 4\sqrt[3]{27}; \quad \text{б) } \sqrt[3]{-3\frac{3}{8}} + \sqrt{2,25};$$

$$\text{в) } \sqrt[3]{8} - \sqrt[3]{64} + \sqrt[5]{32}; \quad \text{г) } \sqrt[4]{16} - \sqrt[3]{64}.$$

$$260. \text{ а) } \sqrt{9} + \sqrt{4} - \sqrt[6]{64}; \quad \text{б) } \sqrt{36} + \sqrt[4]{16};$$

$$\text{в) } \sqrt{0,81} + \sqrt[3]{0,001}; \quad \text{г) } \sqrt[3]{0,027} - \sqrt{0,04}.$$

$$261. \text{ а) } 5 - \sqrt[4]{256}; \quad \text{б) } 7 + \sqrt[3]{8} - \sqrt[7]{128};$$

$$\text{в) } \sqrt[5]{-32} + \sqrt[4]{16}; \quad \text{г) } \sqrt[3]{-27} + \sqrt[4]{81}.$$

262. Обчисліть:

$$\text{а) } \sqrt[3]{27} + \sqrt[5]{32}; \quad \text{б) } \sqrt[4]{81} + 2\sqrt[3]{1}; \quad \text{в) } 3\sqrt[4]{16} + \sqrt[7]{0};$$

$$\text{г) } \sqrt[3]{\frac{8}{125}} - \sqrt[4]{\frac{1}{625}}; \quad \text{д) } \sqrt[4]{16^{-1}} - \sqrt[3]{\frac{27}{64}}; \quad \text{д) } \sqrt[3]{2\frac{10}{27}}.$$

263. Знайдіть значення виразу:

$$\text{а) } \sqrt[3]{2} \cdot \sqrt[6]{16}; \quad \text{б) } \sqrt[4]{144} \cdot \sqrt{3}; \quad \text{в) } \sqrt{2} \cdot \sqrt[4]{324}.$$

264. Спростіть вираз:

$$\text{а) } \sqrt[4]{ab} \left(\sqrt[4]{a^3} + \sqrt[4]{b^3} \right); \quad \text{б) } \sqrt[3]{x^2} \left(\sqrt[3]{x} - \sqrt[3]{x^4} \right);$$

$$\text{в) } \sqrt[3]{4a} \left(\sqrt[3]{2a^2} + \sqrt[3]{2a^{-1}} \right); \quad \text{г) } \left(\sqrt[4]{a^3x} - \sqrt[4]{ax^3} \right) : \sqrt[4]{ax}.$$

Звільніться від ірраціональності в знаменнику дробу (265–268).

$$265. \text{ а) } \frac{5}{\sqrt[6]{125}}; \quad \text{б) } -\frac{4}{\sqrt{12}}; \quad \text{в) } -\frac{3}{2\sqrt[4]{3}}.$$

$$266. \text{ а) } \frac{6}{0,5\sqrt[4]{32}}; \quad \text{б) } \frac{9}{4\sqrt[8]{64}}; \quad \text{в) } \frac{3}{7\sqrt[6]{81}}.$$

$$267. \text{ а) } \frac{4}{1+\sqrt{5}}; \quad \text{б) } \frac{15}{1-\sqrt{6}}; \quad \text{в) } \frac{4\sqrt{2}}{\sqrt{7}+\sqrt{3}}.$$

$$268. \text{ а) } \frac{\sqrt{3}}{\sqrt{3}-5}; \quad \text{б) } \frac{7}{\sqrt{7}-7}; \quad \text{в) } \frac{6\sqrt{5}}{\sqrt{5}-\sqrt{3}}.$$

Розв'яжіть рівняння (269–272).

269. а) $x^2 = 11$; б) $x^4 = 19$; в) $x^8 = 27$.

270. а) $x^8 = 25$; б) $x^7 = 38$; в) $x^9 = -2$.

271. а) $\sqrt{x} = 0$; б) $\sqrt{x} = 1$; в) $\sqrt[3]{x} = 2$.

272. а) $\sqrt{x} = 3$; б) $\sqrt{x} = -3$; в) $\sqrt[3]{x} = -2$.

Вправи для повторення

273. Знайдіть 2,5 % від числа: а) 10; б) 250; в) $3 \cdot 10^7$.

274. Розв'яжіть нерівність:

а) $\frac{4,2+2x}{3} > 1,5x - 1,1$; б) $2,3a + 0,8 < \frac{5,8a+3,4}{2}$;

в) $\frac{0,6m+1,2}{12} \leq \frac{1,5m-2,5}{15}$; г) $\frac{1,3a-0,7}{4} - \frac{0,9a+0,3}{3} > 0$.

275. Спростіть вираз:

а) $\left(\frac{a^2b}{cd^3}\right)^3 \cdot \left(\frac{ac^4}{b^2d^3}\right)^2$; б) $\left(\frac{a^2b^2}{cd^3}\right)^4 \cdot \left(\frac{c^2}{b^3d}\right)^3$.

§ 7. Степені з раціональними показниками

Повторимо і дещо розширимо відомості про степені.

1. *Степенем числа a з натуральним показником $n > 1$ називають добуток n множників, кожний з яких дорівнює a , тобто*

$$a^n = \underbrace{a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a}_{n \text{ разів}}$$

2. *Степенем числа a з показником 1 називають число a .*

3. *Будь-яке відмінне від нуля число в степені 0 дорівнює 1, тобто якщо $a \neq 0$, то $a^0 = 1$.*

4. *Якщо n – довільне натуральне число, а $a \neq 0$ – дійсне, то*

$$a^{-n} = \frac{1}{a^n}.$$

Ці означення повністю розкривають зміст поняття *степеня із цілим показником*. Наприклад,

$$(\sqrt{2})^0 = 1, \quad 3^{-1} = \frac{1}{3}, \quad a^{-3} = \frac{1}{a^3}, \quad (2x)^{-4} = \frac{1}{(2x)^4}.$$

Степінь a^n має зміст при кожному цілому n і дійсному $a \neq 0$. А, наприклад, вирази 0^0 , 0^{-1} , 0^{-2} і т. п. не мають змісту – це не числа.

Виявляється, можна розглядати степені також з дробовими показниками.

Степенем показника $\frac{m}{n}$ з додатного числа a називають корінь n -го степеня із числа a^m , тобто

$$a^{\frac{m}{n}} = \sqrt[n]{a^m}.$$

Для степенів додатних чисел a , b з дробовими (раціональними) показниками r і s справджуються такі властивості, як і для степенів із цілими показниками:

$$1) a^r \cdot a^s = a^{r+s}; \quad 4) (ab)^r = a^r b^r;$$

$$2) a^r : a^s = a^{r-s}; \quad 5) \left(\frac{a}{b}\right)^r = \frac{a^r}{b^r}.$$

$$3) (a^r)^s = a^{rs};$$

Ці властивості випливають з доведених властивостей коренів n -го степеня. Для прикладу доведемо першу властивість.

Нехай $r = \frac{m}{n}$, $s = \frac{p}{t}$. Зведемо ці звичайні дроби до спільного

знаменника: $r = \frac{mt}{nt}$, $s = \frac{pn}{tn}$. Тоді

$$a^r \cdot a^s = a^{\frac{mt}{nt}} \cdot a^{\frac{pn}{tn}} = \sqrt[nt]{a^{mt}} \cdot \sqrt[nt]{a^{pn}} = \sqrt[nt]{a^{mt+pn}} = a^{\frac{mt+pn}{nt}} = a^{\frac{m}{n} + \frac{p}{t}} = a^{r+s}.$$

Із цих властивостей випливає, що вирази з дробовими показниками степенів і додатними основами можна перетворювати, як і вирази із цілими показниками. Наприклад,

$$\frac{1}{a^2} + a = a^{\frac{1}{2}} + a^{\frac{1}{2}} = a^{\frac{1}{2}} \cdot a^{\frac{1}{2}} + a^{\frac{1}{2}} = a^{\frac{1}{2}} \left(1 + a^{\frac{1}{2}}\right);$$

$$\left(x^{\frac{3}{2}} - c\right) \left(x^{\frac{3}{2}} + c\right) = \left(x^{\frac{3}{2}}\right)^2 - c^2 = x^3 - c^2.$$

Таке трактування степеня з дробовим показником відповідає введеному раніше поняттю степеня із цілим показником. Тому їх можна об'єднати і говорити про степені з раціональними показниками.

Обчислюючи степені з раціональними показниками, можна

користуватися тотожностями $a^{\frac{m}{n}} = \left(\frac{1}{a^n}\right)^m$ і $a^{\frac{m-k}{n}} = a^{\frac{m}{n}}$ (доведіть їх самостійно).

Приклади:

$$8^{\frac{2}{3}} = \left(8^2\right)^{\frac{1}{3}} = 64^{\frac{1}{3}} = 4; \quad 32^{\frac{4}{5}} = \left(32^{\frac{1}{5}}\right)^4 = 2^4 = 16; \quad 2^{\frac{9}{3}} = 2^3 = 8.$$

При будь-яких додатних основах значення степенів з дробовими показниками (здебільшого наближені) можна обчислювати, користуючись мікрокалькулятором.

Приклади. Обчисліть значення: а) $0,2^{-3}$; б) $5^{0,43}$.

● **Розв'язання.** а) $0,2 \boxed{F} \boxed{y^x} 3 \boxed{-} \boxed{=} 125$. Отже, $0,2^{-3} = 125$.

б) $5 \boxed{F} \boxed{y^x} 0,43 \boxed{=} 1,99782$; $5^{0,43} \approx 1,99782$.

✓ **Зверніть увагу!** Степені з дробовими показниками розглядають тільки за умови, що їх основи – числа додатні. А, наприклад, вирази $0^{-0,5}$, $(-2)^{\frac{2}{3}}$, $(-\pi)^{1,3}$ не мають змісту. Це – записи, які не позначають ніяких чисел.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке n -й степінь числа a ?
2. Що розуміють під степенем числа із цілим від'ємним показником?
3. Чи можна підносити число 0 до степеня з від'ємним показником?
4. Що розуміють під степенем з дробовим показником?
5. Які властивості мають степені додатних чисел з раціональними показниками?

Виконаємо разом

1. Обчисліть: $3^{0,5} \cdot 9^{0,75}$.

● **Розв'язання.** $3^{0,5} \cdot 9^{0,75} = 3^{0,5} \cdot 3^{2 \cdot 0,75} = 3^{0,5} \cdot 3^{1,5} = 3^2 = 9$.

2. Спростіть вираз: $(c^{0,5} - 1)(c^{0,5} + 1)$.

● **Розв'язання.** $(c^{0,5} - 1)(c^{0,5} + 1) = (c^{0,5})^2 - 1 = c - 1$.

3. Скоротіть дріб: $\frac{x^{0,75} - 25x^{0,25}}{x^{0,5} + 5x^{0,25}}$.

● **Розв'язання.** Розкладемо на множники чисельник і знаменник дроби та скоротимо його:

$$\frac{x^{0,75} - 25x^{0,25}}{x^{0,5} + 5x^{0,25}} = \frac{x^{0,25}(x^{0,5} - 25)}{x^{0,25}(x^{0,25} + 5)} = \frac{(x^{0,25} - 5)(x^{0,25} + 5)}{x^{0,25} + 5} = x^{0,25} - 5.$$

Виконайте усно

Обчисліть (276–278).

276. а) $16^{\frac{1}{4}}$; б) $27^{\frac{1}{3}}$; в) $625^{\frac{1}{4}}$; г) $25^{\frac{1}{2}}$; ґ) $8^{\frac{1}{3}}$.

277. а) $5 \cdot 16^{\frac{1}{4}}$; б) $3 \cdot 8^{\frac{2}{3}}$; в) $-2 \cdot 27^{\frac{1}{3}}$; г) $2^{-2} \cdot 64^{\frac{1}{2}}$.

278. а) $27^{\frac{2}{3}}$; б) $9^{-\frac{3}{2}}$; в) $0,001^{-\frac{2}{3}}$; г) $0,0016^{\frac{3}{4}}$.

279. Знайдіть десятий степінь числа: а) 1; б) -1; в) 0.

280. Знайдіть значення виразу $x \cdot x^{-2}$, якщо $x = -4$.

A

Спростіть вираз (281–286).

281. а) $8^{\frac{2}{3}} \cdot 7^0$; б) $81^{-\frac{3}{4}} \cdot 3^4$; в) $49^{\frac{3}{2}} \cdot 49^0$.

282. а) $2^{\frac{1}{2}} \cdot 8^{\frac{5}{3}} \cdot 4^{-2}$; б) $3^{0,5} \cdot 9^4 \cdot 3^{-3}$; в) $0,4^{-\frac{2}{3}} \cdot 0,4^{-\frac{1}{3}} \cdot 0,4$.

283. а) $2^{-1} \cdot 64^{\frac{2}{3}}$; б) $3^{-2} \cdot 81^{\frac{1}{4}}$; в) $100^{-\frac{1}{2}}$.

284. а) $81^{-\frac{3}{4}}$; б) $64^{-\frac{2}{3}}$; в) $\left(\frac{1}{4}\right)^{-\frac{1}{2}}$.

285. а) $\left(2\frac{1}{4}\right)^{-\frac{3}{2}}$; б) $\left(3\frac{3}{8}\right)^{-\frac{1}{3}}$; в) $(0,008)^{-\frac{2}{3}}$.

286. а) $(27 \cdot 125)^{\frac{1}{3}}$; б) $\left(\frac{1}{36} \cdot 0,04\right)^{\frac{1}{2}}$; в) $\left(\frac{1}{16} \cdot 81^{-1}\right)^{\frac{1}{4}}$.

Обчисліть, не користуючися калькулятором (287–289).

287. а) $2^{-3} - 0,5^3$; б) $8 \cdot 2^{-4}$; в) $1,2^0 - 2^{-4} \cdot 8$.

288. а) $3^5 \cdot 3^{\frac{1}{2}} \cdot 3^{0,1}$; б) $2^{0,3} \cdot 2^{-0,7} \cdot 2^{1,4}$; в) $-10 \cdot 32^{-1,5} \cdot 2^{\frac{5}{2}}$.

289. а) $\left(5^{\frac{1}{2}} - 1\right) \left(5^{\frac{1}{2}} + 1\right)$; б) $\left(2^{\frac{1}{2}} + 8^{\frac{1}{2}}\right)^2$; в) $2^{\frac{1}{2}} \left(8^{\frac{1}{2}} + 2^{\frac{1}{2}}\right)$.

Спростіть вираз (290–292).

290. а) $\left(a^{\frac{1}{2}} - x^{\frac{1}{2}}\right) \left(a^{\frac{1}{2}} + x^{\frac{1}{2}}\right)$; б) $(a^{0,5} + b^{0,5})(a^{0,5} - b^{0,5})$.

291. а) $\left(a^{\frac{1}{2}} + b^{\frac{1}{2}}\right)^2 - 2(ab)^{\frac{1}{2}}$; б) $\left(x - y^{\frac{1}{2}}\right) \left(y^{\frac{1}{2}} + x\right) + y$.

292. а) $(1-c):(1-c^{0,5})$; б) $c^2 x^{-0,5}(c^{-1} x^{0,5} + c^{-2} x^{0,5})$.

293. Яке із чисел більше:

$$\text{а) } \left(64^{\frac{2}{3}}\right)^{\frac{3}{4}} \text{ чи } \left(0,64^{\frac{3}{4}}\right)^{\frac{2}{3}}; \quad \text{б) } \left(32^{\frac{4}{5}}\right)^{\frac{1}{4}} \text{ чи } (\sqrt{2})^{-2}?$$

294. Обчисліть за допомогою мікрокалькулятора:

$$\text{а) } 3,2^{0,2}; \quad \text{б) } 0,52^{-1,3}; \quad \text{в) } 13^{2,7} \cdot 2,5; \quad \text{г) } 3,5^{-4} \cdot 6^{2,3}.$$

295. Запишіть за допомогою коренів вираз:

$$\begin{array}{lll} \text{а) } x^{\frac{1}{5}}; & \text{б) } (x-3)^{\frac{1}{3}}; & \text{в) } ac^{\frac{4}{3}}; \\ \text{г) } (c-2)^{\frac{3}{4}}; & \text{г) } (x^2-x+5)^{\frac{3}{2}}; & \text{д) } c(1-b)^{\frac{2}{3}}. \end{array}$$

296. Запишіть без знаків кореня вираз:

$$\begin{array}{lll} \text{а) } \sqrt[7]{x}; & \text{б) } \sqrt[5]{(a-2)}; & \text{в) } a^2\sqrt{x-a}; \\ \text{г) } \sqrt[4]{3a^2+c^2}; & \text{г) } 3:\sqrt[5]{x+2}; & \text{д) } \sqrt[4]{x+\sqrt{x}}. \end{array}$$

297. Запишіть за допомогою коренів вираз:

$$\text{а) } c^{\frac{1}{3}}+c^{\frac{1}{5}}; \quad \text{б) } (a+b)^{\frac{2}{3}}; \quad \text{в) } a^{\frac{2}{2}}-ax^{\frac{2}{3}}; \quad \text{г) } (m^{0,5}+x^{1,5})^{0,5}.$$

Б

298. Спростіть вираз:

$$\begin{array}{lll} \text{а) } (x^{0,4})^{\frac{1}{2}} \cdot x^{0,8}; & \text{б) } x(x^{-1,2})^{\frac{3}{4}}; & \text{в) } \left(c^{\frac{3}{4}}\right)^{\frac{4}{5}} \cdot c^{1,6}; \\ \text{г) } (x^{\frac{3}{4}})^{\frac{1}{2}} \cdot x^{1,5}; & \text{г) } (x^{0,8})^{\frac{3}{4}} \cdot (x^{\frac{2}{5}})^{-1,5}; & \text{д) } c^{\frac{5}{3}} \left(c^{-\frac{1}{3}}\right)^4. \end{array}$$

299. Подайте у вигляді степеня:

$$\begin{array}{lll} \text{а) } c^2c^{-1,5}c^{0,3}; & \text{б) } (a^{0,8})^{0,5} \cdot a^{0,6}; & \text{в) } x^{\frac{3}{4}} \cdot \sqrt[4]{x}; \\ \text{г) } y^{1,7}y^{2,8}y^{-1,5}; & \text{г) } (m^{0,3})^{1,2} \cdot (m^{-0,4})^{0,4}; & \text{д) } \sqrt[4]{c^3} \cdot \sqrt[5]{c}. \end{array}$$

Обчисліть (300–303).

$$\begin{array}{lll} \text{300. а) } 10^{\frac{2}{5}} \cdot 10^{-\frac{1}{2}} \cdot 10^{0,1}; & \text{б) } 4^{\frac{1}{3}} \cdot 2^{\frac{1}{3}} \cdot 8^{-\frac{1}{9}}; & \text{в) } 3 \cdot 9^{0,4} \cdot \sqrt[5]{3}; \\ \text{г) } 8^{-\frac{1}{3}} \cdot 16^{\frac{1}{3}} \cdot \sqrt[3]{4}; & \text{г) } \left(\sqrt[3]{24} \cdot \sqrt[3]{\frac{2}{3}}\right)^{-\frac{1}{2}}; & \text{д) } \left(\frac{\sqrt[3]{4}}{\sqrt[3]{9}}\right)^{\frac{3}{2}} \cdot \left(64^{-\frac{1}{2}}\right)^{\frac{1}{3}}. \end{array}$$

$$301. \text{ а) } 2^{1,3} \cdot 2^{-0,7} \cdot 2^{1,4}; \quad \text{б) } 7^{-\frac{4}{3}} \cdot 7^{\frac{1}{12}} \cdot 7^{-\frac{3}{4}}; \quad \text{в) } 4^{0,7} \cdot 2^{-0,4};$$

$$\text{г) } 25^{0,3} \cdot 5^{1,4}; \quad \text{р) } 2 \cdot 64^{-\frac{1}{3}}; \quad \text{д) } \sqrt[4]{9} \cdot 3^{-1,5}.$$

$$302. \text{ а) } (0,0001)^{-\frac{3}{4}}; \quad \text{б) } 3^{\frac{4}{3}} \cdot 9^2 \cdot 27^{-\frac{5}{6}} \cdot 3^{-\frac{3}{2}};$$

$$\text{в) } 5^{\frac{4}{5}} \cdot 125 \cdot 25^{-0,4} \cdot 5^{\frac{1}{2}}; \quad \text{г) } 27^{\frac{2}{3}} : (0,064)^{-\frac{1}{3}}.$$

$$303. \text{ а) } 8^{\frac{7}{3}} : 81^{1,75}; \quad \text{б) } 100^{\frac{1}{3}} \cdot 0,2^{\frac{5}{3}} \cdot (\sqrt{2})^{\frac{8}{3}};$$

$$\text{в) } \left(\frac{1}{625}\right)^{-\frac{1}{2}} + 81^{-0,75} - \left(\frac{1}{32}\right)^{-\frac{3}{5}}; \quad \text{г) } \left(\frac{1}{16}\right)^{-0,75} + 27^{\frac{2}{3}} - 25^{0,5}.$$

Спростіть вираз (304–307).

$$304. \text{ а) } (a - x^{0,5})(a + x^{0,5}); \quad \text{б) } \left(c^{\frac{1}{2}} - p^{\frac{1}{4}}\right) \left(c^{\frac{1}{2}} + p^{\frac{1}{4}}\right);$$

$$\text{в) } (a - b) : \left(a^{\frac{1}{2}} - b^{\frac{1}{2}}\right); \quad \text{г) } (x - 4) : (x^{0,5} + 2).$$

$$305. \text{ а) } \left(x^{\frac{1}{3}} - 1\right) \left(x^{\frac{2}{3}} + x^{\frac{1}{3}} + 1\right); \quad \text{б) } \left(n^{\frac{1}{3}} + 2\right) \left(n^{\frac{2}{3}} - 2n^{\frac{1}{3}} + 4\right);$$

$$\text{в) } (a - 8) : \left(a^{\frac{1}{3}} - 2\right); \quad \text{г) } (1 - x) : \left(1 + x^{\frac{1}{3}} + x^{\frac{2}{3}}\right).$$

$$306. \text{ а) } \frac{a - 1}{\frac{2}{a^3} + \frac{1}{a^3} + 1};$$

$$\text{б) } \frac{x + c}{x^{\frac{2}{3}} - (xc)^{\frac{1}{3}} + c^{\frac{2}{3}}};$$

$$\text{в) } \frac{c - x}{(cx)^{0,5} + x};$$

$$\text{г) } \frac{a^{1,3}x + a^{0,3}}{ax^{1,3} + x^{0,3}}.$$

$$307. \text{ а) } \frac{a - 1}{a^{0,75} + a^{0,5}} \cdot \frac{a^{\frac{1}{2}} + a^{\frac{1}{4}}}{\frac{1}{a^2} + 1};$$

$$\text{б) } \left(a^{\frac{1}{2}}b^{\frac{1}{2}} - \frac{ab}{a + a^{\frac{1}{2}}b^{\frac{1}{2}}}\right) \left(a^{\frac{1}{2}} + b^{\frac{1}{2}}\right);$$

$$\text{в) } \frac{c - 1}{c + \sqrt{c} + 1} : \frac{c^{0,5} + 1}{c^{1,5} - 1} + 2c^{\frac{1}{2}}; \quad \text{г) } \frac{2(x^{0,25} - y^{0,25})}{x^{\frac{1}{2}}y^{\frac{1}{4}} - x^{\frac{1}{4}}y^{\frac{1}{2}}} - x - y.$$

308. Скоротіть дріб:

$$\text{а) } \frac{x-y}{\frac{1}{x^2} + \frac{1}{y^2}}; \quad \text{б) } \frac{x^{\frac{1}{2}} + y^{\frac{1}{2}}}{x-y}; \quad \text{в) } \frac{x + 2x^{\frac{1}{2}}y^{\frac{1}{2}} + y}{\frac{1}{x^2} + \frac{1}{y^2}}.$$

309. Доведіть, що для натурального n :

$$\text{а) } 10^n = \underbrace{1\,000\dots 0}_n; \quad \text{б) } 10^{-n} = 0, \underbrace{1^n = 0,000\dots 01}_n.$$

Вправи для повторення

310. Розв'яжіть рівняння:

$$\text{а) } 4x(x-1) = 3; \quad \text{б) } z(z-1) = 20.$$

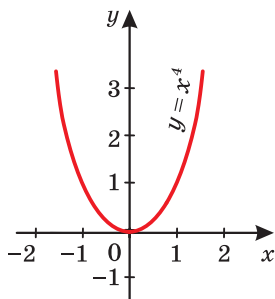
311. Зобразіть за допомогою діаграм співвідношення між поняттями «функції», «парні функції», «непарні функції».

312. Побудуйте графік функції: а) $y = 3x$; б) $y = x^{-2}$; в) $y = \sqrt{x}$.

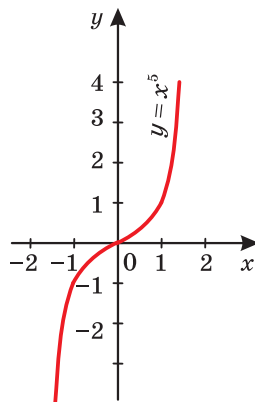
§ 8. Степеневі функції

Функція, яку можна задати формулою $y = x^\alpha$, де x – аргумент, а α – дане число, називається *степеневою*.

Уже відомі вам функції $y = x^2$ і $y = x^3$ (див. табл. 1, с. 34) – приклади степеневих функцій. Подібні властивості мають також усі інші степеневі функції з натуральними показниками α . На малюнках 37 і 38 подано графіки степеневих функцій $y = x^4$ і $y = x^5$. Кожна степенева функція з натуральним показником степеня визначена на множині всіх дійсних чисел R .

Мал. 37

Мал. 38

Властивості функції $y = x^{2k}$, $k \in \mathbb{N}$ схожі з властивостями функції $y = x^2$, а функції $y = x^{2k+1}$, $k \in \mathbb{N}$ схожі з властивостями функції $y = x^3$.

Якщо показник α степеневі функції – ціле від’ємне число, то вона визначена на множині всіх дійсних значень аргументу x , за винятком $x = 0$. Наприклад, функція $y = x^{-1}$ – це вже відома вам обернена пропорційність $y = \frac{1}{x}$ (див. мал. 28).

На малюнках 39 і 40 зображено графіки функцій $y = x^{-2}$ і $y = x^{-3}$.

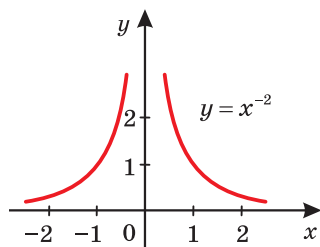
Якщо α – від’ємне парне число, то графік функції $y = x^\alpha$ симетричний відносно осі ординат, а якщо α – від’ємне непарне, то графік симетричний відносно початку координат. Узагалі, при кожному цілому показнику степеня α функція $y = x^\alpha$ парна, якщо парне число α , і непарна при непарному α .

Якщо число α дробове, то степенева функція $y = x^\alpha$ зазвичай розглядається лише на множині додатних значень аргументу, або на множині невід’ємних значень, якщо $\alpha > 0$. Такою, зокрема, є функція $y = x^{\frac{1}{2}}$, яку можна записати ще й так: $y = \sqrt{x}$ (див. графік у табл., с. 34).

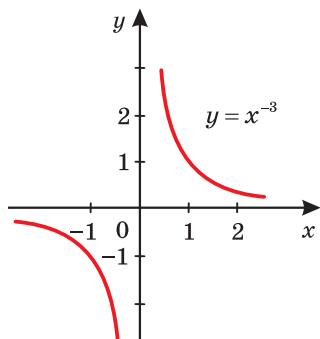
Графік функції $y = x^{\frac{1}{3}}$ зображено на малюнку 41.

Зверніть увагу на те, який вигляд має графік степеневі функції з додатним показником степеня α на проміжку $[0; 1]$. На цьому проміжку графіком функції $y = x^\alpha$ (мал. 42) є:

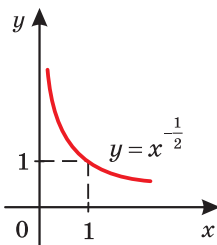
- 1) відрізок OA , якщо $\alpha = 1$;
- 2) крива, направлена опуклістю вниз, якщо $\alpha > 1$;
- 3) крива, направлена опуклістю вверх, якщо $0 < \alpha < 1$.

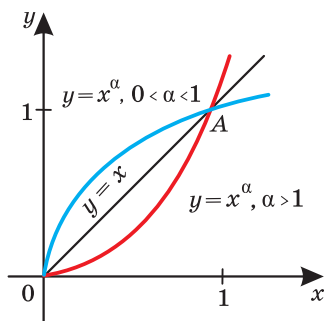
Мал. 39

Мал. 40

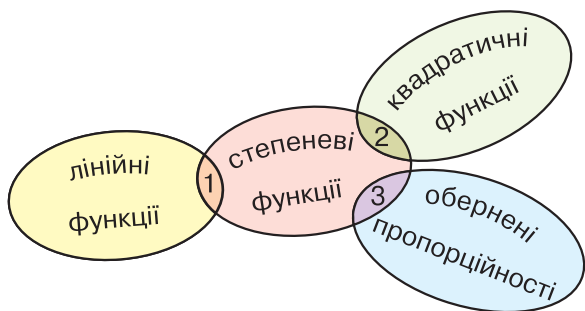
Мал. 41

Мал. 42

Чим більше додатне значення α , тим нижче від відрізка OA розміщується графік функції $y = x^\alpha$.

На малюнку 43 схематично зображено співвідношення між деякими видами функцій. Цифрами 1, 2 і 3 позначено:

Мал. 43

1 – функція, яка водночас є лінійною і степеневою, – тільки одна: $y = x$.

2 – функція, яка водночас є квадратичною і степеневою, – тільки одна: $y = x^2$.

3 – функція, яка водночас є і степеневою, і оберненою пропорційністю, також одна: $y = x^{-1}$.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Сформулюйте означення степеневої функції з натуральним показником.
2. Які обмеження накладають на аргумент x функції $y = x^n$, якщо $n < 0$?
3. Які види степеневої функції вам відомі?
4. Як розташовано на координатній площині графік функції $y = x^n$, $n \in N$, якщо: а) n – непарне число; б) n – парне число?

Виконаємо разом

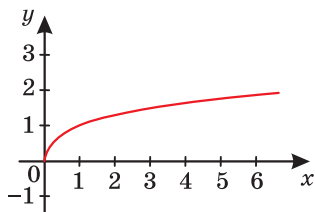
1. Чи проходить графік функції $y = x^{0,75}$ через точку $M(16; 8)$?

● **Розв'язання.** Якщо $x = 16$, то $y = 16^{0,75} = 16^{\frac{3}{4}} = 8$.

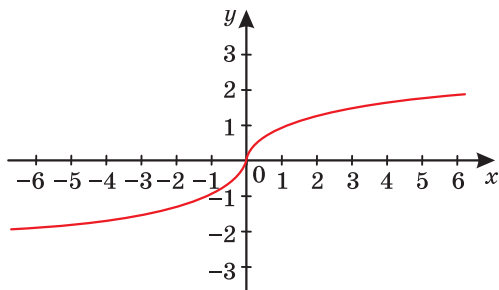
Відповідь. Проходить.

2. Що спільного і чим різняться графіки функцій $y = x^{\frac{1}{3}}$ і $y = \sqrt[3]{x}$?

● **Розв'язання.** $y = x^{\frac{1}{3}}$ – степенева функція з дробовим показником. Її область визначення $D = [0; +\infty)$. Графік міститься в I чверті (мал. 44).

Мал. 44

Мал. 45

Область визначення функції $y = \sqrt[3]{x}$ – множина всіх дійсних чисел R . Її графік міститься в I і III чвертях (мал. 45).

Для $x \geq 0$ графіки функцій $y = x^{\frac{1}{3}}$ і $y = \sqrt[3]{x}$ – однакові.

Виконайте усно

313. Наведіть приклади степеневих функцій.

314. Чи є степеневою функція, задана рівністю $y = x$?

315. Чи є степеневою функція, задана рівністю $y = -x^2$?

316. Які з наведених функцій степеневі?

а) $y = x^2$; б) $y = x^{-1}$; в) $y = x^{0,3}$; г) $y = x^{\sqrt{2}}$;

г) $y = 3x^{-1}$; д) $y = x^2 + x$; е) $y = \frac{1}{x^2}$; є) $y = (2x)^{-1}$.

317. Чи правильно, що графік кожної степеневої функції проходить через точку $(1; 1)$?

318. Чи може графік степеневої функції проходити через початок координат? Якщо може, то наведіть приклад.

319. Чи є степеневою функція $y = \frac{-1}{x}$? А функція $y = (-x)^{-2}$?

320. Функція $y = f(x)$ – степенева. Чи є степеневою функція:

а) $y = -f(x)$; б) $y = f(x) + 2$; в) $y = f(x) - 7$; г) $y = 2f(x)$?

321. Обчисліть значення функції $y = x^{\frac{2}{3}}$ у точках: 0, 1, 8, 1000.

A

322. Побудуйте графік функції $y = x^2$ на проміжку:

а) $[-3; 3]$; б) $[-2; 0]$; в) $[2; 3]$.

323. Дано функцію $y = x^3$ на проміжку $[-2; 1]$. Побудуйте її графік. Чи є дана функція парною або непарною?

324. Відомо, що функція $y = x^8$ при $x = c$ має значення m . Знайдіть значення цієї функції при $x = -c$.

325. Функція $y = x^7$ при $x = c$ має значення m . Знайдіть значення цієї функції при $x = -c$.

326. Доведіть, що графік кожної степеневі функції $y = x^{2n}$ проходить через точки $A(1; 1)$ і $B(-1; 1)$.

327. Чи проходить графік функції $y = x^{0,25}$ через точку $M(16; 8)$? А через $M_1(16; 2)$?

328. Які з точок належать графіку функції: а) $y = x^2$; б) $y = \sqrt{x}$?

$A(0,1; 0,01);$

$B(0,16; -0,4);$

$C(-10; 100);$

$D\left(-\frac{4}{9}; -\frac{2}{3}\right);$

$E\left(2\frac{7}{9}; 1\frac{2}{3}\right);$

$F\left(-\frac{2}{3}; -\frac{4}{9}\right).$

329. Співставте властивості функцій $y = (-x)^2$, $y = -x^2$, $y = x^{-2}$.

Які з них степеневі? Побудуйте ескізи їхніх графіків.

330. Користуючись графіком функції $y = x^4$ (мал. 46), знайдіть:

а) значення функції, якщо значення аргументу дорівнює: $-1,6; -1,1; -0,9; 0,9; 1,4$;

б) значення аргументу, при якому значення функції дорівнює: $2; 3; 4; 5; 6$.

331. За графіком функції $y = x^4$ (мал. 46) опишіть її властивості: яка область визначення цієї функції; на яких проміжках вона зростає; на яких спадає; при якому значенні x функція має найменше значення; чи є дана функція парною або непарною.

332. За графіком функції $y = x^5$ (див. мал. 38) опишіть її властивості.

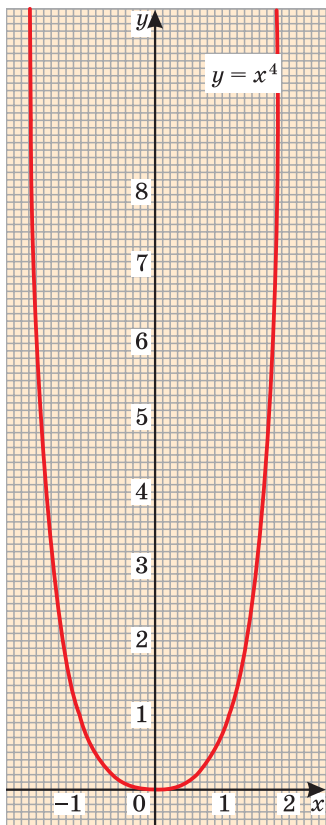
333. Побудуйте графік функції:

а) $y = x^4 + 1$; б) $y = x^4 - 1$.

334. Відомо, що графік функції

$y = x^\alpha$ проходить через точку $P\left(2; \frac{1}{4}\right)$. Знайдіть значення α .

335. Функцію задано формулою $y = x^\alpha$. Знайдіть α , якщо графік функції проходить через точку:

Мал. 46

- а) $A(7; 49)$; б) $B(13; 169)$; в) $C(144; 12)$;
 г) $D(81; 9)$; ґ) $M(-64; -4)$; д) $N(-216; -6)$.

336. При якому значенні α графік функції $y = x^\alpha$ проходить через точку $K\left(-2; \frac{1}{4}\right)$?

337. Знайдіть значення функції $f(x)$ у точці x_0 , якщо

- а) $f(x) = x^{-\frac{1}{2}}$, $x_0 = 4$; б) $f(x) = x^{\frac{3}{2}}$, $x_0 = 4$;
 в) $f(x) = x^{\frac{5}{3}}$, $x_0 = 8$; ґ) $f(x) = x^{\frac{3}{4}}$, $x_0 = 16$.

338. Порівняйте вирази, якщо $\alpha > 1$:

- а) $0,15^\alpha$ і $0,34^\alpha$; б) $0,17^\alpha$ і $0,23^\alpha$;
 в) $3,1^\alpha$ і $4,52^\alpha$; ґ) $2,78^\alpha$ і $6,9^\alpha$.

339. Побудуйте схематично графік функції:

- а) $y = x^{-2}$; б) $y = x^{-2,5}$; в) $y = x^{-5}$.

340. Розв'яжіть графічно рівняння:

- а) $x^4 = x$; б) $x^{0,5} = 2 - x$; в) $2x^5 = 3 - x$.

Б

341. Порівняйте вирази, якщо $0 < q < 1$:

- а) $0,47^q$ і $0,51^q$; б) $0,39^q$ і $0,42^q$;
 в) $3,14^q$ і $4,73^q$; ґ) $9,2^q$ і $11,38^q$.

342. Функцію задано формулою $y = x^q$. Знайдіть q , якщо графік функції проходить через точку:

- а) $A(4; 0,5)$; б) $B(16; 0,25)$; в) $C\left(27; \frac{1}{9}\right)$;
 г) $K\left(625; \frac{1}{5}\right)$; ґ) $P\left(1024; \frac{1}{4}\right)$; д) $T\left(243; \frac{1}{3}\right)$.

343. Для поданих нижче функцій вкажіть нулі функції (якщо такі є) та проміжки зростання чи спадання:

- а) $y = x^9$; б) $y = x^{20}$; в) $y = x^{\frac{13}{3}}$;
 г) $y = x^{-7}$; ґ) $y = x^{-24}$; д) $y = x^{-\frac{17}{4}}$.

Побудуйте схематично графік функції (**344**, **345**).

344. а) $y = x^9 - 2$; б) $y = x^{-7} + 1$; в) $y = x^{-20} + 3$.

345. а) $y = x^{-12} - 1$; б) $y = x^{-0,9} + 2$; в) $y = x^{-2,5} - 3$.

346. Знайдіть значення функцій $y = x^{\frac{1}{2}}$, $y = x^{\frac{2}{3}}$, $y = x^{\frac{5}{2}}$, $y = x^{-\frac{1}{2}}$, $y = x^{-\frac{3}{2}}$, $y = x^{-\frac{5}{2}}$ у точці $x = 3$, коли відомо, що $3^{\frac{1}{2}} \approx 1,73$. Отримані дані запишіть у таблицю.

$3^{\frac{1}{2}}$	$3^{\frac{3}{2}}$	$3^{\frac{5}{2}}$	$3^{-\frac{1}{2}}$	$3^{-\frac{3}{2}}$	$3^{-\frac{5}{2}}$

Яка з функцій має в точці 3 найбільше значення, а яка – найменше?

347. Знайдіть найбільше і найменше значення функцій $y = x^{\frac{3}{2}}$ і $y = x^{-\frac{3}{2}}$ на проміжку $[1; 9]$.

348. Запишіть рівняння степеневі функції $y = f(x)$, якщо:
а) $f(-2) = 4$, $f(3) = 9$; б) $f(-1) = -1$, $f(2) = 8$.

349. Співставте властивості функцій $y = x^{\frac{2}{3}}$ і $y = x^{\frac{3}{2}}$. Заповніть відповідну таблицю.

Вправи для повторення

350. Обчисліть значення виразу:

а) $\sqrt[4]{9 - \sqrt{65}} \cdot \sqrt[4]{9 + \sqrt{65}}$;

б) $\sqrt{3 - \sqrt{5}} \cdot \sqrt{3 + \sqrt{5}}$.

351. Якою цифрою закінчується число $a = 123^6 + 111^{12}$?

352. Морська вода містить 5 % солі. Скільки кілограмів прісної води треба додати до 40 кг морської води для того, щоб вміст солі в ній склав 2 %?

§ 9. Ірраціональні рівняння і нерівності

Рівняння називається *ірраціональним*, якщо воно містить змінні під знаком кореня або в основі степеня з дробовим показником.

Приклади ірраціональних рівнянь:

$$x - 5x^{\frac{1}{2}} + 4 = 0; \quad \sqrt{x-1} = 3 - x; \quad \sqrt[4]{97-x} + \sqrt[4]{x} = 5.$$

Деякі з таких рівнянь можна розв'язувати способом заміни.

Так, замінивши в першому рівнянні $x^{\frac{1}{2}}$ на y , дістанемо квадратне рівняння $y^2 - 5y + 4 = 0$, корені якого $y_1 = 1$, $y_2 = 4$.

Отже, $x^{\frac{1}{2}} = 1$ або $x^{\frac{1}{2}} = 4$, звідси $x_1 = 1$, $x_2 = 16$.

Рівняння $\sqrt{x-1} = 3 - x$ можна подати у вигляді $(x-1) + \sqrt{x-1} - 2 = 0$, а потім, замінивши $\sqrt{x-1}$ на y , звести його до квадратного.

Неважко розв'язати його і графічним способом (мал. 47). Отримаємо: $x = 2$.

Більшість ірраціональних рівнянь розв'язують піднесенням обох їх частин до степеня з тим самим натуральним показником. При цьому можуть з'явитися сторонні розв'язки, їх відкидають у результаті перевірки.

Приклад. Розв'яжіть рівняння

$$\sqrt{3x^2 + x + 11} = 2x + 1.$$

● **Розв'язання.** Піднесемо обидві частини рівняння до квадрата:

$$3x^2 + x + 11 = 4x^2 + 4x + 1, \text{ або } x^2 + 3x - 10 = 0.$$

Корені утвореного квадратного рівняння: -5 і 2 .

Якщо $x = -5$, то $\sqrt{75 - 5 + 11} = -10 + 1$, але $\sqrt{81} \neq -9$;

якщо $x = 2$, то $\sqrt{12 + 2 + 11} = 4 + 1$, $\sqrt{25} = 5$.

Відповідь. $x = 2$.

Ірраціональною називають нерівність, яка містить змінну під знаком кореня або в основі степеня з дробовим показником.

Приклади:

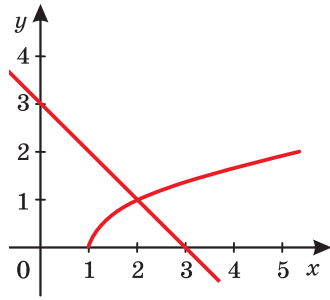
$$\text{а) } \sqrt{x-1} < 10; \quad \text{б) } \sqrt[3]{x^2+2} \geq 3; \quad \text{в) } (x^2+9)^{\frac{1}{2}} \leq 3.$$

Розв'язувати такі нерівності можна на основі властивостей відповідних степеневих функцій.

а) Оскільки функція $y = \sqrt{x}$ зростає на всій множині невід'ємних чисел і $10 = \sqrt{100}$, то нерівність $\sqrt{x-1} < 10$ рівносильна подвійній нерівності $0 \leq x-1 < 100$, звідси $1 \leq x < 101$, $x \in [1; 101)$.

б) Функція $y = \sqrt[3]{x}$ зростає на R і $3 = \sqrt[3]{27}$. Тому $x^2 + 2 \geq 27$, $x^2 \geq 25$, звідси $x \geq 5$ або $x \leq -5$. Отже, $x \in (-\infty; -5] \cup [5; +\infty)$.

в) Значення виразу $(x^2 + 9)^{\frac{1}{2}}$ не менше за 3. Тому нерівність $(x^2 + 9)^{\frac{1}{2}} \leq 3$ задовольняє тільки одне значення: $x = 0$.

Мал. 47

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке рівняння? А нерівність?
2. Які рівняння називають алгебраїчними?
3. Які рівняння називають ірраціональними? А раціональними?
4. Які нерівності називають ірраціональними? Наведіть приклади.
5. Як можна розв'язувати ірраціональні рівняння?

Виконаємо разом

1. Розв'яжіть рівняння $\sqrt[3]{5x-2}=2$.

● **Розв'язання.** Піднесемо обидві частини рівняння до куба. Отримаємо рівняння, рівносильне даному: $5x-2=8$, або $5x=10$.

Корінь знайденого рівняння $x=2$ є також коренем даного рівняння.

Відповідь. $x=2$.

2. Розв'яжіть систему рівнянь
$$\begin{cases} x^{\frac{1}{3}} - y^{\frac{1}{3}} = 1, \\ x - y = 7. \end{cases}$$

● **Розв'язання.** Нехай $x^{\frac{1}{3}}=u$ і $y^{\frac{1}{3}}=v$, тоді $u-v=1$ і $u^3-v^3=7$. З першого рівняння знаходимо: $u=v+1$. Підставивши в друге рівняння $v+1$ замість u , дістанемо: $v^3+3v^2+3v+1-v^3=7$, або $v^2+v-2=0$.

Корені утвореного квадратного рівняння: -2 і 1 , але $y^{\frac{1}{3}} \geq 0$

(як степенева функція), тому -2 – сторонній корінь. Отже, $y^{\frac{1}{3}}=1$, звідси $y=1$. Відповідне значення x знайдемо з другого рівняння системи, $x=8$.

Відповідь. $(8; 1)$.

3. Розв'яжіть рівняння $\sqrt{x-3} + \sqrt[3]{x+5} = 2$.

● **Розв'язання.** Значення виразу $\sqrt{x-3}$ не може бути від'ємним, тому $\sqrt[3]{x+5} \leq 2$. Дане рівняння не можуть задовольняти числа, менші за 3. Тому воно рівносильне системі

$$\begin{cases} \sqrt[3]{x+5} \leq 2, \\ x \geq 3, \end{cases} \quad \text{або} \quad \begin{cases} x+5 \leq 8, \\ x \geq 3, \end{cases}$$

яку задовольняє єдине значення $x=3$.

Перевірка. $\sqrt{0} + \sqrt[3]{8} = 2$.

Відповідь. $x=3$.

Виконайте усно

353. Які з рівнянь алгебраїчні, які ірраціональні:

- а) $\sqrt{x} = x$; б) $\sqrt[5]{2} = x-3$; в) $\sqrt{x-3} = x^{\frac{1}{3}}$;
 г) $x + \sqrt{x} = \sqrt[3]{x}$; ґ) $\sqrt[4]{(x-2)^4} = 3$; д) $\frac{x}{x-2} = \sqrt{8}$?

354. Які з рівнянь мають розв'язки? Знайдіть їх:

а) $x^{\frac{1}{2}} = 2$; б) $x^{\frac{2}{3}} = 1$; в) $x^{\frac{1}{4}} = -1$; г) $x^{\frac{3}{5}} = 0$.

355. Не розв'язуючи рівнянь, установіть, які з них не мають коренів:

а) $\sqrt[4]{x} + 2 = 0$; б) $\sqrt{x} - 4 = 0$; в) $\sqrt[5]{3x} + 1 = 0$;
г) $\sqrt{x+2} + \sqrt{x-2} = 0$; г) $\sqrt[4]{x-1} = \sqrt[4]{1-x}$.

A

Розв'яжіть рівняння (**356, 357**).

356. а) $\sqrt{x} = 9$; б) $\sqrt[3]{x} = 2$; в) $\sqrt[3]{x} = -2$.

357. а) $x^{\frac{2}{3}} = 4$; б) $y^{\frac{3}{2}} = 8$; в) $z^{\frac{1}{5}} = -3$.

Розв'яжіть рівняння (**358, 359**).

358. а) $\sqrt[3]{x-1} = 2$; б) $\sqrt[4]{2x-5} = 1$; в) $\sqrt[5]{x-2} = 1$;
г) $2\sqrt{x-3} = 0$; г) $\sqrt{x+2} = x$; д) $1 + \sqrt[3]{5-x} = 0$.

359. а) $\sqrt{x+4} = 3$; б) $5\sqrt{x-1} = 10$; в) $\sqrt[3]{x+1} = 2$;
г) $\sqrt{2x-1} = 5$; г) $4 - \sqrt{3x-2} = 0$; д) $3\sqrt[3]{x+3} = 9$.

Знайдіть корені рівняння (**360–362**).

360. а) $\sqrt{2x+5} = \sqrt{4x+1}$; б) $\sqrt{3x-1} = \sqrt{x^2+1}$;
в) $\sqrt[3]{x-50} = 9$; г) $\sqrt[3]{2x+6} = 2\sqrt[3]{2}$.

361. а) $\sqrt{4x^2+5x-2} = 2$; б) $\sqrt[3]{x^2+4x-50} = 3$;
в) $\sqrt{23+3x-5x^2} = 3$; г) $\sqrt[3]{x^2+14x-16} = -4$.

362. а) $\sqrt{x^2-16} = \sqrt{5x+8}$; б) $\sqrt{-2x-1} = \sqrt{x^2-36}$;
в) $\sqrt{14+x} = \sqrt{x^2-16}$; г) $\sqrt{3x+3} = \sqrt{x^2-25}$.

363. Розв'яжіть нерівність:

а) $\sqrt{x} < 3$; б) $\sqrt{x} \leq 5$; в) $\sqrt{x} > 7$; г) $\sqrt{x} > -2$.

B

Розв'яжіть рівняння (**364–372**).

364. а) $x^{-1,5} = 8$; б) $y^{-\frac{2}{3}} = 0,25$; в) $z^{-0,5} = 0,5$.

365. а) $(x^2+19)^{\frac{1}{2}} = 10$; б) $(x^2-28)^{\frac{1}{3}} = 2$; в) $(9-x^2)^{0,5} = \sqrt{5}$.

366. а) $x - 5\sqrt{x} + 6 = 0$; б) $y + 6 = 5x^{\frac{1}{2}}$; в) $x^{\frac{2}{3}} = 2x^{\frac{1}{3}} + 3$.

367. а) $z - 5\sqrt{z} + 4 = 0$; б) $\sqrt[3]{x^2 - 3} = 2\sqrt[3]{x}$; в) $\sqrt[4]{x} + \sqrt{x} = 6$;
г) $x - 4 = \sqrt{x + 8}$; д) $2 - x = \sqrt{x}$.

368. а) $x + \sqrt{2x - 5} = 2$; б) $x^2 + 4 = 5\sqrt{x^2 - 2}$;
в) $2 + \sqrt{2x - 1} = x$; г) $\sqrt{3y + 1} = y - 3$.

369. а) $\sqrt{x^2 - x - 3} = \sqrt{x}$; б) $\sqrt{2z - 3} - \sqrt{z + 2} = 0$;
в) $2 + \sqrt[3]{x^2 - 8} = x$; г) $\sqrt[3]{y^3 + y^2 - 6y + 8} = y$.

370. а) $\sqrt{x + 1} \cdot \sqrt{x + 6} = 6$; б) $x\sqrt{x - 2} = 2x^{\frac{3}{2}}$;
в) $\sqrt{5 + \sqrt[3]{x + 3}} = 3$; г) $\sqrt{18 - \sqrt[3]{t + 10}} = 4$.

371. а) $(x + 2)^{0,5} = 2 + (x - 6)^{0,5}$; б) $1 + (n - 4)^{\frac{1}{2}} = (n - 3)^{\frac{1}{2}}$;
в) $(x - 3)^{\frac{1}{2}} = 6 + (x - 3)^{\frac{1}{4}}$; г) $3(x^2 - 3)^{0,1} + (x^2 - 3)^{0,2} = 4$.

372. а) $\sqrt{x + 5} + \sqrt{4x - 7} = 6$; б) $(3x + 7)^{0,5} - (x + 1)^{0,5} = 2$;
в) $\sqrt[3]{x - 4} + \sqrt{x + 1} = 1$; г) $(x^2 - 4\sqrt{x + 1})^{0,5} = x + 2$.

Розв'яжіть нерівність (373–375).

373. а) $\sqrt{x - 2} < 1$; б) $\sqrt{x + 5} < 5$;
в) $(x - 1)^{0,5} < 4$; г) $(x + 4)^{0,5} > 1$.

374. а) $\sqrt[3]{x + 2} < 3$; б) $\sqrt[3]{7 - x} > 2$;
в) $(1 + x)^{\frac{1}{3}} \leq -1$; г) $(2 - x)^{\frac{1}{3}} \geq -3$.

375. а) $\sqrt{2x + 8} < \sqrt{6}$; б) $\sqrt[3]{5 - 4x} < \sqrt[3]{7}$;
в) $\left(\frac{x}{2} - 1\right)^{0,5} < \frac{1}{2}$; г) $\left(2 - \frac{3x}{2}\right)^{0,5} > 1$.

Розв'яжіть систему рівнянь (376–378).

376. а)
$$\begin{cases} x^{\frac{1}{3}} - y^{\frac{1}{3}} = 1, \\ x^{\frac{1}{3}} + y^{\frac{1}{3}} = 3; \end{cases}$$
 б)
$$\begin{cases} x^{\frac{1}{2}} + y^{\frac{1}{2}} = 8, \\ x^{\frac{1}{2}} - 2y^{\frac{1}{2}} = 5. \end{cases}$$

$$377. \text{ а) } \begin{cases} 2x^{\frac{1}{2}} - y = 5, \\ x^{\frac{1}{2}}y = 3; \end{cases}$$

$$\text{ б) } \begin{cases} x + 3\sqrt{z} = 10, \\ x\sqrt{z} = 8. \end{cases}$$

$$378. \text{ а) } \begin{cases} x - y = 16, \\ x^{0,5} + y^{0,5} = 8; \end{cases}$$

$$\text{ б) } \begin{cases} (5x+1)^{\frac{1}{2}} + 2(y-2)^{\frac{1}{2}} = 8, \\ 2(5x+1)^{\frac{1}{2}} - 3(y-2)^{\frac{1}{2}} = 2. \end{cases}$$

379. Знайдіть катети прямокутного трикутника, якщо його гіпотенуза дорівнює 13 см, а периметр 30 см.

380. Периметр прямокутника дорівнює 158 см, а діагональ 65 см. Знайдіть його сторони.

Вправи для повторення

381. Виконайте дії:

$$\text{ а) } \left(-\frac{2}{3}x^{n-1}y^2\right) \cdot \left(\frac{3}{4}xy^{n-2}\right); \quad \text{ б) } \left(-(-2a^3)^2\right)^3 \cdot \left(\frac{1}{4}a^2\right)^{-2}.$$

382. Маса коробки із цукерками становить 550 г. Коли половину цукерок з'їли, маса коробки стала 300 г. Яка маса порожньої коробки?

383. Знайдіть значення виразів:

$$\text{ а) } \sin 60^\circ, \sin 120^\circ, \sin 135^\circ, \sin 150^\circ;$$

$$\text{ б) } \cos 60^\circ, \cos 120^\circ, \cos 135^\circ, \cos 150^\circ.$$

Самостійна робота № 3

Варіант 1

1. Обчисліть, не користуючися калькулятором:

$$\text{ а) } 9 \cdot 3^{-3}; \quad \text{ б) } (-2)^4 + (-3)^3; \quad \text{ в) } \sqrt[4]{54} \cdot \sqrt[4]{24}.$$

2. Спростіть вираз:

$$\text{ а) } a^2x^{-0,4}(a^{-1}x^{0,4} - a^{-2}x^{1,4}); \quad \text{ б) } (\sqrt{x} + \sqrt{y})^2 - 2\sqrt{xy}.$$

3. Розв'яжіть графічно рівняння: $x^3 = 2 - x$.

4. Знайдіть корені рівняння: $\sqrt{61 - x^2} = 5$.

Варіант 2

1. Обчисліть, не користуючися калькулятором:

$$\text{ а) } 16 \cdot 2^{-3}; \quad \text{ б) } (-2)^3 + (-3)^4; \quad \text{ в) } \sqrt[3]{48} \cdot \sqrt[3]{36}.$$

2. Спростіть вираз:

а) $x^{-2}y^{0,6}(x^2y^{-1,6} + xy^{-0,6})$; б) $(\sqrt{a} + \sqrt{b})(\sqrt{a} - \sqrt{b})$.

3. Розв'яжіть графічно рівняння: $x^2 = 2 - x$.

4. Знайдіть корені рівняння: $\sqrt[3]{x^2 - 28} = 2$.

Історичні відомості

Числа. Поняття натурального числа існує з доісторичних часів. 5 тисячоліть тому в Єгипті вже були відомі спеціальні значки для позначення чисел. Наприклад, число 124 тоді записували так: $\text{||}\text{⊖}\text{C}$. Шумери і вавилоняни позначали числа клиноподібними значками; їх запис $\blacktriangleleft\blacktriangleleft\blacktriangledown\blacktriangledown\blacktriangledown$ означає число 23. Понад 4 тисячі років тому в Єгипті й Вавилоні були вже відомі й деякі дробові числа.

Стародавні греки спочатку користувались аттичною нумерацією, позначаючи числа 1, 5, 10, 100, 1000, 10 000 відповідно символами I, Γ, Δ, Η, Χ, Μ. Набагато зручнішу нумерацію розробили іонійці, які жили на узбережжі сучасної Туреччини. Натуральні числа вони позначали літерами алфавіту з рискою або штрихом зверху. Перед тисячами ставили штрих внизу. Наприклад, числа 388 і 5388 стародавні греки записали б так: $\text{ππ}\text{̄}$ і $\text{εππ}\text{̄}$. Згодом іонійська нумерація поширилася на всю Стародавню Грецію, включаючи Ольвію, Херсонес та інші поліси, які існували тоді на землях сучасної України.

У Західній Європі натуральні числа тривалий час записували римськими цифрами I, V, X, L, C, D, M, які позначали відповідно 1, 5, 10, 50, 100, 500, 1000. Число 38 284 в цій нумерації записується так: XXXVIII_mCCLXXXIV. У Східній Європі поширенішою була іонійська нумерація. А сармати, які перекочували на землі України ще в III ст. до н. е., мали свою нумерацію.

У Київській Русі записували числа літерами кирилиці (за винятком літери Б), ставлячи над ними титли (див. табл.). Тисячі позначали значком Ѡ .

Ѧ	Ѣ	Ѧ	Ѧ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѧ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ѧ	Ѣ	Ѧ	Ѧ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѧ
10	20	30	40	50	60	70	80	90
Ѧ	Ѣ	Ѧ	Ѧ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѧ
100	200	300	400	500	600	700	800	900

Наприклад, запис $\ast \tilde{\text{а}}\tilde{\text{ц}}\tilde{\text{з}}$ означав число 1997. Ця нумерація відрізняється від іонійської тільки формою літер. Згодом у слов'янських рукописах з'явилися назви великих чисел: *тьма*, *леон*, *леондр*, *ворон*, *колода*, які відповідали числам: 10^6 , 10^{12} , 10^{24} , 10^{48} і 10^{96} . Їх позначали такими символами:

Рахували здебільшого на пальцях, тому перші числа, як і пальці, називали перстами. Загнувши всі пальці лівої руки, казали «п'ять», оскільки так називали кисть руки (згадайте слова «п'ядь», «зап'ястя»). Загнувши ще й пальці правої руки, говорили «десять», бо колись «десно» означало праворуч. Десницею іноді й тепер називають праву руку. Плиवучи від Києва вгору, велику притоку Дніпра, яку бачили праворуч, називали Десною, а ту, яка текла зліва, – Прип'яттю. Вірогідно, що й приказки «з п'ятого на десяте» і «п'яте через десяте» колись мали різний зміст: «зліва направо» і «вліво через праве».

Стародавні греки вміли не тільки рахувати та обчислювати, а й знали багато властивостей натуральних чисел. Наприклад, Піфагор та його учні розрізняли числа *парні*, *непарні*, *прості*, *складені*, *фігурні*, *досконалі*, *дружні* тощо. Вони також довели, що коли сторона квадрата дорівнює одиниці довжини, то довжину його діагоналі не можна виразити раціональним числом. Увести ірраціональні числа вони не здогадалися, тому вважали, що існують відрізки, які не мають довжини. Хоч Евдокс Кнідський і створив теорію відношень, чим, по суті, дав геометричний виклад теорії дійсних чисел, однак ірраціональні числа було введено тільки в XVII ст.

Ще довгий шлях долали від'ємні числа. Понад 2 тисячі років тому вони з'явилися в Китаї, їх часто використовували індійські математики, проте загальне визнання вони дістали тільки в XIX ст.

У давнину різні народи створювали свої назви і способи позначення чисел, то ж існують сотні, а може, й тисячі різних усних і писемних нумерацій. А ще ж існують різні системи числення: двійкова, трійкова, вісімкова тощо. У кожній з них – свої символи і способи позначення чисел. Наприклад, для двійкової системи числення досить двох цифр, у ній перші натуральні числа записують так: 1, 10, 11, 100, 101, 110, 111, 1000, ...

І дробові числа можна записувати по-різному: звичайними, десятковими, мішаними, ланцюговими дробами, у стандартно-мужчій вигляді тощо.

Ірраціональні числа також можна записувати по-різному. Наприклад, записи $\sqrt{12}$, $2\sqrt{3}$, $\frac{6}{\sqrt{3}}$, ... позначають одне й те саме число.

Поняття числа з розвитком людства уточнювалось і розширювалося. Дробові числа ввели, оскільки цього вимагала практика. Ввести від'ємні, ірраціональні та уявні числа науковців спонукала доцільність, бажання забезпечити виконання обернених дій.

У множині натуральних чисел N дія віднімання не завжди можлива. Доповнивши її нулем і цілими від'ємними числами, утворили множину цілих чисел Z , у якій віднімання завжди можливе. Проте в множині Z не завжди можливе ділення. Доповнивши її дробовими числами (додатними і від'ємними), дістали множину раціональних чисел Q , у якій ділення завжди можливе (за винятком ділення на 0). У множині Q не завжди можлива дія добування коренів з додатних чисел. Доповнивши її ірраціональними числами, утворили множину дійсних чисел R , у якій завжди можлива дія добування коренів з будь-яких додатних чисел.

У множині дійсних чисел R дія добування коренів парних степенів з від'ємних чисел неможлива. А для потреб науковців бажано мати таку числову множину, у якій і ця дія була б можливою. Довелося розширити й множину дійсних чисел, ввести комплексні числа. Міркували приблизно так. У множині R рівняння $x^2 = -1$ не має коренів. А бажано утворити таку числову множину, яка, крім усіх дійсних чисел, містила б і нові – корені рівняння $x^2 = -1$. Позначили один з них літерою i й назвали це число *уявною одиницею*. Щоб у створюваній множині дія множення завжди виконувалась, у ній повинні бути числа виду bi – добутки дійсних чисел b і уявної одиниці. А щоб завжди виконувалася дія додавання, повинні бути також числа виду $a + bi$. Виявилось, що множина всіх чисел виду $a + bi$ – саме та, яка потрібна. Вона містить усі дійсні числа, і в ній завжди можна виконувати дії додавання, віднімання, множення, ділення (за винятком ділення на 0), піднесення до степеня, добування коренів будь-яких степенів з будь-яких чисел. Таку множину називають *множиною комплексних чисел*, позначають її літерою C .

Комплексними числами називають числа, які можна подати у вигляді $a + bi$, де a і b – довільні дійсні числа, а i – уявна одиниця. Якщо $b = 0$, то число $a + bi$ дійсне (множина R є підмножиною множини C). Якщо число $b \neq 0$, то $a + bi$ уявне.

Множина комплексних чисел – об'єднання двох множин: дійсних і уявних чисел. *Уявні числа* – це такі комплексні числа, які не є дійсними.

Числа $a + bi$ і $c + di$ вважаються рівними тільки тоді, коли $a = c$ і $b = d$. Поняття «більше», «менше» на уявні числа не поширюється. Тому комплексні числа не порівнюють.

Можна продовжити розширення поняття числа: увести поняття *кватерніонів* та інших *гіперкомплексних чисел*. Із цими числовими множинами ознайомлюються в курсах вищої математики.

Функції і графіки. Поняття функції з'явилося в математиці в XVII ст. Його введенню сприяли насамперед роботи Р. Декарта, П. Ферма, І. Ньютона. Термін «функція» запропонував Г. Лейбніц. Потім І. Бернуллі, А. Лопіталь, К. Гаусс, М. Лобачевський та інші математики уточнювали і розширювали це поняття.

Основні властивості числових функцій, зокрема їх парність, непарність, періодичність, неперервність тощо, дослідив у двотомній праці «Вступ до аналізу нескінченно малих» Л. Ейлер (1707–1783). Тепер усьому світу відомі функція Ейлера, коло Ейлера, пряма Ейлера, рівняння Ейлера, числа Ейлера, формули Ейлера, підстановки Ейлера, теореми Ейлера і багато інших названих на його честь важливих математичних понять, співвідношень, методів тощо. Більшість своїх праць Ейлер створив, будучи сліпим і в похилому віці. До речі, його син Христофор, згодом генерал російської армії, був почесним воїном Запорізької Січі. Атестат про це підписав 1770 р. Петро Калнишевський.

Найзагальніше сучасне означення функції сформульовано в працях Ніколя Бурбакі. Це псевдонім, під яким велика група французьких математиків друкувала свої праці в 1937–1968 рр., усього понад 40 томів. Жартівливий «автопортрет» Н. Бурбакі зображено на малюнку. Пропонуючи малюнок, художник зазначив, що схожість з відомими вченими тут може бути тільки випадковою.

Ініціатором введення поняття функції у шкільний курс математики був відомий український математик М.В. Остроградський. Ще в середині XIX ст., майже на 50 років раніше від німецько-го математика Ф. Клейна, він висловив ідеї, які згодом лягли в основу міжнародного руху за реформу навчання в школі.

МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ ОСТРОГРАДСЬКИЙ (1801–1862)

Славний український математик, видатний учений, організатор наукової школи прикладної математики й механіки, талановитий педагог і прогресивний реформатор математичної освіти.

Народився в с. Пашенна Кобеляцького повіту на Полтавщині. Походив з відомого українського козацько-старшинського роду, чим завжди пишався.

Всесвітньо відомі його дослідження з математичного аналізу, математичної фізики, теоретичної механіки, теорії чисел, алгебри, теорії ймовірностей та варіаційного числення.

Член-кореспондент Паризької академії наук, Російської, Туринської, Римської, Американської академії, почесний доктор Київського, Московського та багатьох інших університетів.

У 2001 р. ЮНЕСКО внесла М. Остроградського до переліку видатних математиків світу.

Поняття степеня з натуральним показником було відомо ще вченим Вавилону і Греції. Проте у широкий вжиток воно увійшло тільки після введення коренів. Європейські математики в XIII ст. позначали корені словом Radix. Пізніше поступово запроваджувалися різні символи. Наприклад, замість теперішнього $\sqrt{12}$ писали R^212 , $\sqrt{\textcircled{2}}12$ і т. п.

Ще пізніше з'явилися знаки коренів $\sqrt{\quad}$, $\sqrt[3]{\quad}$, $\sqrt[4]{\quad}$. При цьому над підкореневим виразом ставили риску, наприклад $\sqrt[3]{\overline{a+b}}$. Р. Декарт (1596–1650) перший почав сполучати цю риску із знаком кореня. Сучасні позначення кореня утвердилися тільки в XVIII ст.

Степені з дробовими показниками ввів у XIV ст. французький математик Н. Орем; степені з нульовим показником використовували в XV ст. самаркандський учений аль-Каші й французький учений Н. Шюке. Останній розглядав також степені з від'ємними показниками. Систематично їх використовував І. Ньютон. Він писав: «Як алгебраїсти замість AA, AAA і т. д. пишуть A^2 , A^3 , ..., так і я замість $\frac{1}{a}$, $\frac{1}{a^2}$, $\frac{1}{a^3}$, ... пишу a^{-1} , a^{-2} , a^{-3} і т. д.»

Графіки простіших степеневих функцій, насамперед $y = x^2$ і $y = x^3$, будували Декарт, Ферма та інші французькі математики для графічного розв'язування рівнянь.

Головне в розділі 1

Числа бувають натуральні, цілі, раціональні, дійсні і комплексні. Їх множини позначають відповідно буквами: N , Z , Q , R , C . Кожна з цих множин є частиною (підмножиною) наступної: $N \subset Z \subset Q \subset R \subset C$.

У множині раціональних чисел Q завжди виконуються дії додавання, віднімання, множення і ділення (за винятком ділення на нуль).

Обчислення, за умови, що деякі значення виражені у відсотках, називають *відсотковими розрахунками*. Відсоток (процент) – це сота частина.

$$1 \% = 0,01; 10 \% = 0,1; 100 \% = 1.$$

Задачі на відсотки

	Знаходження	Формула
1	p відсотків від числа a	$a \cdot 0,01p$
2	Числа, p відсотків якого дорівнюють b	$b : (0,01p)$
3	Відсоткового відношення	$(a : b) \cdot 100 \%$
4	Простих відсотків	$P_n = P_0 \left(1 + \frac{r}{100} n \right)$
5	Складних відсотків	$A_n = A_0 \left(1 + \frac{r}{100} \right)^n$

$y = f(x)$ – функція, D – її область визначення, E – область значень. Якщо D і E – множини числові, то $y = f(x)$ – функція числова.

Якщо область визначення числової функції – множина, симетрична відносно 0 і:

- 1) $f(-x) = f(x)$, то функція $y = f(x)$ парна;
- 2) $f(-x) = -f(x)$, то функція $y = f(x)$ непарна.

Коренем n -го степеня із числа a називають число, n -й степінь якого дорівнює a . Невід’ємний корінь n -го степеня із числа a називають *арифметичним значенням кореня n -го степеня* із числа a . Його позначають символом $\sqrt[n]{a}$.

Приклад. $\sqrt[3]{64} = 4$, оскільки $4^3 = 64$,

$\sqrt[5]{0,00001} = 0,1$, оскільки $0,1^5 = 0,00001$.

Обчислення значення коренів n -го степеня із чисел називають *добуванням коренів* із цих чисел.

Властивості коренів n -го степеня:

$$1) \sqrt[n]{ab} = \sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[n]{b}; \quad 2) \sqrt[n]{\frac{a}{b}} = \frac{\sqrt[n]{a}}{\sqrt[n]{b}}; \quad 3) \sqrt[n]{\sqrt[k]{a}} = \sqrt[nk]{a};$$

$$4) \sqrt[n]{a} = \sqrt[nk]{a^k}; \quad 5) \sqrt[n]{a^k} = (\sqrt[n]{a})^k.$$

Степені з дробовими показниками: $a^{\frac{m}{n}} = \sqrt[n]{a^m}$.

Властивості. Якщо r і s – числа раціональні, то:

$$1) a^r \cdot a^s = a^{r+s}; \quad 2) a^r : a^s = a^{r-s}; \quad 3) (a^r)^s = a^{rs};$$

$$4) (ab)^r = a^r b^r; \quad 5) \left(\frac{a}{b}\right)^r = \frac{a^r}{b^r}.$$

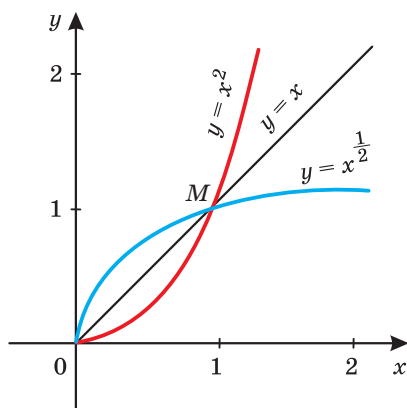
Степенева функція $y = x^\alpha$, $x \in (0; +\infty)$, $\alpha \in \mathbb{Q}$.

Властивості: функція монотонна, ні парна, ні непарна.

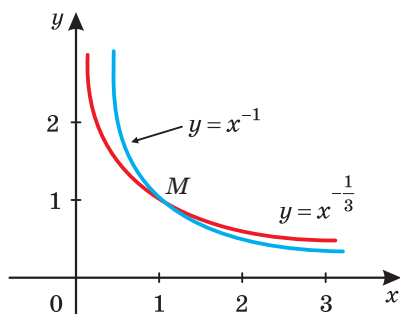
При $\alpha > 0$ функція зростаюча, при $\alpha < 0$ – спадна.

Графік функції проходить через точку $M(1; 1)$.

$y = x^\alpha$, $\alpha > 0$

$y = x^\alpha$, $\alpha < 0$

Рівняння називають *іраціональним*, якщо воно містить змінну під знаком кореня або в основі степеня з дробовим показником. Найзагальніший спосіб розв'язування іраціональних рівнянь – піднесення обох його частин до однакових степенів з наступним відкиданням сторонніх розв'язків. Багато іраціональних рівнянь зручно розв'язувати за допомогою заміни змінної.

*Розумова праця на уроках
математики – пробний
камінь мислення.*
В. О. Сухомлинський

Тригонометричні функції

2

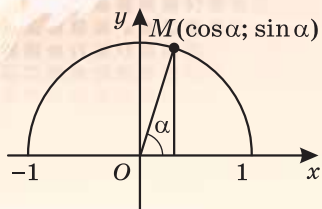
ТЕМИ РОЗДІЛУ:

- синус, косинус, тангенс, котангенс кута;
- радіанне вимірювання кутів;
- тригонометричні функції
числового аргументу;
- основні тригонометричні формули;
- формули зведення;
- властивості та графіки
тригонометричних функцій;
- періодичні функції і гармонічні коливання;
- формули додавання та наслідки з них;
- тригонометричні рівняння і нерівності

§ 10. Синус, косинус, тангенс і котангенс кута

У житті ми часто стикаємося з процесами, які відбуваються з певною періодичністю. Скажімо, на зміну зими приходять весна, на зміну весни – літо, на зміну літу – осінь, на зміну осені – зима, знову весна, і все повторюється з року в рік. Так само змінюються ранок, день, вечір і ніч. Періодичні процеси відбуваються в багатьох механізмах (рух поршня, маятника) і в живих організмах (пульсація серця, дихання).

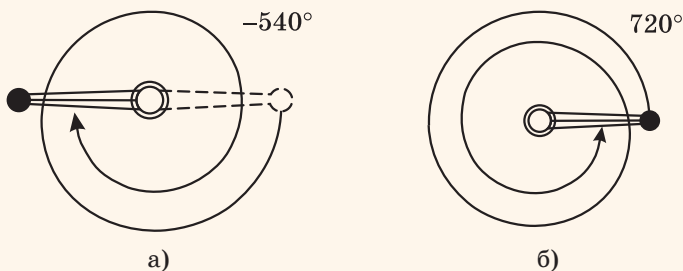
Мати справу з процесами, які *періодично повторюються*, доводиться багатьом фахівцям. Моделювати такі процеси найзручніше за допомогою синуса, косинуса, тангенса і котангенса. Дещо про ці функції ви вже знаєте з уроків геометрії.

Мал. 48

Синус (косинус) гострого або тупого кута α – це ордината (абсциса) точки одиничного півкола, яка відповідає куту α (мал. 48).

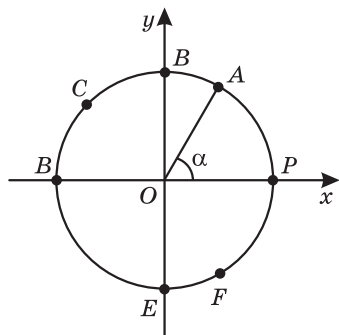
Зверніть увагу: в геометрії розглядають $\sin \alpha$, $\cos \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$ за умови, що α – кут трикутника або опуклого многокутника, тобто коли $0^\circ < \alpha < 180^\circ$. Досліджуючи ж періодичні процеси, під α розуміють кут повороту (обертання). А він може бути і як завжди великим, і від’ємним. Повороти в напрямі руху годинникової стрілки домовилися вважати від’ємними, а в протилежному напрямі – додатними. Наприклад, повернути корбу на -540° , на 720° – це означає повернути її, як показано на малюнках 49, а і б.

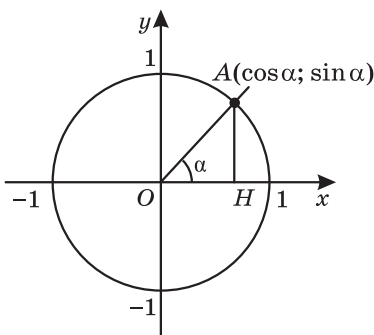
Мал. 49

Одному, двом, трьом, ..., n обертам відповідають кути 360° , 720° , 1080° , ..., $360^\circ \cdot n$.

Уведемо поняття синуса, косинуса, тангенса і котангенса будь-якого кута. Зробимо це за допомогою *одиничного кола*.

Мал. 50

Мал. 51

Якщо центром кола є початок координат, а його радіус дорівнює 1, то таке коло називають *одиничним колом*.

Нехай на координатній площині дано одиничне коло і його початковий радіус OP (мал. 50). Кажуть, що точка A одиничного кола відповідає куту α , якщо $\angle POA = \alpha$. Зображені на малюнку 50 точки P, A, B, C, D, E, F відповідають кутам $0^\circ, 60^\circ, 90^\circ, 135^\circ, 180^\circ, 270^\circ, 300^\circ$ (у межах від 0° до 360°).

Синусом кута α називається ордината точки одиничного кола, яка відповідає куту α .

Косинусом кута α називається абсциса точки одиничного кола, яка відповідає куту α (мал. 51).

Тангенсом кута α називається відношення синуса кута α до його косинуса.

Котангенсом кута α називається відношення косинуса кута α до його синуса.

Синус, косинус, тангенс і котангенс кута α позначають відповідно символами $\sin \alpha, \cos \alpha, \operatorname{tg} \alpha, \operatorname{ctg} \alpha$.

Приклади.

1. Куту 135° на одиничному колі відповідає точка C із абсцисою $-\frac{\sqrt{2}}{2}$ і ординатою $\frac{\sqrt{2}}{2}$ (мал. 50). Тому

$$\cos 135^\circ = -\frac{\sqrt{2}}{2}, \quad \sin 135^\circ = \frac{\sqrt{2}}{2},$$

$$\operatorname{tg} 135^\circ = -1, \quad \operatorname{ctg} 135^\circ = -1.$$

2. Куту -90° на одиничному колі відповідає точка $E(0; -1)$. Тому

$$\cos(-90^\circ) = 0, \quad \sin(-90^\circ) = -1, \\ \operatorname{ctg}(-90^\circ) = 0, \quad \operatorname{tg}(-90^\circ) \text{ не існує.}$$

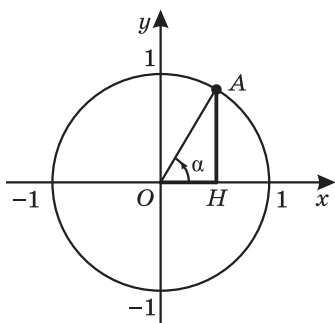
Тангенс кута α має значення (тобто існує) тоді і тільки тоді, коли $\cos \alpha \neq 0$, адже ділити на 0 не можна. Котангенс кута α має значення тільки за умови, що $\sin \alpha \neq 0$.

Значення $\sin \alpha$, $\cos \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$ деяких кутів α наведено в таблиці.

α	0°	30°	45°	60°	90°
$\sin \alpha$	0	$\frac{1}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	1
$\cos \alpha$	1	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{1}{2}$	0
$\operatorname{tg} \alpha$	0	$\frac{1}{\sqrt{3}}$	1	$\sqrt{3}$	–
$\operatorname{ctg} \alpha$	–	$\sqrt{3}$	1	$\frac{1}{\sqrt{3}}$	0

Наближені значення тригонометричних функцій можна знаходити за допомогою мікрокалькулятора або спеціальних таблиць (див. додатки на с. 261).

Кожному значенню кута α відповідає єдине значення $\sin \alpha$ (див. мал. 51). Значення $\sin \alpha$ залежить від значення α . Тому $\sin \alpha$ – функція від α . Функціями від α є також $\cos \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$. Детальніше ми розглянемо їх далі, а тут звернемо увагу тільки на найважливіші властивості цих функцій.

Мал. 52

Нагадаємо, що $\sin \alpha$ – це ордината точки A одиничного кола, яка відповідає куту α (мал. 52). Якщо AH – перпендикуляр, опущений з точки A на вісь x , то довжина відрізка AH – синус кута α , а OH – косинус кута α . Якщо точка A знаходиться у I або II координатній чверті, то $\sin \alpha = AH$; якщо точка A – у III або IV чверті, то $\sin \alpha = -AH$. Кажуть, що у I і II чвертях синус кута α додатний, а в III і IV чвертях – від’ємний.

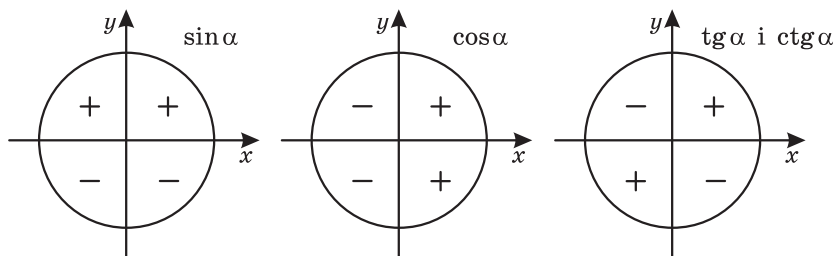
Знаки тригонометричних функцій кутів різних координатних чвертей показано на малюнку 53.

Якщо кут α збільшується від 0° до 90° , то значення $\sin \alpha$ збільшується від 0 до 1. Якщо α збільшується від 90° до 180° , то значення $\sin \alpha$ зменшується від 1 до 0. Якщо α збільшується від 180° до 270° , то значення $\sin \alpha$ зменшується від 0 до -1 . Якщо α збільшується від 270° до 360° , то значення $\sin \alpha$ збільшується від -1 до 0. Отже, для будь-якого значення α :

$$-1 \leq \sin \alpha \leq 1 \text{ і } -1 \leq \cos \alpha \leq 1.$$

Якщо кут α продовжувати збільшувати, то всі ці властивості повторяться, тобто завжди

$$\sin \alpha = \sin(\alpha + 360^\circ) = \sin(\alpha - 360^\circ) = \sin(\alpha + 720^\circ) = \dots$$

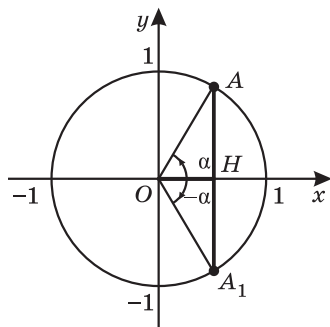
Мал. 53

Узагалі, яким би не був кут α і ціле число n , то:
 $\sin(\alpha + 360^\circ \cdot n) = \sin \alpha$, $\cos(\alpha + 360^\circ \cdot n) = \cos \alpha$,
 $\operatorname{tg}(\alpha + 360^\circ \cdot n) = \operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg}(\alpha + 360^\circ \cdot n) = \operatorname{ctg} \alpha$.

Ці співвідношення дають можливість звести знаходження значень синуса, косинуса, тангенса й котангенса будь-якого кута до знаходження їх значень для невід'ємного кута, меншого від 360° . Нехай, наприклад, треба обчислити $\cos 1860^\circ$. Поділивши 1860 на 360, дістанемо частку 5 і остачу 60. Отже,
 $\cos 1860^\circ = \cos(360^\circ \cdot 5 + 60^\circ) = \cos 60^\circ = 0,5$.

Як видно з малюнка 54, косинуси кутів 60° і -60° однакові, оскільки точки A і A_1 симетричні відносно осі x . Тому $\cos(-60^\circ) = \cos 60^\circ$. І взагалі, косинуси кутів α і $-\alpha$ завжди однакові. Тому, який би не був кут α , завжди $\cos(-\alpha) = \cos \alpha$.

Відрізки AH і A_1H мають однакові довжини, але розміщені по різні боки від осі x , тому їхні знаки різні. Отже, $\sin(-\alpha) = -\sin \alpha$ для кожного значення α .

Мал. 54

Таким чином, правильні тотожності:

$$\cos(-\alpha) = \cos \alpha, \quad \sin(-\alpha) = -\sin \alpha,$$

$$\operatorname{tg}(-\alpha) = -\operatorname{tg} \alpha, \quad \operatorname{ctg}(-\alpha) = -\operatorname{ctg} \alpha.$$

Користуючися ними, можна порівняно легко обчислювати значення тригонометричних функцій від'ємних кутів.

Приклади:

$$1. \sin(-30^\circ) = -\sin 30^\circ = -0,5;$$

$$2. \cos(-405^\circ) = \cos 405^\circ = \cos(45^\circ + 360^\circ) = \cos 45^\circ = \frac{\sqrt{2}}{2}.$$

Синус, косинус, тангенс і котангенс разом називають *тригонометричними функціями*. Ця назва походить від назви давньої науки *тригонометрії*. Раніше тригонометрію найчастіше використовували для розв'язування трикутників, а з їх допомогою – розв'язування багатьох геометричних і геодезичних задач.

У ХХ ст. такі задачі навчилися розв'язувати іншими способами й засобами, навіть простіше й точніше, тому тепер тригонометрія втратила попередню цінність і її не відносять до сучасних наук. Але поняття синус, косинус, тангенс і котангенс у різних науках продовжують відігравати важливу роль. Особливо, коли йдеться про різні обертальні рухи, періодичні процеси і явища.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке синус кута α ? Якого значення він може набувати?
2. Яких значень у виразі $\sin \alpha$ може набувати α ?
3. Сформулюйте означення косинуса кута.
4. За яких умов косинус кута додатний? А коли – від'ємний?
5. Що таке тангенс кута? А котангенс?
6. При яких значеннях α його тангенс не існує? А котангенс?
7. Як змінюється синус кута, якщо кут збільшується:
 - а) від 0° до 90° ; б) від 90° до 180° ?
8. Як змінюється косинус кута, якщо кут збільшується:
 - а) від 0° до 90° ; б) від 90° до 180° ?
9. Як змінюється тангенс кута, якщо кут збільшується:
 - а) від 0° до 90° ; б) від 90° до 180° ?

Виконаємо разом

1. Обчисліть:

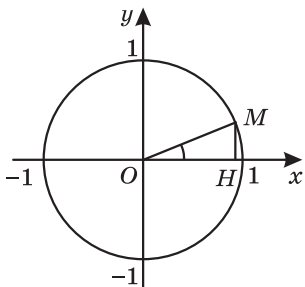
$$\sqrt{3} \sin 60^\circ - 2 \sin 90^\circ \cdot \cos 60^\circ + 0,5 \operatorname{tg} 45^\circ.$$

● **Розв'язання.** Відповідні значення синуса й косинуса знаходимо в таблиці (див. с. 86). Маємо:

$$\begin{aligned} \sqrt{3} \sin 60^\circ - 2 \sin 90^\circ \cdot \cos 60^\circ + 0,5 \operatorname{tg} 45^\circ &= \sqrt{3} \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} - 2 \cdot 1 \cdot \frac{1}{2} + \\ + 0,5 \cdot 1 &= \frac{3}{2} - 1 + 0,5 = 1. \end{aligned}$$

2. Що більше: $\sin 20^\circ$ чи $\cos 20^\circ$?

● **Розв'язання.** Якщо $\angle MOH = 20^\circ$, то $\angle OMH = 70^\circ$ (мал. 55). Оскільки в трикутнику проти більшого кута лежить більша сторона, то $OH > MH$. Отже, $\cos 20^\circ > \sin 20^\circ$.

Мал. 55

3. Користуючися мікрокалькулятором, обчисліть $\operatorname{ctg} 42^\circ 13'$.

● **Розв'язання.**

$$13 \div 60 + 42 = \operatorname{F} \operatorname{tg} \operatorname{F} \left[\frac{1}{x} \right] = 1,1022016.$$

Відповідь. $\operatorname{ctg} 42^\circ 13' \approx 1,1022$.

Виконайте усно

384. Дивлячися на прямокутний трикутник ABC (мал. 56), укажіть значення синуса, косинуса, тангенса й котангенса кутів A , B і C .

385. Чи може абсциса або ордината точки одиничного кола дорівнювати 2?

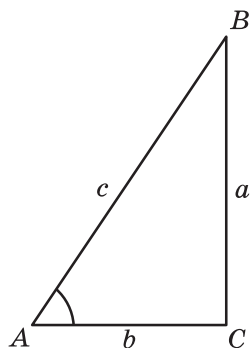
386. Чи може синус або косинус кута дорівнювати 2? А -2 ?

387. Чи може синус кута, меншого від 180° , бути числом від'ємним? А косинус?

388. Тангенс якого кута дорівнює 1? А -1 ?

389. Укажіть значення синуса, косинуса, тангенса й котангенса прямого кута і кута 45° .

390. Якій чверті належить кут: 100° , 150° , 200° , 250° , 300° , 350° ?

Мал. 56

А

391. На скільки градусів повертається годинна стрілка протягом півдобі? А хвилинна стрілка?

392. Накресліть одиничне коло і позначте на ньому точки, які відповідають кутам: 30° , 90° , 120° , 180° , 270° , 360° , -30° , -300° .

393. Обчисліть значення кожної тригонометричної функції кутів, заданих у № 392.

394. Куту α на одиничному колі відповідає точка $M\left(\frac{1}{3}; \frac{\sqrt{8}}{3}\right)$. Укажіть значення $\sin\alpha$, $\cos\alpha$, $\operatorname{tg}\alpha$, $\operatorname{ctg}\alpha$.

395. Куту β на одиничному колі відповідає точка з абсцисою $0,6$. Укажіть значення $\sin\beta$, $\cos\beta$, $\operatorname{tg}\beta$, $\operatorname{ctg}\beta$.

396. Як змінюється $\sin\alpha$ і $\cos\alpha$, якщо α збільшується від 0° до 360° ?

397. Що більше:

- а) $\sin 20^\circ$ чи $\sin 50^\circ$; б) $\cos 40^\circ$ чи $\cos 10^\circ$;
 в) $\sin 20^\circ$ чи $\sin 160^\circ$; г) $\cos 10^\circ$ чи $\cos 100^\circ$?

398. Обчисліть:

- а) $\sin 30^\circ + \cos 30^\circ$; б) $\cos 60^\circ - \sin 45^\circ$;
 в) $\sin 45^\circ \cdot \cos 45^\circ$; г) $2 \sin 60^\circ \cdot \cos 60^\circ$.

399. Знайдіть значення синуса, косинуса, тангенса, котангенса кута правильного: а) трикутника; б) чотирикутника; в) шестикутника.

400. Замість зірочки поставте знак $>$ або $<$:

- а) $\cos 5^\circ * \cos 7^\circ$; б) $\sin 82^\circ * \sin 79^\circ$; в) $\sin 178^\circ * \sin 108^\circ$;

г) $\cos 113^\circ \cdot \cos 115^\circ$; р) $\operatorname{tg} 29^\circ \cdot \operatorname{tg} 32^\circ$; д) $\operatorname{tg} 97^\circ \cdot \operatorname{tg} 107^\circ$.

401. Обчисліть значення виразу:

а) $\sin 45^\circ - \cos 60^\circ \cdot \cos 90^\circ + \sin 120^\circ$;

б) $\sin 30^\circ \cdot \cos 150^\circ - \cos 60^\circ \cdot \operatorname{tg} 120^\circ$.

402. Визначте знак добутку:

а) $\sin 120^\circ \cdot \cos 155^\circ \cdot \operatorname{tg} 85^\circ$; б) $\sin 320^\circ \cdot \cos 55^\circ \cdot \operatorname{ctg} 185^\circ$;

в) $\operatorname{ctg} 124^\circ \cdot \cos 115^\circ \cdot \operatorname{tg} 35^\circ$; г) $\operatorname{ctg} 125^\circ \cdot \cos 77^\circ \cdot \operatorname{tg} 305^\circ$.

403. Обчисліть значення тригонометричних функцій за допомогою таблиць і перевірте результат, використовуючи калькулятор:

а) $\sin 12^\circ$, $\sin 33^\circ$, $\sin 72^\circ$, $\sin 50^\circ$;

б) $\cos 12^\circ$, $\cos 33^\circ$, $\cos 72^\circ$, $\cos 50^\circ$;

в) $\operatorname{tg} 12^\circ$, $\operatorname{tg} 33^\circ$, $\operatorname{tg} 72^\circ$, $\operatorname{tg} 50^\circ$;

г) $\operatorname{ctg} 12^\circ$, $\operatorname{ctg} 33^\circ$, $\operatorname{ctg} 72^\circ$, $\operatorname{ctg} 50^\circ$.

Б

Визначте знак добутку (**404, 405**).

404. а) $\cos 30^\circ \cdot \sin 715^\circ \cdot \cos 125^\circ \cdot \operatorname{tg} 35^\circ$;

б) $\sin 137^\circ \cdot \cos 150^\circ \cdot \operatorname{tg} 22^\circ \cdot \cos 735^\circ$.

405. а) $\operatorname{tg} 143^\circ \cdot \sin 565^\circ \cdot \operatorname{tg} 87^\circ \cdot \cos 126^\circ$;

б) $\cos 932^\circ \cdot \sin 132^\circ \cdot \cos 135^\circ \cdot \operatorname{tg} 92^\circ$.

406. Обчисліть значення виразу:

а) $\sin 30^\circ \cdot \cos 60^\circ - \cos^2 120^\circ + \sin 135^\circ \cdot \cos 90^\circ$;

б) $\operatorname{tg} 30^\circ \cdot \operatorname{tg} 60^\circ - \operatorname{tg}^2 135^\circ + \cos 150^\circ$.

Знайдіть значення виразів (**407, 408**).

407. а) $\cos \alpha + 3 \sin \alpha$, якщо $\alpha = 45^\circ$;

б) $\sin \beta + \sin 2\beta + \sin 3\beta$, якщо $\beta = 60^\circ$.

408. а) $\sin \gamma + 2 \cos \gamma + 3 \operatorname{tg} \gamma$, якщо $\gamma = 30^\circ$;

б) $\sin \alpha + \cos(\alpha - \beta)$, якщо $\alpha = 90^\circ$ і $\beta = 30^\circ$.

409. Яке найбільше і найменше значення може мати вираз:

а) $3 \sin x$; б) $-\frac{1}{2} \cos x$; в) $1 + \sin x$; г) $\sin x - 1$?

410. Чи може синус або косинус кута дорівнювати:

а) $\sqrt{2}$; б) $2 - \sqrt{2}$; в) $\frac{\sqrt{5}}{2}$; г) $\frac{1 - \sqrt{5}}{2}$?

411. Користуючися мікрокалькулятором, обчисліть:

а) $\sin 17^\circ$; б) $\cos 35,7^\circ$; в) $\sin 110^\circ$;

г) $\operatorname{tg} 39,8^\circ$; р) $3 \cos 25^\circ$; д) $10 \operatorname{tg} 38^\circ$;

е) $2 + \cos 49^\circ$; є) $3 + \sin 47^\circ$.

412. Обчисліть:

а) $\operatorname{ctg} 37,8^\circ$; б) $2,7 \operatorname{ctg} 63,7^\circ$; в) $2 : \sin 36,3^\circ$.

413. Користуючися таблицею (додатки на с. 261), знайдіть:

а) $1 + \sin 25^\circ$; б) $\sin 20^\circ - \cos 70^\circ$; в) $2 \sin 15^\circ \cos 15^\circ$.

414. Знайдіть міру гострого кута x , якщо:

а) $\sin x = 0,5$; б) $2 \cos x = \sqrt{3}$.

415. Знайдіть $\sin \alpha$ і $\cos \alpha$, якщо:

а) $\operatorname{tg} \alpha = 1$; б) $\operatorname{tg} \alpha = -1$.

416. Знайдіть $\sin \alpha$ і $\operatorname{tg} \alpha$, якщо $\cos \alpha = 0,5$ (кут α гострий).

417. Знайдіть, користуючись одиничним колом:

$\sin 0^\circ$, $\sin 90^\circ$, $\cos 90^\circ$, $\sin 180^\circ$, $\cos 180^\circ$, $\sin 270^\circ$, $\cos 270^\circ$.

418. Що більше:

а) $\sin 10^\circ$ чи $\cos 10^\circ$; б) $\cos 45^\circ$ чи $\sin 45^\circ$?

419. Який з кутів більший – α чи β , якщо:

а) $\sin \alpha = 0,75$, $\sin \beta = 0,93$; б) $\cos \alpha = 0,5$, $\cos \beta = 0,6$?

420. Яких значень при різних значеннях α може набувати вираз:

$\sin^2 \alpha$, $1 - \sin^2 \alpha$, $\sin 2\alpha$, $2\sin \alpha$?

421. Яких значень може набувати вираз:

$\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{tg}^2 \alpha$, $\operatorname{tg} 2\alpha$, $2\operatorname{tg} \alpha$, $1 + \operatorname{tg} \alpha$?

422. Накресліть на міліметровому папері чверть кола радіуса 10 см, поділіть його на 30 рівних частин і складіть таблицю наближених значень синуса й косинуса кутів 3° , 6° , ..., 90° .

Вправи для повторення

423. Знайдіть довжину кола й площу круга, радіус яких дорівнює:

а) 2 м; б) 12 см; в) 2,5 дм.

424. Задача Сунь-Цзи. Знайдіть число, яке від ділення на 3 має в остачі 2, а від ділення на 5 має в остачі 3, нарешті від ділення на 7 – остача 2.

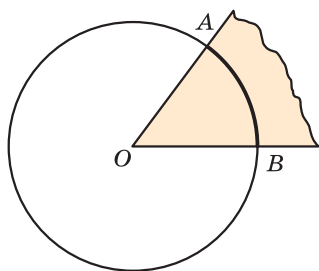
425. Побудуйте графік функції:

а) $y = 4x^{-2}$; б) $y = 4x^{-2} + 1$; в) $y = 6x^{-1}$; г) $y = 6x^{-1} - 2$.

§ 11. Тригонометричні функції числового аргументу

Досі ми розглядали тригонометричні функції кутів. При цьому вирази $x + \sin x$, $\cos x^2$ не мали змісту. Оскільки не можна до градусної міри кута додавати число. Не має змісту й квадрат міри кута. А розв'язування багатьох задач приводить до аналізу подібних виразів. Тому математики часто мають справу з виразами $\sin \alpha$, $\cos \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$, де α – не міра кута, а абстрактне число. Що ж розуміють під синусом, косинусом, тангенсом і котангенсом дійсного числа?

Спочатку згадаємо дещо про вимірювання кутів. Кути можна вимірювати *градусами* та їх меншими частками: *мінутами* і *секундами*. А ще можна вимірювати кути *радіанами*.

Мал. 57

Міра кута AOB дорівнює одному *радіану* (1 рад), якщо на колі із центром у вершині цього кута він вирізає дугу AB , довжина якої дорівнює довжині радіуса кола (мал. 57); $1 \text{ рад} \approx 57^\circ$. Оскільки коло радіуса r має довжину $2\pi r$, то $360^\circ = 2\pi \text{ рад}$. Звідси маємо:

$$180^\circ = \pi \text{ рад}, \quad 90^\circ = \frac{\pi}{2} \text{ рад}, \quad 60^\circ = \frac{\pi}{3} \text{ рад},$$

$$45^\circ = \frac{\pi}{4} \text{ рад}, \quad 30^\circ = \frac{\pi}{6} \text{ рад}.$$

Градусна і радіанна міри кутів пов'язані такими залежностями:

$$1^\circ = \frac{\pi}{180} \text{ радіанів}, \quad n^\circ = \frac{\pi}{180} n \text{ радіанів}.$$

$$1 \text{ рад} = \left(\frac{180}{\pi}\right)^\circ, \quad \alpha \text{ рад} = \left(\frac{180}{\pi}\right)^\circ \cdot \alpha.$$

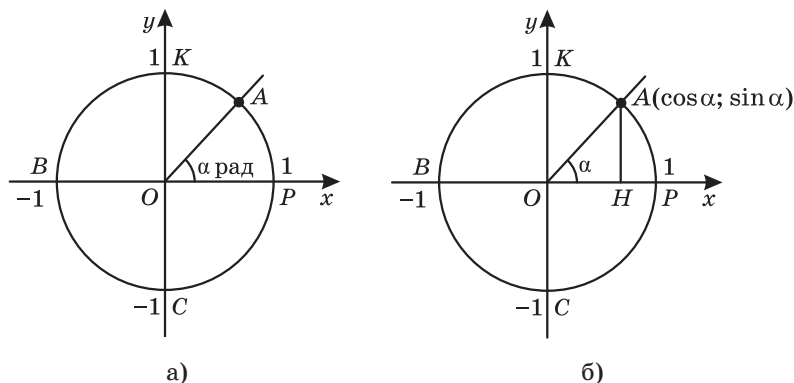
Відповідність між деякими радіанними мірами кутів бажано пам'ятати:

$\frac{\pi}{6}$	$\frac{\pi}{4}$	$\frac{\pi}{3}$	$\frac{\pi}{2}$	$\frac{2\pi}{3}$	$\frac{3\pi}{4}$	$\frac{5\pi}{6}$	π	$\frac{7\pi}{6}$	$\frac{5\pi}{4}$	$\frac{4\pi}{3}$	$\frac{3\pi}{2}$	$\frac{5\pi}{3}$
30°	45°	60°	90°	120°	135°	150°	180°	210°	225°	240°	270°	300°

Використовуючи формулу $1 \text{ рад} = \left(\frac{180}{\pi}\right)^\circ$, можна встановити відповідність між множиною дійсних чисел і множиною кутів повороту. А оскільки кожному значенню деякого кута α відповідає єдине значення $\sin \alpha$ ($\cos \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$), то можна розглядати тригонометричні функції не лише кутового аргументу, а й числового.

Нехай на координатній площині дано одиничне коло і його початковий радіус OP (мал. 58, *a*). Кажуть, що точка A одиничного кола відповідає числу α , якщо кут POA дорівнює α радіанів. При цьому вважають, що кут α збільшується, якщо радіус OA рухається проти руху годинникової стрілки; кут α може бути як завгодно великим і як завгодно малим. Зображені на малюнку 58, *a* точки P, K, B, C відповідають числам $0, \frac{\pi}{2}, \pi, \frac{3\pi}{2}$.

Синусом числа α називається ордината точки одиничного кола, яка відповідає числу α . *Косинусом* числа α називається абсциса точки одиничного кола, яка відповідає числу α (мал. 58, *б*).

Мал. 58

Синус і косинус числа α позначають відповідно: $\sin \alpha$ і $\cos \alpha$. Зі зміною числа α змінюються також і значення $\sin \alpha$ та $\cos \alpha$. Тому можна говорити про функції, задані рівностями $y = \sin x$ і $y = \cos x$.

Розглянемо деякі властивості цих функцій.

Кожному дійсному числу x відповідає єдина точка одиничного кола, а їй – якась певна ордината й абсциса. Тому область визначення кожної із функцій $y = \sin x$ і $y = \cos x$ – уся множина R дійсних чисел.

Оскільки $\sin x$ – ордината, а $\cos x$ – абсциса деякої точки одиничного кола (його радіус дорівнює 1), то $-1 \leq \sin x \leq 1$ і $-1 \leq \cos x \leq 1$.

Якщо значення аргументу x збільшувати від $-\frac{\pi}{2}$ до $\frac{\pi}{2}$, то $\sin x$ збільшується від -1 до 1 . При збільшенні x від $\frac{\pi}{2}$ до $\frac{3\pi}{2}$ значення $\sin x$ зменшується від 1 до -1 . При подальшому збільшенні x усе повторюється. Як змінюється значення $\cos x$ зі збільшенням x , дослідіть самостійно.

Оскільки число 2π відповідає повний оберт точки одиничного кола, то числам x , $x + 2\pi$, $x + 4\pi$, ..., $x + 2n\pi$, де n – ціле число, на одиничному колі відповідає одна й та сама точка. Синуси всіх цих чисел рівні. Тому для кожного цілого значення n :

$$\sin(x + 2n\pi) = \sin x.$$

Так само

$$\cos(x + 2n\pi) = \cos x.$$

Відношення синуса числа до косинуса того самого числа називають *тангенсом* цього числа, а обернене відношення – його *котангенсом*:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}; \quad \operatorname{ctg} \alpha = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha}.$$

Оскільки на 0 ділити не можна, то $\operatorname{tg} \alpha$ існує (має числове значення), коли $\cos \alpha \neq 0$, а $\operatorname{ctg} \alpha$ існує, коли $\sin \alpha \neq 0$. Зі зміною числа α значення $\operatorname{tg} \alpha$ і $\operatorname{ctg} \alpha$ теж змінюються, тому $\operatorname{tg} x$ і $\operatorname{ctg} x$ також функції від аргументу x . Функції $\sin x$, $\cos x$, $\operatorname{tg} x$ і $\operatorname{ctg} x$ називають *тригонометричними функціями* числового аргументу. Точні значення цих функцій при деяких значеннях аргументу ($0, \frac{\pi}{6}, \frac{\pi}{4}, \frac{\pi}{3}, \frac{\pi}{2}$ і т. п.) можна визначати, користуючись одиничним колом. Вони наведені в таблиці.

α	0	$\frac{\pi}{6}$	$\frac{\pi}{4}$	$\frac{\pi}{3}$	$\frac{\pi}{2}$	$\frac{2\pi}{3}$	$\frac{3\pi}{4}$	$\frac{5\pi}{6}$	π
$\sin \alpha$	0	$\frac{1}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	1	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{1}{2}$	0
$\cos \alpha$	1	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{1}{2}$	0	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{\sqrt{2}}{2}$	$-\frac{\sqrt{3}}{2}$	-1
$\operatorname{tg} \alpha$	0	$\frac{\sqrt{3}}{3}$	1	$\sqrt{3}$	не існує	$-\sqrt{3}$	-1	$-\frac{\sqrt{3}}{3}$	0
$\operatorname{ctg} \alpha$	не існує	$\sqrt{3}$	1	$\frac{\sqrt{3}}{3}$	0	$-\frac{\sqrt{3}}{3}$	-1	$-\sqrt{3}$	не існує

Наближені значення тригонометричних функцій можна знаходити, користуючися спеціальними таблицями або мікрокалькулятором. При цьому якщо значення аргументу x задано в градусах, то перемикач Г-Р ставлять на позначку Г, якщо x – абстрактне число або кут у радіанах, – на позначку Р. Наприклад, значення $\sin 1,2$ знаходять за такою програмою: 1,2 \boxed{F} $\boxed{\sin}$; результат 0,932039, тобто $\sin 1,2 \approx 0,932039$.

Вважають, що синус, косинус, тангенс, котангенс числа α дорівнюють відповідно синусу, косинусу, тангенсу, котангенсу кута α радіанів. Отже, кожне твердження про тригонометричні функції числа α рівнозначне твердженню про тригонометричні функції кута α радіанів і навпаки. Зокрема, правильні формули

$$\begin{aligned} \cos(-\alpha) &= \cos \alpha, & \sin(-\alpha) &= -\sin \alpha, \\ \operatorname{tg}(-\alpha) &= -\operatorname{tg} \alpha, & \operatorname{ctg}(-\alpha) &= -\operatorname{ctg} \alpha. \end{aligned}$$

Оскільки область визначення кожної тригонометричної функції симетрична відносно початку координат, то це означає, що функція $y = \cos x$ – парна, а функції $y = \sin x$, $y = \operatorname{tg} x$, $y = \operatorname{ctg} x$ – непарні.

Знаки $\sin \alpha$ і $\cos \alpha$ такі, як і знаки координат точок одиничного кола, що відповідають куту α (див. мал. 53).

Символи $\sin \alpha$, $\cos \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$ ввів у математику Л. Ейлер.

ЛЕОНАРД ЕЙЛЕР
(1707–1783)

Один з найвизначніших математиків світу. Швейцарець, багато років працював у Росії. У 16 років склав екзамен на ступінь магістра мистецтв. Написав понад 800 теоретичних праць з математики, фізики, астрономії, навігації, філософії, музики – близько 80 томів.

Увів сучасні позначення π , e , i , $f(x)$, \sin , \cos , tg , ctg та ін. Його ім'ям названо десятки найважливіших теорем, формул, функцій, рівнянь, інтегралів та ін.

«Немає науки, не зв'язаної з математикою».

Л. Ейлер

«Ейлер повів за собою наступні покоління...»

М.В. Остроградський

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке радіан? Скільки радіанів має прямий кут?
2. Що таке синус, косинус, тангенс і котангенс числа? Як вони позначаються?
3. Які знаки мають тригонометричні функції в різних чвертях?
4. Запишіть область визначення кожної з тригонометричних функцій.

Виконаємо разом

1. Користуючись одиничним колом, знайдіть значення тригонометричних функцій чисел: 0 , $\frac{\pi}{2}$, π , $\frac{3\pi}{2}$, 2π .

● **Розв'язання.** Даним числам на одиничному колі відповідають точки: P , K , B , C , P (див. мал. 58, а). Їх абсциси дорівнюють відповідно: 1 , 0 , -1 , 0 , 1 . Отже,

$$\cos 0 = 1, \quad \cos \frac{\pi}{2} = 0, \quad \cos \pi = -1, \quad \cos \frac{3\pi}{2} = 0, \quad \cos 2\pi = 1.$$

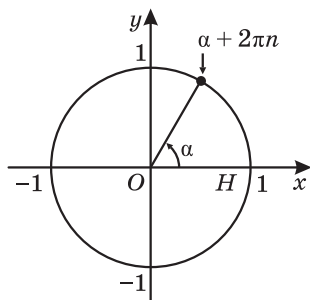
Ординати вказаних точок дорівнюють: 0 , 1 , 0 , -1 , 0 . Отже,

$$\sin 0 = 0, \quad \sin \frac{\pi}{2} = 1, \quad \sin \pi = 0, \quad \sin \frac{3\pi}{2} = -1, \quad \sin 2\pi = 0;$$

$$\operatorname{tg} 0 = \frac{0}{1} = 0, \quad \operatorname{tg} \frac{\pi}{2} = \frac{1}{0} \text{ — не існує, } \operatorname{tg} \pi = \frac{0}{-1} = 0 \text{ і т. д.}$$

2. Чи правильно, що при будь-якому цілому n і дійсному α :

а) $\operatorname{tg}(2n\pi + \alpha) = \operatorname{tg} \alpha$; б) $\operatorname{ctg}(2n\pi + \alpha) = \operatorname{ctg} \alpha$?

Мал. 59

● **Розв'язання.** Якщо n – число ціле, то числам α і $2\pi n + \alpha$ на одиничному колі відповідає одна й та сама точка (мал. 59). Тому кожна з наведених рівностей правильна.

3. Обчисліть $4\sin \frac{\pi}{6} + \sqrt{3} \cos \frac{\pi}{6} - \operatorname{tg} \frac{\pi}{4}$.

● **Розв'язання.** Відповідні значення синуса і косинуса знаходимо у таблиці (с. 94). Маємо:

$$4\sin \frac{\pi}{6} + \sqrt{3} \cos \frac{\pi}{6} - \operatorname{tg} \frac{\pi}{4} = 4 \cdot \frac{1}{2} + \sqrt{3} \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} - 1 = 2,5.$$

Виконайте усно

426. Назвіть у радіанах міри кутів: а) квадрата; б) рівностороннього трикутника; в) прямокутного рівнобедреного трикутника; г) правильного шестикутника.

427. Назвіть у градусах кут, радіанна міра якого дорівнює:

$$\frac{\pi}{6}, \frac{\pi}{4}, \frac{\pi}{3}, \frac{\pi}{2}, \frac{2\pi}{3}, \pi, \frac{3\pi}{2}, 2\pi.$$

428. Які із чисел від'ємні: $\sin 2$, $\sin 4$, $\sin 5$, $\cos 2$, $\cos 3$, $\cos 6$? Відповідь аргументуйте.

429. Для яких значень x виконується рівність:

а) $\sin x = 0$; б) $\sin x = 1$; в) $\sin x = -1$; г) $\cos x = -1$?

430. Чи існують такі значення x , для яких $\cos x = 2,5$? А $\operatorname{tg} x = 2,5$?

A

Запишіть у радіанній мірі кути (431, 432).

431. а) 15° ; б) 30° ; в) 45° ; г) 60° ; ґ) 90° ; д) 135° ; е) 180° ; є) 270° .

432. а) 40° ; б) 120° ; в) 105° ; г) 150° ; ґ) 75° ; д) 32° ; е) 100° ; є) 140° .

Виразіть у градусах кут, радіанна міра якого дорівнює даному числу (433, 434).

433. а) $\frac{2\pi}{3}$; б) $\frac{\pi}{18}$; в) $\frac{\pi}{5}$; г) $\frac{\pi}{6}$; ґ) $\frac{5\pi}{6}$; д) 2π .

434. а) 2; б) 3; в) 1,5; г) 0,36; ґ) 5; д) 31,4.

435. Накресліть одиничне коло і позначте на ньому точки, які (наближено) відповідають числам: 1, 2, 3, 4, -1, -2.

436. Позначте на одиничному колі точки, які відповідають числам: π , $\frac{\pi}{2}$, $\frac{\pi}{3}$, $\frac{\pi}{4}$, $\frac{\pi}{6}$, 2π , 3π , 4π , $-\pi$, -2π , -3π .

437. Заповніть таблицю:

α	$0,5\pi$	π	$1,5\pi$	2π	$2,5\pi$	3π	$3,5\pi$
$\sin\alpha$							
$\cos\alpha$							
$\operatorname{tg}\alpha$							

438. Покажіть за допомогою малюнків кути:

 а) 420° ; 540° ; 670° ; 730° ; 890° ;

 б) $\frac{2\pi}{3}$; $\frac{3\pi}{2}$; $\frac{3\pi}{4}$; $\frac{13\pi}{5}$; $\frac{26\pi}{9}$.

439. Які знаки мають $\sin\alpha$, $\cos\alpha$, $\operatorname{tg}\alpha$, якщо α дорівнює:

 а) $\frac{\pi}{5}$; б) $1,2\pi$; в) $\frac{7}{16}\pi$; г) $\frac{6}{17}\pi$; ґ) $\frac{16}{5}\pi$?

440. Визначте знак виразу:

 а) $\sin 2 \cdot \cos 3$; б) $\sin 4 \cdot \operatorname{tg} 5$;

 в) $\cos \frac{\pi}{6} \cdot \cos \pi$; г) $\operatorname{tg} \frac{2\pi}{3} \cdot \cos 2\pi$.

441. Збільшується чи зменшується значення $\sin x$ при збільшенні числа x від 0 до $\frac{\pi}{2}$? А при збільшенні x від $\frac{\pi}{2}$ до π ?

442. Збільшується чи зменшується значення $\cos x$ при збільшенні числа x від 0 до 2 ? А при збільшенні x від 2 до π ?

443. Збільшується чи зменшується значення $\operatorname{tg} x$ при збільшенні числа x від 0 до $\frac{\pi}{4}$? А при збільшенні x від $-\frac{\pi}{4}$ до 0 ?

444. Обчисліть за допомогою калькулятора:

 а) $\sin 1,5$; б) $\sin 2,7$; в) $\cos 0,8$; г) $\operatorname{tg} 1,5$.

 Обчисліть (**445–447**).

445. а) $\sin \frac{\pi}{2} \cdot \cos \frac{\pi}{2} - \sin \pi$; б) $\sin 2\pi \cdot \cos \frac{\pi}{3} - \operatorname{tg} \pi$;

 в) $2\sin \frac{\pi}{6} + \operatorname{tg} \frac{\pi}{4}$; г) $\cos \frac{\pi}{2} \cdot \sin \frac{\pi}{3} - \operatorname{ctg} \frac{\pi}{6}$.

446. а) $\sin 2,5\pi$; б) $\cos 3\pi$; в) $\cos \frac{7\pi}{3}$; г) $\sin \frac{17\pi}{4}$.

447. а) $\sin^2 \frac{\pi}{2} - \cos^2 \pi$; б) $\sin^2 \frac{\pi}{4} + \sin^2 \frac{\pi}{3}$;

 в) $\cos^2 \frac{\pi}{6} - \cos^2 \frac{\pi}{4}$; г) $\operatorname{tg}^2 \frac{\pi}{4} - \operatorname{ctg}^2 \frac{\pi}{3}$.

448. Знайдіть значення виразу:

а) $\sin x \cdot \cos x$, якщо $x = \frac{\pi}{6}$; б) $\sin x + \cos x$, якщо $x = \frac{\pi}{4}$.

Б

449. Що більше: а) $\sin 1^\circ$ чи $\sin 3^\circ$; б) $\sin 1$ чи $\sin 3$?

450. Які з чисел $\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{3}; \frac{\pi}{4}; \frac{\pi}{5}; \frac{\pi}{6}; \frac{3\pi}{2}; \frac{2\pi}{3}; \frac{3\pi}{4}$:

а) менші за 1; б) більші за 2?

451. Які з чисел $\sin 2; \cos 2; \operatorname{tg} 2; \sin 3; \cos 3$ від'ємні?

452. Розмістіть у порядку зростання числа:

$\sin 0; \cos 0; \sin 1; \cos 1; \sin 2; \cos 2; \sin 3; \cos 3$.

453. Який знак має:

$\sin 3; \sin 3,1; \sin 3,5; \sin 7,2; \sin(-2); \cos 7$?

454. Обчисліть за допомогою мікрокалькулятора (з точністю до тисячних):

$\sin 2; \operatorname{tg} 0,5; \cos 0,5; \sin 3,14; \sin \pi; \sin \frac{\pi}{5}; \operatorname{tg} \sqrt{2}$.

455. Знайдіть значення виразу (з точністю до тисячних):

а) $\sin \alpha + \cos \alpha$, якщо $\alpha = 2; \alpha = 0,3; \alpha = \sqrt{2}$;

б) $2 \sin \alpha \cos \alpha$, якщо $\alpha = 1; \alpha = 2,7; \alpha = 13$;

в) $1 + \operatorname{tg}^2 \alpha$, якщо $\alpha = 0,7; \alpha = 12,5; \alpha = \sqrt{3}$.

Обчисліть значення виразу (456–458).

456. а) $2 \cos \frac{\pi}{2} - 2 \cos \frac{3\pi}{2} + 3 \operatorname{tg} \frac{\pi}{4} - \operatorname{ctg} \frac{\pi}{4}$;

б) $\cos \frac{\pi}{4} + 3 \operatorname{tg} \frac{\pi}{6} - \operatorname{tg} \pi + \operatorname{ctg} \left(-\frac{3\pi}{2} \right)$.

457. а) $\cos \left(-\frac{\pi}{4} \right) - 3 \cos \frac{\pi}{3} - \operatorname{tg} \frac{\pi}{6} + \operatorname{ctg} \frac{\pi}{3}$;

б) $2 \sin \frac{\pi}{6} + 3 \operatorname{tg} \left(-\frac{\pi}{4} \right) - 4 \operatorname{tg} 0 - 2 \operatorname{ctg} \frac{\pi}{4}$.

458. а) $\sin^2 \frac{\pi}{4} \cdot \sin \frac{\pi}{3} \cdot \operatorname{tg} \frac{\pi}{3}$; б) $\sin \frac{\pi}{3} + \cos^2 \frac{\pi}{6} \cdot \operatorname{tg} \frac{\pi}{6}$;

в) $\sin 2,5\pi + \cos 2,5\pi$; г) $\operatorname{tg} 4\pi + \sin 3\pi$.

Вправи для повторення

459. Швидкість одного літака на 100 км/год більша від швидкості другого. Тому перший долає відстань 980 км на 0,4 год довше, ніж другий – відстань 600 км. Знайдіть швидкості літаків.

460. Розв'яжіть нерівність:

а) $5(x + 2) - 2(x - 3) < 3(x - 1) - 4(x + 3)$;

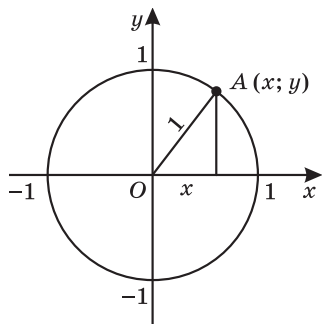
б) $3(2x - 1) - 3(x - 1) \geq 5(x + 2) + 2(2x - 3)$.

461. Кидають два гральних кубики. Яка ймовірність того, що на них випадуть очки, сума яких дорівнює: а) 5; б) 6; в) 7?

§ 12. Основні тригонометричні формули

Відомо багато тотожностей, які пов'язують різні тригонометричні функції. Розглянемо найважливіші з них.

Співвідношення між тригонометричними функціями одного аргументу. Пригадаємо рівняння кола. Якщо x і y – абсциса й ордината якої-небудь точки одиничного кола, то $x^2 + y^2 = 1$ (мал. 60), $\cos \alpha$ і $\sin \alpha$ – абсциса й ордината деякої точки одиничного кола (мал. 58). Тому, яке не було б дійсне число α , завжди $\cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha = 1$. Це – *основна тригонометрична тотожність*. Приєднавши до неї ще формули, які випливають з означення тангенса і котангенса, дістанемо такі тотожності (за умови, що $\operatorname{tg} \alpha$ і $\operatorname{ctg} \alpha$ існують):

Мал. 60

$$\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1; \quad (1)$$

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}; \quad (2)$$

$$\operatorname{ctg} \alpha = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha}; \quad (3)$$

$$\operatorname{tg} \alpha \cdot \operatorname{ctg} \alpha = 1; \quad (4)$$

$$1 + \operatorname{tg}^2 \alpha = \frac{1}{\cos^2 \alpha}; \quad (5)$$

$$1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha = \frac{1}{\sin^2 \alpha}. \quad (6)$$

Формули (4) і (5) можна довести так:

$$\operatorname{tg} \alpha \cdot \operatorname{ctg} \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha} \cdot \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha} = 1;$$

$$1 + \operatorname{tg}^2 \alpha = 1 + \frac{\sin^2 \alpha}{\cos^2 \alpha} = \frac{\cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha}{\cos^2 \alpha} = \frac{1}{\cos^2 \alpha}.$$

Формула (6) доводиться аналогічно.

Користуючися цими формулами, можна числове значення будь-якої тригонометричної функції виразити через значення іншої тригонометричної функції такого самого аргументу. Але при цьому треба враховувати, якій чверті належить цей аргумент. Наприклад:

1. Знайдіть $\cos \alpha$ і $\operatorname{tg} \alpha$, якщо $\sin \alpha = 0,6$ і $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$.

● **Розв'язання.** Якщо $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$, то $\cos \alpha < 0$. Оскільки $\sin \alpha = 0,6$ і $\cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha = 1$, то $\cos \alpha = \sqrt{1 - 0,6^2} = -0,8$.

$$\text{Тоді } \operatorname{tg} \alpha = \frac{0,6}{-0,8} = -\frac{3}{4}; \quad \operatorname{ctg} \alpha = \frac{-0,8}{0,6} = -\frac{4}{3}.$$

2. Знайдіть $\sin \alpha$, $\cos \alpha$ і $\operatorname{ctg} \alpha$, якщо $\operatorname{tg} \alpha = \frac{12}{5}$, $\alpha \in \left(\pi; \frac{3\pi}{2} \right)$.

● **Розв'язання.** Відомо, що $1 + \operatorname{tg}^2 \alpha = \frac{1}{\cos^2 \alpha}$ і α – кут третьої чверті, тому:

$$\cos \alpha = -\frac{1}{\sqrt{1 + \operatorname{tg}^2 \alpha}} = -\frac{1}{\sqrt{1 + \left(\frac{12}{5}\right)^2}} = -\frac{5}{13};$$

$$\sin \alpha = \operatorname{tg} \alpha \cdot \cos \alpha = \frac{12}{5} \cdot \left(-\frac{5}{13}\right) = -\frac{12}{13};$$

$$\operatorname{ctg} \alpha = \frac{1}{\operatorname{tg} \alpha} = \frac{5}{12}.$$

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Сформулюйте основну тригонометричну тотожність. Доведіть її.
2. Які формули пов'язують синус, косинус і тангенс або котангенс того самого числа?
3. Як пов'язані тангенс і котангенс того самого числа?
4. Чи правильно, що тангенс і котангенс того самого числа – числа одного знака?

Виконаємо разом

1. Чи правильно, що при будь-якому значенні x :

$$\sin x = \sqrt{1 - \cos^2 x}; \quad \cos x = \sqrt{1 - \sin^2 x}?$$

● **Розв'язання.** Якщо $\pi < x < 2\pi$, то $\sin x < 0$. У цих випадках $\sin x = -\sqrt{1 - \cos^2 x}$. Якщо $\frac{\pi}{2} < x < \frac{3\pi}{2}$, то $\cos x < 0$, і отже, $\cos x =$

$= -\sqrt{1 - \sin^2 x}$. Тому наведені в задачі рівності правильні не завжди.

2. Спростіть вираз $\sin \alpha - \operatorname{tg} \alpha \cdot \cos \alpha$.

● **Розв'язання.** $\sin \alpha - \operatorname{tg} \alpha \cdot \cos \alpha = \sin \alpha - \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha} \cdot \cos \alpha = \sin \alpha - \sin \alpha = 0$.

3. Обчисліть $\sin^2 3 + \operatorname{ctg}^2 3 \cdot \sin^2 3$.

● **Розв'язання.** $\sin^2 3 + \operatorname{ctg}^2 3 \cdot \sin^2 3 = \sin^2 3 + \frac{\cos^2 3}{\sin^2 3} \cdot \sin^2 3 = \sin^2 3 + \cos^2 3 = 1$.

Виконайте усно

Спростіть вираз (462–464).

462. а) $1 - \sin^2 \alpha$; б) $1 - \cos^2 \alpha$; в) $\operatorname{tg}^2 \alpha \cos^2 \alpha$;
 г) $5 \cos^2 \beta - 5$; д) $7 \sin^2 \beta - 7$; е) $\operatorname{tg} \beta \operatorname{ctg} \beta$.

463. а) $\frac{\cos^2 \alpha - 1}{\sin^2 \alpha - 1}$; б) $\frac{1 - \sin^2 \alpha}{\cos^2 \alpha}$; в) $\frac{\cos^2 \alpha}{\cos^2 \alpha - 1}$.

464. а) $2 \sin^2 \alpha + 2 \cos^2 \alpha$; б) $-\sin^2 x - \sin^2 x$;
 в) $\sin^2 3\alpha + \cos^2 3\alpha$; г) $1 - \sin^2 c - \cos^2 c$.

Доведіть тотожність (465, 466).

465. а) $(1 - \sin^2 \alpha) \operatorname{tg}^2 \alpha = 1 - \cos^2 \alpha$;
 б) $\operatorname{tg}^2 \alpha - \sin^2 \alpha = \operatorname{tg}^2 \alpha \sin^2 \alpha$.

466. а) $(\operatorname{tg} \alpha + \operatorname{ctg} \alpha) \cos^2 \alpha = \operatorname{ctg} \alpha$;
 б) $(1 - \cos^2 \alpha)(1 + \operatorname{tg}^2 \alpha) = \operatorname{tg}^2 \alpha$.

Спростіть вираз (467, 468).

467. а) $1 - \sin^2 \alpha \cdot \operatorname{ctg}^2 \alpha$; б) $(1 - \cos \alpha)(1 + \cos \alpha)$;
 в) $2 - \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha$; г) $(\cos x - 1)(2 + 2 \cos x)$;
 д) $\operatorname{tg} \alpha \operatorname{ctg} \alpha - \cos^2 \alpha$.

468. а) $\frac{1 - \sin^2 \alpha}{1 - \cos^2 \alpha}$; б) $\frac{\sin^2 \alpha}{\sin^2 \alpha - 1}$; в) $\frac{\sin^2 x}{1 - \sin^2 x} \cdot \operatorname{ctg} x$;
 г) $\frac{\cos^2 \alpha}{1 - \cos^2 \alpha} \cdot \operatorname{tg}^2 \alpha$; д) $\frac{\cos^2 \alpha - \cos^4 \alpha}{\sin^2 \alpha - \sin^4 \alpha}$; е) $\frac{\sin^4 \beta - \sin^6 \beta}{\cos^4 \beta - \cos^6 \beta}$.

469. Відомо, що кут α гострий. Обчисліть значення:

а) $\cos \alpha$, якщо $\sin \alpha = \frac{1}{3}$; б) $\sin \alpha$, якщо $\cos \alpha = \frac{2}{3}$;
 в) $\operatorname{tg} \alpha$, якщо $\cos \alpha = \frac{2}{5}$; г) $\operatorname{ctg} \alpha$, якщо $\operatorname{tg} \alpha = 4$.

470. Знаючи, що $\sin \alpha = \frac{4}{5}$, обчисліть значення $\cos \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$ і $\operatorname{ctg} \alpha$ за умови, що:

а) $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$; б) $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$.

471. Знаючи, що $\cos \alpha = 0,8$, обчисліть значення $\sin \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$ і $\operatorname{ctg} \alpha$ за умови, що:

а) $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$; б) $-\frac{\pi}{2} < \alpha < 0$.

472. Спростіть вираз:

а) $\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha - \operatorname{tg} \alpha \operatorname{ctg} \alpha$; б) $1 - \frac{\sin \alpha \cos \alpha}{\operatorname{tg} \alpha}$;
 в) $1 - (\sin \alpha + \cos \alpha)^2$; г) $(1 - \sin \alpha)(1 + \sin \alpha)$;
 р) $\operatorname{tg} \alpha \operatorname{ctg} \alpha - \cos^2 \alpha$; д) $\sin \alpha \cos \alpha \operatorname{ctg} \alpha$.

473. Доведіть тотожність:

а) $(1 - \sin^2 \alpha) \cdot \operatorname{tg}^2 \alpha = \sin^2 \alpha$; б) $(1 - \cos \alpha)(1 + \cos \alpha) = \sin^2 \alpha$;
 в) $1 - \sin^2 \alpha - \cos^2 \alpha = 0$; г) $\sin^4 \alpha + \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1$.

474. Доведіть тотожність:

а) $\sin^4 \alpha - \cos^4 \alpha = \sin^2 \alpha - \cos^2 \alpha$; б) $\frac{1 + \operatorname{tg} \alpha}{1 + \operatorname{ctg} \alpha} = \operatorname{tg} \alpha$;
 в) $\sin^2 \alpha - \sin^2 \beta = \cos^2 \beta - \cos^2 \alpha$; г) $\frac{\operatorname{ctg} \beta - 1}{\operatorname{tg} \beta - 1} = -\operatorname{ctg} \beta$.

Б

Доведіть тотожність (475–477).

475. а) $1 + \sin \alpha + \cos \alpha + \operatorname{tg} \alpha = (1 + \cos \alpha)(1 + \operatorname{tg} \alpha)$;
 б) $(\sin \alpha + \operatorname{tg} \alpha)(\cos \alpha + \operatorname{ctg} \alpha) = (1 + \sin \alpha)(1 + \cos \alpha)$.

476. а) $\sin^3 \alpha (1 + \operatorname{ctg} \alpha) + \cos^3 \alpha (1 + \operatorname{tg} \alpha) = \sin \alpha + \cos \alpha$;
 б) $3(\sin^4 \alpha + \cos^4 \alpha) - 2(\sin^6 \alpha + \cos^6 \alpha) = 1$.

477. а) $\frac{2\cos^2 \alpha - 3\sin^2 \alpha + 3}{2\sin^2 \alpha - 3\cos^2 \alpha + 3} = \operatorname{ctg}^2 \alpha$; б) $1 + \frac{\cos \alpha \operatorname{tg}^2 \alpha}{1 + \cos \alpha} = \frac{1}{\cos \alpha}$.

Спростіть вираз (478–480).

478. а) $1 - \cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha$; б) $1 - \sin^2 \alpha + \sin^2 \alpha \operatorname{ctg}^2 \alpha$;
 в) $(1 + \operatorname{tg}^2 \alpha) \cos^2 \alpha$; г) $(\operatorname{tg} \beta \cos \beta)^2 + (\operatorname{ctg} \beta \sin \beta)^2$.

479. а) $(\operatorname{tg} \alpha + \operatorname{ctg} \alpha) \cos^2 \alpha$; б) $1 - \sin \beta \cos \beta \operatorname{tg} \beta$;
 в) $\cos^4 \alpha + \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha$; г) $(\operatorname{tg} \varphi + \operatorname{ctg} \varphi) \sin \varphi \cos \varphi$.

480. а) $\frac{\cos \alpha}{1 - \sin \alpha} + \frac{\cos \alpha}{1 + \sin \alpha}$; б) $\frac{\sin \alpha}{1 - \cos \alpha} + \frac{\sin \alpha}{1 + \cos \alpha}$;

в) $\frac{1}{\cos^2 \alpha} - \operatorname{tg}^2 \alpha - \sin^2 \alpha$; г) $\frac{1}{\sin^2 \alpha} - \operatorname{ctg}^2 \alpha - \cos^2 \alpha$.

481. Знайдіть значення:

а) $\sin \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$, якщо $\cos \alpha = -\frac{1}{4}$ і $90^\circ < \alpha < 180^\circ$;

б) $\cos \alpha$, $\operatorname{tg} \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$, якщо $\sin \alpha = -0,8$ і $180^\circ < \alpha < 270^\circ$;

в) $\sin \alpha$, $\cos \alpha$, $\operatorname{ctg} \alpha$, якщо $\operatorname{tg} \alpha = -1$ і $270^\circ < \alpha < 360^\circ$.

Вправи для повторення

482. Побудуйте графік функції $y = 4 - x^2$. При яких значеннях вона зростає, а при яких спадає? Знайдіть її нулі і найбільше значення.

483. Спростіть вираз:

а) $(2\sqrt{5} - 3\sqrt{2})^2$; б) $\left(\frac{1}{2}\sqrt{2} + 4\sqrt{3}\right)^2$;

в) $(2\sqrt{12} - \sqrt{3})^2$; г) $\left(\frac{2}{3}\sqrt{18} + \frac{3}{4}\sqrt{2}\right)^2$.

484. Розв'яжіть рівняння:

а) $\frac{x+1}{6} - \frac{2x}{9} = 5$; б) $\frac{x-2}{3} - \frac{5x+1}{4} = \frac{11x}{12}$.

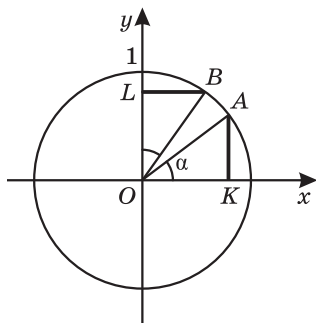
§ 13. Формули зведення

Кожну тригонометричну функцію кутів $\frac{\pi}{2} \pm \alpha$, $\pi \pm \alpha$, $\frac{3\pi}{2} \pm \alpha$, $2\pi \pm \alpha$ можна виразити через тригонометричну функцію кута α . Покажемо це спочатку для синусів і косинусів.

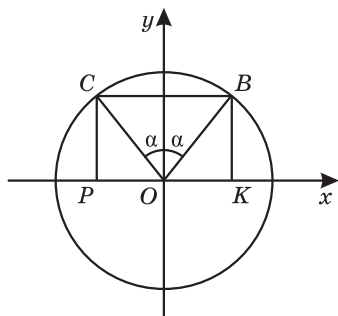
Нехай α – довільний кут, виражений у радіанах. На одиничному колі йому відповідає певна точка A , а куту $\frac{\pi}{2} - \alpha$ – точка B (мал. 61). Опустивши перпендикуляри AK на вісь x , BL на вісь y , дістанемо два рівних трикутники AOK і BOL (оскільки $\angle AOK = \angle BOL$ і $OA = OB$). Тому $OL = OK$ і $BL = AK$, тобто

$$\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = OL = OK = \cos \alpha, \quad \cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = BL = AK = \sin \alpha.$$

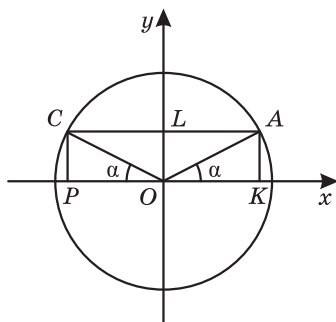
Кутам $\frac{\pi}{2} + \alpha$ і $\frac{\pi}{2} - \alpha$ на одиничному колі відповідають точки, симетричні відносно осі y (мал. 62). Їх ординати рівні, абсциси протилежні. Тому

Мал. 61

Мал. 62

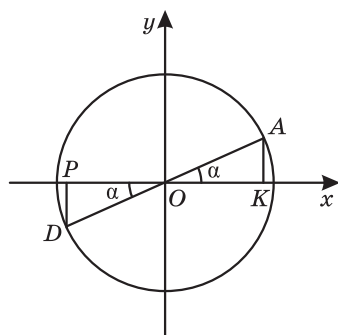
Мал. 63

$$\sin\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \cos \alpha, \quad \cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = -\cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = -\sin \alpha.$$

Кутам $\pi - \alpha$ і α також відповідають точки одиничного кола, симетричні відносно осі y (мал. 63). Тому

$$\sin(\pi - \alpha) = \sin \alpha, \quad \cos(\pi - \alpha) = -\cos \alpha.$$

Кутам $\pi + \alpha$ і α (а також $\frac{3\pi}{2} - \alpha$ і $\frac{\pi}{2} - \alpha$, $\frac{3\pi}{2} + \alpha$ і $\frac{\pi}{2} + \alpha$) відпо-

Мал. 64

відують точки одиничного кола, симетричні відносно початку координат (мал. 64). Їх ординати протилежні й абсциси також протилежні. Тому

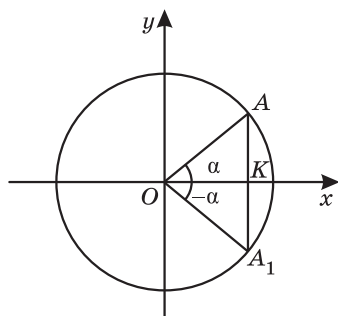
$$\sin(\pi + \alpha) = -\sin \alpha, \quad \cos(\pi + \alpha) = -\cos \alpha,$$

$$\sin\left(\frac{3\pi}{2} - \alpha\right) = -\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = -\cos \alpha,$$

$$\cos\left(\frac{3\pi}{2} - \alpha\right) = -\cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = -\sin \alpha,$$

$$\sin\left(\frac{3\pi}{2} + \alpha\right) = -\sin\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = -\cos \alpha,$$

$$\cos\left(\frac{3\pi}{2} + \alpha\right) = -\cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = \sin \alpha.$$

Мал. 65

Кутам $2\pi - \alpha$ і α відповідають точки одиничного кола, симетричні відносно осі x (мал. 65). Їх абсциси рівні, а ординати протилежні. Тому

$$\sin(2\pi - \alpha) = -\sin \alpha,$$

$$\cos(2\pi - \alpha) = \cos \alpha.$$

Кутам $2\pi + \alpha$ і α відповідає одна й та сама точка одиничного кола, тому

$$\sin(2\pi + \alpha) = \sin \alpha, \quad \cos(2\pi + \alpha) = \cos \alpha.$$

З попередніх міркувань маємо 16 формул.

Ще 16 подібних формул можна довести для тангенса і котангенса:

$$\operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) : \cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \cos \alpha : \sin \alpha = \operatorname{ctg} \alpha,$$

$$\operatorname{ctg}\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) : \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin \alpha : \cos \alpha = \operatorname{tg} \alpha \text{ і т. д.}$$

$$\text{Отже, } \operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \operatorname{ctg} \alpha, \quad \operatorname{ctg}\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \operatorname{tg} \alpha, \dots$$

Усі ці 32 формули називають *формулами зведення*, оскільки вони дають можливість кожну тригонометричну функцію довільного кута (а отже, і числа) звести до тригонометричної функції гострого кута. Запам'ятовувати кожну із цих формул немає потреби, краще користуватися загальним правилом.

Щоб зрозуміліше сформулювати правило, домовимося синус вважати *кофункцією* косинуса, і навпаки, а тангенс – *кофункцією* котангенса, і навпаки.

Говоритимемо також, що кут зводжуваної функції відкладається від горизонтального діаметра, якщо він має вигляд $\pi \pm \alpha$ або $2\pi \pm \alpha$, чи від вертикального діаметра, якщо він має вигляд $\frac{\pi}{2} \pm \alpha$ або $\frac{3\pi}{2} \pm \alpha$.

Правило зведення можна сформулювати так: якщо кут даної тригонометричної функції відкладається від вертикального діаметра, то її замінюють кофункцією, якщо ж – від горизонтального діаметра, то її назву не змінюють. Знак ставлять такий, який має значення даної функції за умови, що кут α гострий.

Приклад. Нехай треба спростити вираз $\cos\left(\frac{3\pi}{2} - \alpha\right)$. Перед результатом треба поставити знак мінус, оскільки коли кут α гострий, то кут $\frac{3\pi}{2} - \alpha$ належить III чверті і його косинус від'ємний. Кут $\frac{3\pi}{2} - \alpha$ відкладається від вертикального діаметра, тому назву функції \cos треба замінити на \sin . Отже,

$$\cos\left(\frac{3\pi}{2} - \alpha\right) = -\sin \alpha.$$

Зауваження. Користуючися правилом зведення, ми тільки для зручності приймаємо, що кут α гострий. Насправді ж у кожній із формул зведення під змінною α можна розуміти й міру довільного кута, зокрема й від'ємного, і будь-яке дійсне число.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке формули зведення?
2. Сформулюйте правило зведення.
3. Які знаки мають тригонометричні функції в кожній із чвертей?
4. Яку функцію називають кофункцією для синуса? А тангенса?
5. Чи може у формулі зведення α дорівнювати $-\frac{3}{2}$? А 120° ?

Виконаємо разом

1. Доведіть тотожність:

а) $\sin\left(\frac{5\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right)$; б) $\sin(\alpha - \pi) = \sin(\alpha + \pi)$.

● **Розв'язання.** а) $\sin\left(\frac{5\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\left(2\pi + \frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right)$; б) $\sin(\alpha - \pi) = \sin(\alpha - \pi + 2\pi) = \sin(\alpha + \pi)$.

2. Дану тригонометричну функцію зведіть до найменшого додатного аргументу:

а) $\sin 845^\circ$; б) $\cos 212^\circ$.

● **Розв'язання.** а) $\sin 845^\circ = \sin(360^\circ \cdot 2 + 125^\circ) = \sin 125^\circ = \sin(90^\circ + 35^\circ) = \cos 35^\circ$;

б) $\cos 212^\circ = \cos(180^\circ + 32^\circ) = -\cos 32^\circ$.

Виконайте усно

485. Які функції мають бути у порожніх клітинках таблиці?

Кути \ Функції	$\frac{\pi}{2} - \alpha$	$\frac{\pi}{2} + \alpha$	$\pi - \alpha$	$\pi + \alpha$	$\frac{3\pi}{2} - \alpha$
sin					
cos					
tg					

486. Зведіть до найменшого додатного аргументу функції:

- а) $\sin 94^\circ$; б) $\cos 105^\circ$; в) $\operatorname{tg} 192^\circ$;
 г) $\cos 269^\circ$; ґ) $\operatorname{ctg} 179^\circ$; д) $\sin 282^\circ$.

Спростіть вираз (487, 488).

487. а) $\sin(90^\circ + \alpha)$; б) $\cos(90^\circ + \alpha)$; в) $\sin(\alpha + 90^\circ)$;
 г) $\operatorname{tg}(90^\circ + \alpha)$; ґ) $\operatorname{ctg}(90^\circ + \alpha)$; д) $\operatorname{tg}(\alpha + 180^\circ)$.
 488. а) $\sin(180^\circ - \alpha)$; б) $\cos(180^\circ - \alpha)$; в) $\cos(\alpha + 90^\circ)$;
 г) $\operatorname{tg}(180^\circ - \alpha)$; ґ) $\operatorname{ctg}(180^\circ - \alpha)$; д) $\operatorname{ctg}(\alpha + 270^\circ)$.

A

Спростіть вираз (489–494).

489. а) $\sin(360^\circ - \alpha)$; б) $\operatorname{tg}(360^\circ - \alpha)$;
 в) $\cos(270^\circ + \alpha)$; ґ) $\operatorname{tg}(270^\circ - \alpha)$.

490. а) $\sin(270^\circ - \alpha)$; б) $\cos(270^\circ - \alpha)$;
 в) $\cos(360^\circ + \alpha)$; ґ) $\operatorname{ctg}(360^\circ - \alpha)$.

491. а) $\sin(90^\circ - 2\alpha)$; б) $\cos(90^\circ + 3\alpha)$;
 в) $\operatorname{tg}(180^\circ - 2x)$; ґ) $\operatorname{ctg}(180^\circ + 3x)$.

492. а) $\sin\left(90^\circ + \frac{\alpha}{2}\right)$; б) $\cos\left(90^\circ - \frac{\alpha}{2}\right)$;

- в) $\operatorname{tg}\left(90^\circ + \frac{\alpha}{3}\right)$; ґ) $\operatorname{ctg}\left(270^\circ - \frac{\alpha}{2}\right)$.

493. а) $\sin\left(\frac{5\pi}{2} - \alpha\right)$; б) $\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)$; в) $\sin\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right)$;

- ґ) $\sin(\pi - \alpha)$; ґ) $\sin(\alpha + \pi)$; д) $\sin(2\pi - \alpha)$.

494. а) $\operatorname{tg}\left(\frac{3\pi}{2} + \alpha\right)$; б) $\cos\left(\frac{3\pi}{2} - \alpha\right)$; в) $\operatorname{ctg}\left(\frac{5\pi}{2} + \alpha\right)$; ґ) $\operatorname{ctg}\left(\frac{5\pi}{2} - \alpha\right)$;

- ґ) $\operatorname{tg}(3\pi + \alpha)$; д) $\cos(\pi + \alpha)$; е) $\operatorname{ctg}(3\pi - \alpha)$; є) $\cos(\alpha + 5\pi)$.

Спростіть вираз (495–499).

495. а) $\sin^2(\pi + \alpha)$; б) $\cos^2\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)$; в) $\sin^2\left(\frac{3\pi}{2} + \alpha\right)$.

496. а) $\operatorname{tg}^2\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)$; б) $\operatorname{ctg}^2\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right)$; в) $\cos^2(\pi - \alpha)$.

497. а) $\sin(\pi - x) + \sin\left(\frac{\pi}{2} - x\right)$; б) $\cos(\pi + x) + \cos\left(\frac{\pi}{2} + x\right)$.

498. а) $\sin(-\alpha) + \sin\alpha$; б) $\cos\alpha + \cos(-\alpha)$;
 в) $\operatorname{tg}(-\alpha) - \operatorname{tg}\alpha$; ґ) $\operatorname{ctg}x + \operatorname{ctg}(-x)$.

499. а) $\sin(\alpha - \beta) : \sin(\beta - \alpha)$; б) $\cos(x - \alpha) : \cos(\alpha - x)$;
в) $\operatorname{tg}(1 - \alpha) : \operatorname{tg}(\alpha - 1)$; г) $\operatorname{ctg}(1 - 2x) : \operatorname{ctg}(2x - 1)$.

Знайдіть значення виразу (500–502).

500. а) $\sin 300^\circ$; б) $\cos 240^\circ$; в) $\operatorname{tg} 225^\circ$; г) $\operatorname{ctg} 330^\circ$.
501. а) $\sin(-210^\circ)$; б) $\cos(-225^\circ)$; в) $\operatorname{tg}(-240^\circ)$; г) $\operatorname{ctg}(-315^\circ)$.
502. а) $\sin 405^\circ$; б) $\cos 720^\circ$; в) $\operatorname{tg} 750^\circ$; г) $\operatorname{ctg} 1110^\circ$.

Б

Спростіть вираз (503, 504).

503. а) $\sin\left(\alpha - \frac{\pi}{2}\right)$; б) $\cos\left(x - \frac{\pi}{2}\right)$;

в) $\operatorname{tg}(\varphi - \pi)$; г) $\operatorname{ctg}\left(\alpha - \frac{3\pi}{2}\right)$.

504. а) $\sin\left(2\alpha - \frac{\pi}{2}\right)$; б) $\cos(3\alpha - \pi)$;

в) $\cos\left(\pi - \frac{\alpha + \beta}{2}\right)$; г) $\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha - \beta\right)$.

Знайдіть значення виразу (505–508).

505. а) $\cos 810^\circ$; б) $\sin(-1470^\circ)$; в) $\operatorname{ctg} 1125^\circ$; г) $\operatorname{tg} 1830^\circ$.

506. а) $\operatorname{ctg} 1500^\circ$; б) $\cos(-945^\circ)$; в) $\cos 3660^\circ$; г) $\sin 1620^\circ$.

507. а) $\cos 450^\circ$; б) $\sin(-4095^\circ)$; в) $\cos 945^\circ$; г) $\operatorname{tg} 1215^\circ$;
р) $\sin 585^\circ$; д) $\cos 750^\circ$; е) $\operatorname{tg}(-9405^\circ)$; є) $\sin 1140^\circ$.

508. а) $\sin 3,5\pi$; б) $\cos 2,5\pi$; в) $\operatorname{tg}\pi$; г) $\operatorname{ctg} 1,75\pi$.

Зведіть функцію до найменшого додатного аргументу (509, 510).

509. а) $\sin\left(\frac{\pi}{2} - 3\right)$; б) $\cos\left(\frac{\pi}{2} - 1\right)$; в) $\cos\left(\frac{\pi}{2} + 2\right)$; г) $\operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{2} + \frac{1}{2}\right)$.

510. а) $\sin(3\pi + 2)$; б) $\cos(5\pi - 3)$; в) $\operatorname{tg}(0,5\pi + 1)$; г) $\operatorname{ctg}(\pi - 4)$.

Спростіть вираз (511–514).

511. а) $1 - \sin^2(\pi + \alpha)$; б) $1 - \cos^2\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)$;

в) $1 + \operatorname{tg}^2\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)$; г) $1 + \operatorname{ctg}^2\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right)$.

512. а) $\sin^2(\pi - x) + \sin^2\left(\frac{\pi}{2} - x\right)$; б) $\cos^2(\pi + x) + \cos^2\left(\frac{\pi}{2} + x\right)$.

$$513. \text{ а) } \operatorname{ctg}^2(2\pi - x) + \sin^2 \frac{5\pi}{2}; \quad \text{ б) } \operatorname{tg}^2\left(\frac{\pi}{2} - x\right) + \cos^2 7\pi.$$

$$514. \text{ а) } \frac{\operatorname{tg}(\pi - \alpha) \cdot \sin(1,5\pi + \alpha)}{\cos(\pi + \alpha) \operatorname{tg}(1,5\pi + \alpha)}; \quad \text{ б) } \frac{\sin(\alpha - \pi) \cdot \operatorname{ctg}(\alpha - 0,5\pi)}{\operatorname{tg}(\alpha + \pi) \operatorname{tg}(\alpha + 0,5\pi)}.$$

Доведіть тотожність (515, 516).

$$515. \text{ а) } \sin\left(\frac{\pi}{4} - \alpha\right) = \cos\left(\frac{\pi}{4} + \alpha\right); \quad \text{ б) } \cos\left(\frac{\pi}{4} - \alpha\right) = \sin\left(\frac{\pi}{4} + \alpha\right);$$

$$\text{ в) } \operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{4} + \alpha\right) = \operatorname{ctg}\left(\frac{\pi}{4} - \alpha\right); \quad \text{ г) } \operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{4} - \alpha\right) = \operatorname{ctg}\left(\frac{\pi}{4} + \alpha\right).$$

$$516. \text{ а) } \cos\left(\alpha - \frac{\pi}{2}\right) = -\cos\left(\alpha + \frac{\pi}{2}\right); \quad \text{ б) } \sin\left(\frac{3\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\left(\frac{3\pi}{2} + \alpha\right);$$

$$\text{ в) } \sin\left(\frac{3}{2}\pi + \alpha\right) \operatorname{ctg}\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) + \sin(\pi - \alpha) + \operatorname{ctg}\left(\frac{3}{2}\pi - \alpha\right) = \operatorname{tg} \alpha.$$

517. Доведіть, що коли α, β, γ – кути трикутника, то:

$$\text{ а) } \sin \frac{\alpha + \beta}{2} = \cos \frac{\gamma}{2}; \quad \text{ б) } \operatorname{tg} \frac{\alpha + \beta}{2} = \operatorname{ctg} \frac{\gamma}{2}.$$

Вправи для повторення

518. У скільки разів і на скільки порядків число $4 \cdot 10^7$ більше за $8 \cdot 10^6$?

519. Розв'яжіть рівняння:

$$\text{ а) } \frac{3x}{4} + \frac{2(x-1)}{5} = \frac{111}{10}; \quad \text{ б) } \frac{2x+3}{5} + \frac{15-3x}{3} = \frac{4}{5}.$$

520. Які із функцій $y = x^2$, $y = -x$, $y = 0,5x^3$, $y = 2x^2 + 3$, $y = \sqrt{x}$ парні, які – непарні?

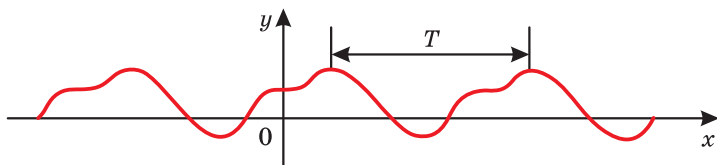
§ 14. Властивості і графіки тригонометричних функцій

Одна з найважливіших властивостей тригонометричних функцій в тому, що кожна з них – функція періодична.

Функцію $y = f(x)$ називають *періодичною*, якщо існує таке дійсне число $T \neq 0$, що для всіх значень x із області її визначення

$$f(x - T) = f(x) = f(x + T).$$

Число T називають *періодом* даної функції. Якщо T – період деякої функції, то nT , де $n \in \mathbb{Z}$ і $n \neq 0$, також її період. Графік

Мал. 66

такої функції паралельним перенесенням уздовж осі x на T , $2T$, ..., nT одиниць вліво чи вправо відображається на себе (мал. 66).

Розглянемо спочатку конкретний приклад.

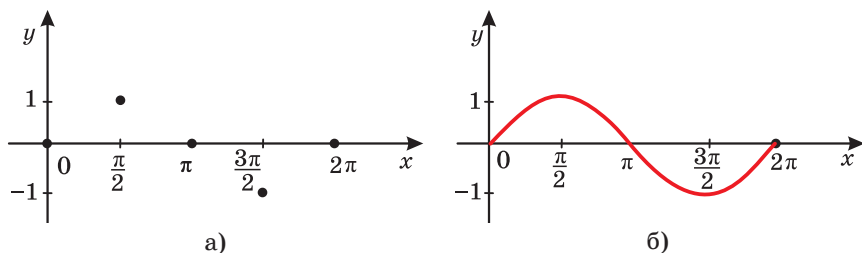
Функція $y = \sin x$. Синус числа x – ордината точки одиничного кола, яка відповідає числу x (див. § 11). Оскільки кожному дійсному числу x відповідає єдине значення $\sin x$, то $y = \sin x$ – функція, визначена на множині всіх дійсних чисел \mathbb{R} . Щоб виявити найважливіші властивості цієї функції, побудуємо її графік. Спочатку – тільки на проміжку $[0; 2\pi]$.

Складемо таблицю значень.

x	0	$\frac{\pi}{2}$	π	$\frac{3\pi}{2}$	2π
y	0	1	0	-1	0

Точки з відповідними координатами нанесемо на координатну площину (мал. 67, а). Якщо обчислити значення $\sin x$ для всіх дійсних значень x і позначити на координатній площині всі відповідні їм точки, то дістанемо криву, зображену на малюнку 67, б. Це – графік функції $y = \sin x$ на $[0; 2\pi]$.

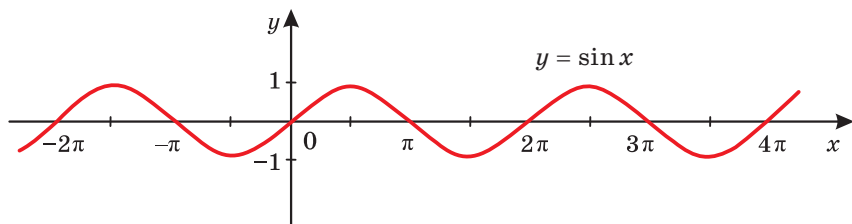
На побудованому графіку показано, як змінюється ордината точки одиничного кола, здійснюючи один повний обхід цього кола. На другому, третьому і наступних обходах усе повторюється. Це впливає також із тотожності $\sin(x + 2\pi n) = \sin x$. Тому, якщо криву, зображену на малюнку 67, б, перенести на кожний з проміжків $[2n\pi; 2(n + 1)\pi]$, де n – числа цілі, дістанемо весь графік (мал. 68).

Мал. 67

Функція $y = \sin x$ періодична з найменшим додатним періодом 2π . Це видно на графіку функції (мал. 68). Можна міркувати й інакше. Оскільки завжди $\sin(x - 2\pi) = \sin x = \sin(x + 2\pi)$, то 2π – період функції $y = \sin x$. А коли ця функція мала б додатний період $l < 2\pi$, тоді правильною була б рівність $\sin \frac{\pi}{2} = \sin \left(\frac{\pi}{2} + l \right)$.

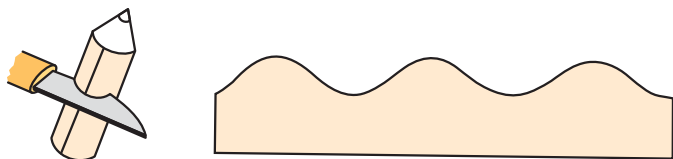
А за умови, що $0 < l < 2\pi$, ця рівність неправильна (переконайтесь у цьому за допомогою одиничного кола). Отже, найменший додатний період функції $y = \sin x$ дорівнює 2π .

Мал. 68

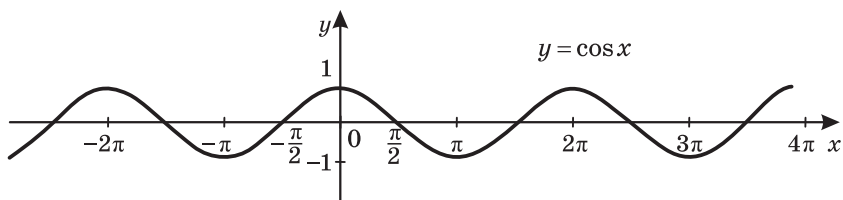
Графік функції $y = \sin x$ – синусоїда (мал. 68); вона нескінченна в обидва боки. Розглянемо одну матеріальну модель синусоїди.

Якщо обгорнути свічку кілька разів папером, потім перерізати її гострим ножем під кутом 45° до осі свічки (мал. 69) і розгорнути папір, матимемо матеріальну модель частини синусоїди.

Мал. 69

Оскільки для кожного значення x правильна рівність $\cos x = \sin \left(\frac{\pi}{2} - x \right)$, то графік функції $y = \cos x$ – така сама синусоїда, тільки зміщена вздовж осі x на $\frac{\pi}{2}$ одиниць уліво (мал. 70).

Мал. 70

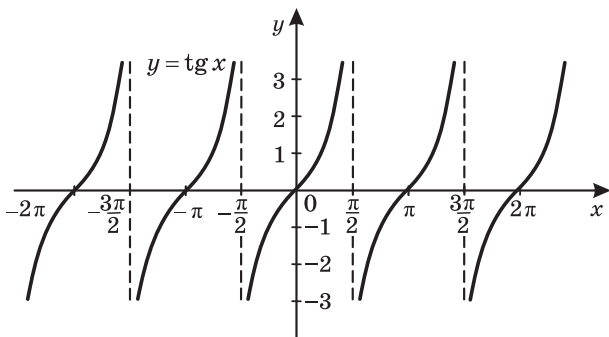
Зазначимо основні властивості тригонометричних функцій.

Функція $y = \sin x$. Її область визначення – множина всіх дійсних чисел R , а область значень – відрізок $[-1; 1]$. Функція непарна, періодична, її найменший додатний період дорівнює 2π . Графік функції зображено на малюнку 68.

Функція $y = \cos x$. Її область визначення – множина всіх дійсних чисел R , область значень – відрізок $[-1; 1]$. Функція парна, періодична, її найменший додатний період дорівнює 2π . Графік функції $y = \cos x$ зображено на малюнку 70.

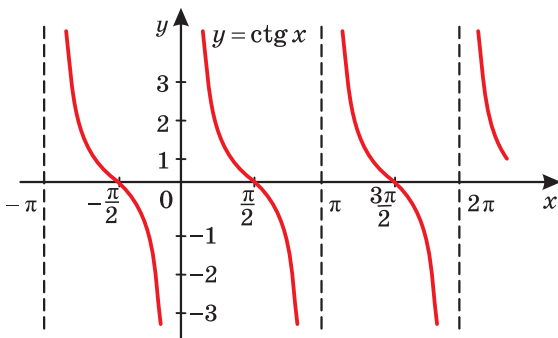
Функція $y = \operatorname{tg} x$. Її область визначення – множина всіх дійсних чисел, за винятком значень $x = \frac{\pi}{2}(n + 1)$, де $n \in Z$, область значень – множина R . Функція непарна, періодична, її найменший додатний період дорівнює π . Графік функції $y = \operatorname{tg} x$ складається з безлічі рівних між собою нескінченних і центрально-симетричних ліній (мал. 71). Графік функції $y = \operatorname{tg} x$ називають тангенсоїдою.

Мал. 71

Функція $y = \operatorname{ctg} x$. Її область визначення – множина всіх дійсних чисел, за винятком значень $x = \pi n$, де $n \in Z$, область значень – множина R . Функція непарна, періодична, її найменший додатний період дорівнює π . Графік функції $y = \operatorname{ctg} x$ складається з безлічі рівних між собою нескінченних і центрально-симетричних ліній (мал. 72).

Мал. 72

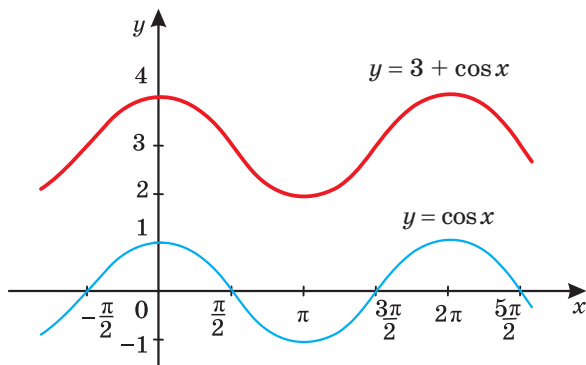
Інші властивості тригонометричних функцій (нулі, проміжки знакосталості, зростання і спадання) можна прочитати за відповідними графіками. Спробуйте це зробити самостійно.

Для порівняння всі властивості функцій зведено в одну таблицю (всюди $k \in \mathbb{Z}$). Із часом усі вони будуть обґрунтовані і ви навчитеся визначати їх аналітично.

Таблиця

$f(x)$	$y = \sin x$	$y = \cos x$	$y = \operatorname{tg} x$	$y = \operatorname{ctg} x$
$D(y)$	$(-\infty; +\infty)$	$(-\infty; +\infty)$	$x \neq \frac{\pi}{2} + \pi k$	$x \neq \pi k$
$E(y)$	$[-1; 1]$	$[-1; 1]$	$(-\infty; +\infty)$	$(-\infty; +\infty)$
	непарна	парна	непарна	непарна
T	2π	2π	π	π
$y=0$	πk	$\frac{\pi}{2} + \pi k$	πk	$\frac{\pi}{2} + \pi k$
$y > 0$	$(2\pi k; \pi + 2\pi k)$	$(-\frac{\pi}{2} + 2\pi k; \frac{\pi}{2} + 2\pi k)$	$(\pi k; \frac{\pi}{2} + \pi k)$	$(\pi k; \frac{\pi}{2} + \pi k)$
$y < 0$	$(-\pi + 2\pi k; 2\pi k)$	$(\frac{\pi}{2} + 2\pi k; \frac{3\pi}{2} + 2\pi k)$	$(-\frac{\pi}{2} + \pi k; \pi k)$	$(-\frac{\pi}{2} + \pi k; \pi k)$
$y \uparrow$	$(-\frac{\pi}{2} + 2\pi k; \frac{\pi}{2} + 2\pi k)$	$(-\pi + 2\pi k; 2\pi k)$	$(-\frac{\pi}{2} + \pi k; \frac{\pi}{2} + \pi k)$	—
$y \downarrow$	$(\frac{\pi}{2} + 2\pi k; \frac{3\pi}{2} + 2\pi k)$	$(2\pi k; \pi + 2\pi k)$	—	$(\pi k; \pi + \pi k)$

Знаючи, який вигляд має, наприклад, графік функції $y = \cos x$, можна побудувати графік функції $y = 3 + \cos x$ (мал. 73).

Мал. 73

А дивлячись на графік, можна вказати й основні властивості функції $y = 3 + \cos x$. Її область визначення – множина R , область значень – відрізок $[2; 4]$. Функція парна, періодична з найменшим додатним періодом 2π .

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яку функцію називають періодичною?
2. Назвіть область визначення і множину значень кожної з тригонометричних функцій.
3. Назвіть основний період кожної з тригонометричних функцій.
4. Чи мають нулі тригонометричні функції?
5. Як називаються графіки основних тригонометричних функцій?

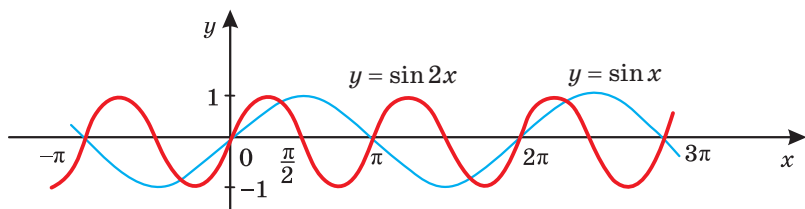
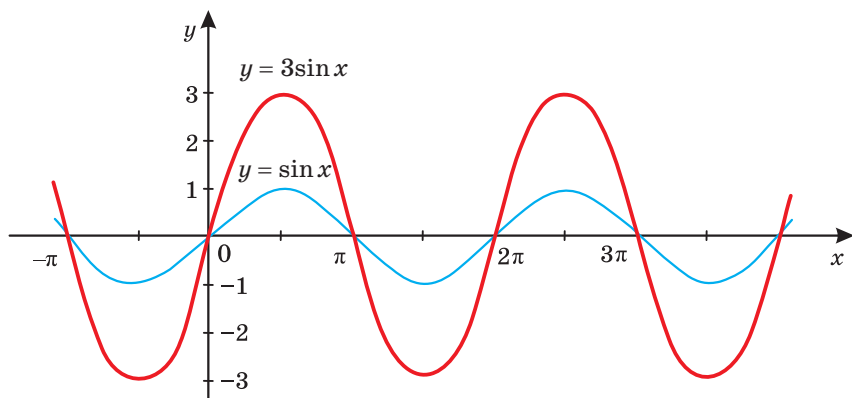
Виконаємо разом

1. Побудуйте графік функції:

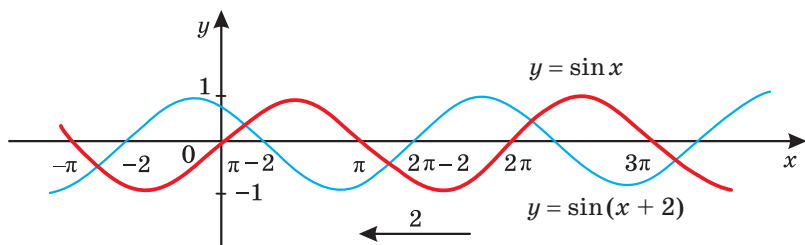
а) $y = 3\sin x$; б) $y = 3\sin 2x$; в) $y = \sin(x + 2)$.

● **Розв'язання.** а) Щоб побудувати графік функції $y = 3\sin x$ (див. с. 33), треба графік функції $y = \sin x$ розтягнути від осі x у 3 рази (мал. 74). Чому?

б) Щоб побудувати графік функції $y = \sin 2x$ (див. с. 35), треба графік функції $y = \sin x$ стиснути до осі y вдвічі (мал. 75).

в) Щоб побудувати графік функції $y = \sin(x + 2)$, треба графік функції $y = \sin x$ перенести на 2 одиниці вліво (мал. 76).

Мал. 76

Так само можна перетворювати й інші графіки тригонометричних функцій. Поясніть ці перетворення самостійно.

Виконайте усно

521. Поясніть, як змінюється значення функції $y = \sin x$ при збільшенні її аргументу x від 0 до 2π .

522. Як змінюється значення функції $y = \cos x$ і $y = \operatorname{tg} x$ при збільшенні їх аргументу x від 0 до 2π ?

523. Чи можна вважати парною функцію $y = \cos x$, задану на множині $(0; +\infty)$? А на множині $[-\pi; \pi]$?

524. Чи можна вважати непарною функцію $y = \sin x$, задану на множині $[-2\pi; 2\pi]$? А на множині $[0; +\infty)$?

525. Чи можна вважати непарною функцію $y = \cos(x - 1)$, задану на $[0; 20\pi]$? А на $[-20\pi; 20\pi]$?

A

Побудуйте графік функції (526–533).

526. а) $y = \sin x$, $x \in [-\pi; \pi]$; б) $y = \cos x$, $x \in [-\pi; 3\pi]$.

527. а) $y = 1 + \cos x$, $x \in [0; 2\pi]$; б) $y = \sin x - 2$, $x \in [-2\pi; 2\pi]$.

528. а) $y = \operatorname{tg} x$, $x \in (0; 2\pi)$; б) $y = -1 + \operatorname{tg} x$, $x \in (-\pi; \pi)$.

529. а) $y = \sin(x + 1)$, $x \in [-\pi; \pi]$; б) $y = \cos(x - 1)$, $x \in [0; 2\pi]$.

530. $y = 4\sin x$ на $[-\pi; \pi]$.

531. $y = -0,5\cos x$ на $[-\pi; \pi]$.

532. $y = \sin 3x$ на $[-3; 3]$.

533. $y = 2\cos\left(x - \frac{\pi}{3}\right)$ на $[0; 2\pi]$.

534. Знайдіть область визначення функції:

а) $y = \sin\left(x + \frac{\pi}{6}\right)$; б) $y = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$; в) $y = \operatorname{tg} 3x$; г) $y = \cos(2x + 3)$.

535. Знайдіть область значень функції:

а) $y = 2\sin x$; б) $y = -\sqrt{3}\cos x$; в) $y = 1 - \frac{1}{2}\sin x$; г) $y = -17\operatorname{tg} x$.

Б

536. Чим відрізняється графік функції $y = \operatorname{tg} x$, заданої на $\left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right)$, від графіка функції $y = x^3$?

537. Знайдіть абсциси точок перетину графіка функції $y = \sin \frac{x}{2}$ з віссю x .

538. Знайдіть абсциси точок перетину графіків функцій $y = \cos 2x$ і $y = 0,5$.

539. Парною чи непарною є функція:

а) $y = \sin 2x$; б) $y = 3\cos x$; в) $y = -\operatorname{tg} x$;

г) $y = \sin\left(x + \frac{\pi}{2}\right)$; д) $y = \cos\left(\frac{\pi}{2} - x\right)$; е) $y = \operatorname{ctg} \frac{x}{2}$?

540. Як можна побудувати графік функції:

а) $y = \sqrt{1 - \cos^2 x}$; б) $y = \cos^2 x + \sin^2 x$;

в) $y = \sqrt{1 - \sin^2 x}$; г) $y = \operatorname{tg} x \cdot \operatorname{ctg} x$?

Побудуйте графік і визначте основні властивості функцій (541–546).

541. а) $y = 3 + \sin x$; б) $y = 2 + \cos x$; в) $y = 3 + \operatorname{tg} x$.

542. а) $y = -\sin x$; б) $y = -\cos x$; в) $y = -\operatorname{tg} x$.

543. а) $y = 1 - \sin x$; б) $y = 1 - \cos x$; в) $y = 1 - \operatorname{tg} x$.

544. а) $y = 2\sin x$; б) $y = 3\cos x$; в) $y = 0,5\operatorname{tg} x$.

545. а) $y = |\sin x|$; б) $y = |\cos x|$; в) $y = |\operatorname{tg} x|$.

546. а) $y = \sin|x|$; б) $y = \cos|x|$; в) $y = \operatorname{tg}|x|$.

547. Чи правильно, що графік функції $y = \cos\left(\frac{\pi}{2} - x\right)$ є також графіком функції $y = \sin x$?

548. Чи правильно, що графік функції $y = |1 + \cos x|$ є також графіком функції $y = 1 + \cos x$?

Вправи для повторення

549. Розв'яжіть рівняння:

а) $x^2 - 7|x| = 0$; б) $x^2 + 3|x| - x = 0$.

550. Спростіть вираз:

а) $\frac{3x + 2 + 3xy + 2y}{2y - 2 + 3xy - 3x}$; б) $\frac{6a^2 + 15ab - 8ac - 20bc}{12a^2 - 9ab - 16ac + 12bc}$.

551. Заробітна плата токаря становила 2000 грн. Спочатку її було збільшено на 10 %, а потім через рік – ще на 20 %. На скільки відсотків збільшилася заробітна плата токаря порівняно з початковою?

§ 15. Періодичні функції і гармонічні коливання

Кожному добре відомі явища, що чергуються:
ранок, день, вечір, ніч, ранок, день...;
весна, літо, осінь, зима, весна, літо...

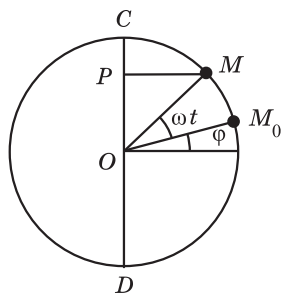
І маятник годинника коливається так, і струна, і значення змінного струму, і багато механізмів працюючої машини змінюють своє положення періодично і плавно. Математичне моделювання таких явищ і процесів зручно здійснювати за допомогою формули гармонічного коливання.

Коливання – ритмічні переміщення чого-небудь з одного боку в інший, зміна значень величини тощо. Можна говорити про коливання маятника, коливання температури повітря, коливання цін тощо. Коливання бувають різними, зокрема вільними, вимушеними, затухаючими (наведіть відомі вам приклади з фізики). Особливо цікаві *гармонічні коливання* – періодичні, здійснювані за законом синуса чи косинуса. Коротше їх називають *гармоніками*.

Як змінюватиметься значення функції $y = \sin x$, якщо значення аргументу x рівномірно збільшувати? Від такої зміни значення y гармонійно коливатиметься (на осі y) у межах від -1 до 1 . Це – найпростіший приклад гармонічного коливання з амплітудою 1 . Приклад гармонічного коливання з амплітудою A , здійснюваного залежно від зміни часу t , дає формула $y = A \sin t$.

Розглянемо загальний випадок. Нехай точка M рухається по колу радіуса A в додатному напрямі зі сталою кутковою швидкістю ω радіанів за секунду (мал. 77). Якщо в початковий момент часу (тобто коли $t = 0$) точка M займала положення M_0 , яке визначається кутом φ , то через t секунд вона займе деяке положення M , яке визначається кутом $\omega t + \varphi$. Ордината точки M дорівнює $A \sin(\omega t + \varphi)$.

Формула $y = A \sin(\omega t + \varphi)$ визначає змінну y як функцію часу t . Це і є формула гармонічного коливання. У ній y – значення функції, t – аргумент, а числа A , ω і φ – сталі:

Мал. 77

A – амплітуда коливання, φ – початкова фаза,
 ω – кутова швидкість, $\omega t + \varphi$ – фаза коливання.

Амплітуда визначається в лінійних одиницях довжини, фаза і початкова фаза – у радіанах.

Амплітуда – це величина найбільшого відхилення від положення рівноваги.

Період T гармонічного коливання – це найменший додатний період функції $y = A \sin(\omega t + \varphi)$, тобто час, протягом якого точка M здійснює один повний оберт по колу. За цей час точка M проходить ωT радіанів, або 2π радіанів. Якщо $\omega > 0$, то

$$\omega T = 2\pi, \text{ звідси } T = \frac{2\pi}{\omega}.$$

Період гармонічного коливання визначається в секундах; він обернено пропорційний кутовій швидкості відповідного обертання; не залежить ні від амплітуди, ні від початкової фази коливання. Приклади простіших графіків гармонічних коливань – на малюнках 74–76.

Графік гармонічного коливання

$$y = A \sin(\omega t + \varphi),$$

де A , ω і φ – дані числа, будують у такій послідовності:

а) спочатку будують графік функції $y = \sin x$;

б) стисненням до осі y у відношенні $1 : \frac{1}{\omega}$ – дістають графік функції $y = \sin \omega x$;

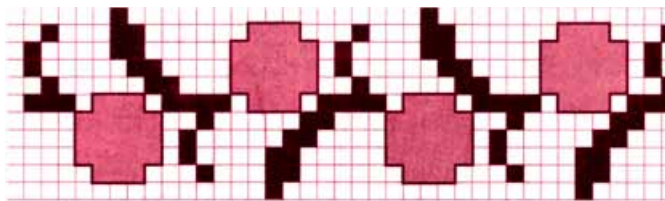
в) із цього графіка за допомогою паралельного перенесення на відстань $\frac{|\varphi|}{\omega}$ вправо при $\varphi < 0$ і вліво при $\varphi > 0$ дістають графік функції $y = \sin(\omega x + \varphi)$;

г) нарешті, з графіка цієї функції стисненням до осі x у відношенні $k = \frac{1}{A}$ дістають графік заданої функції $y = A \sin(\omega x + \varphi)$.

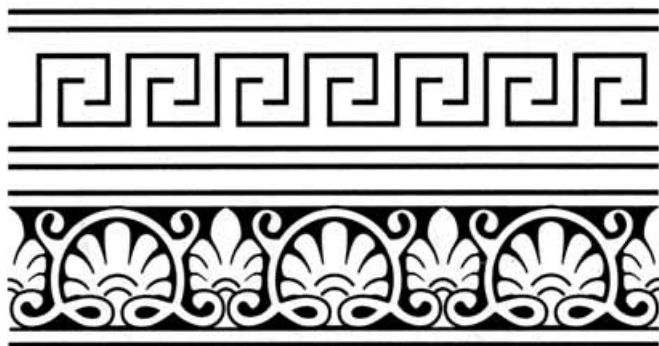
Існують періодичні функції, відмінні від гармонічних коливань. Такою є, наприклад, функція $y = \operatorname{tg} x$ (мал. 71). Узагалі, періодичними є всі функції виду $A \sin(\omega x + \varphi)$, $A \cos(\omega x + \varphi)$, $A \operatorname{tg}(\omega x + \varphi)$, $A \operatorname{ctg}(\omega x + \varphi)$ та багато інших.

Період перших двох функцій знаходиться за формулою $T_1 = \frac{2\pi}{|\omega|}$, а двох других $T_2 = \frac{\pi}{|\omega|}$.

Періодичною є також функція, графік якої – кардіограма здорової людини (див. мал. 15). Періодичними бувають не тільки функції та їхні графіки, а й багато інших зображень: вишивки, орнаменти, візерунки на тканинах чи шпалерах тощо (мал. 78). Такими є, зокрема, давньогрецькі орнаменти *меандр* і *акант* (мал. 79), візерунки на огорожах тощо. Усе це – приклади

Мал. 78

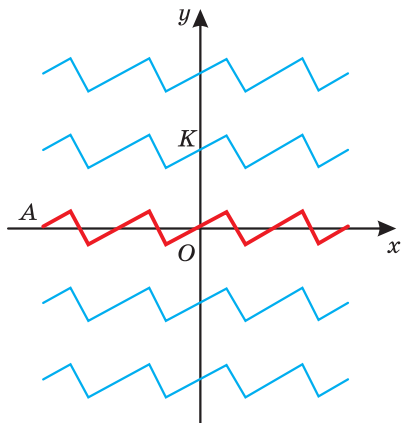
Мал. 79

стрічкових орнаментів, періодичних в одному напрямі. А є також площинні орнаменти, періодичні в багатьох різних напрямках.

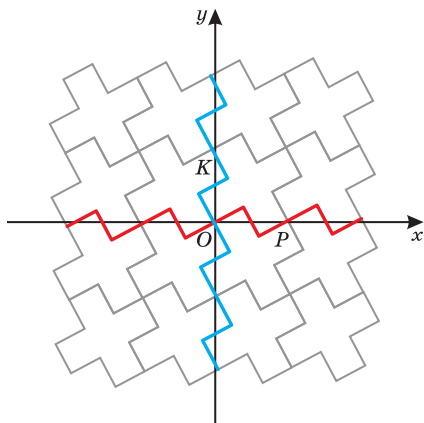
Подібні площинні орнаменти особливо поширені в країнах ісламу. Але – без зображень людей та інших живих істот, адже Коран забороняє створювати такі зображення: «Не створи собі кумира!» А голландський художник М. Ешер, ігноруючи цю заборону, створив багато оригінальних орнаментів із зображень людей і тварин. Такою є, наприклад, його мозаїка «Рицарі на конях» (мал. 80).

Мал. 80

Мал. 81

Мал. 82

Як можна створювати такі площинні орнаменти і паркетні з рівних фігур? Розглянемо один спосіб.

Розгляньте періодичну функцію, графіком якої є нескінченна в обидва боки ламана A (мал. 81). Перенісши її вздовж осі ординат на вектор $n \cdot \overline{OK}$, де n пробігає множину всіх цілих чисел, утворимо безліч подібних графіків періодичних функцій. Якщо всі ці ламани повернути навколо початку координат на прямий кут, утвориться ще одна множина ламаних, яка з першою множиною розбиває всю площину на безліч періодично розташованих хрестоподібних фігур (мал. 82). Таким способом рівними періодичними лініями можна розбивати площину на безліч регулярно розташованих рівних фігур, утворюючи різні паркетні орнаменти і мозаїки.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке коливання? Які бувають коливання?
2. Яке коливання називають гармонічним?
3. У яких одиницях визначається амплітуда, період, кутова швидкість, фаза гармонічного коливання?
4. Якими можуть бути амплітуда гармонічного коливання, його період, початкова фаза?

Виконаємо разом

1. Визначте амплітуду, фазу, початкову фазу і кутову швидкість гармонічного коливання, заданого формулою:

$$а) y = 6\sin\left(2t + \frac{\pi}{6}\right); \quad б) y = 0,8\sin 3t.$$

● **Розв'язання.** а) Амплітуда дорівнює 6 , $2t + \frac{\pi}{6}$ – фаза, $\frac{\pi}{6}$ – початкова фаза, 2 – кутова швидкість.

б) $0,8$ – амплітуда, $3t$ – фаза, 0 – початкова фаза, 3 – кутова швидкість.

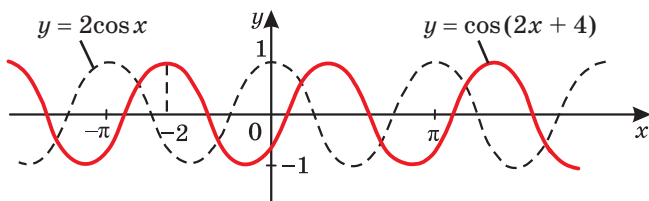
2. Побудуйте графік функції $y = 3\cos(2x + 4)$.

● **Розв'язання.** Запишемо функцію у вигляді $y = 3\cos 2(x + 2)$.

1) Будуємо графік функції $y = \cos x$;

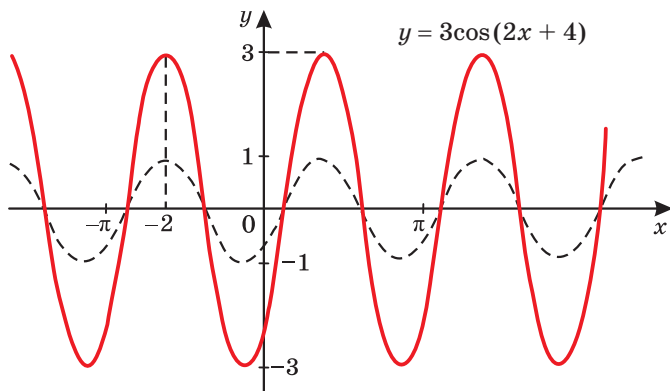
2) стискаємо його до осі y у відношенні $1 : \frac{1}{2}$;

3) отриманий графік переносимо вздовж осі x паралельно на 2 одиниці ліворуч (мал. 83);

Мал. 83

4) розтягом від осі x у 3 рази дістанемо, нарешті, потрібний графік (мал. 84).

Мал. 84

Виконайте усно

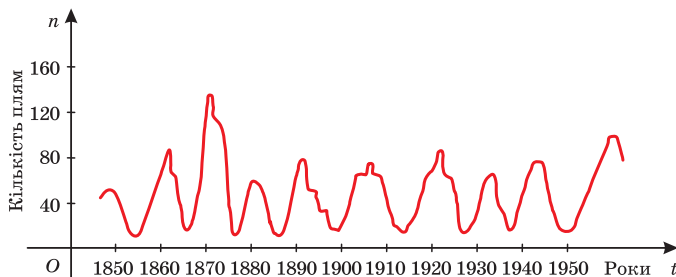
552. Знайдіть амплітуду гармонічного коливання, заданого формулою:

а) $y = 2,5\sin\left(3t + \frac{\pi}{4}\right)$; б) $y = \sin 2,5t$;

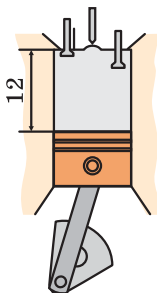
в) $y = 8\sin\left(2t + \frac{\pi}{6}\right)$; г) $y = 0,8\sin\left(3t + \frac{\pi}{2}\right)$.

553. На малюнку 85 зображено графік функції, яка виражає залежність кількості сонячних плям від часу. Чи є ця функція періодичною?

554. Хід поршня в циліндрі двигуна дорівнює 12 см (мал. 86). Знайдіть амплітуду його коливання.

Мал. 85

Мал. 86

A

555. Визначте амплітуду, фазу, початкову фазу і кутову швидкість гармонічного коливання, заданого формулою:

а) $y = \frac{1}{2}\sin\left(3t + \frac{\pi}{4}\right)$; б) $y = 3\cos 3t$;
 в) $y = 7\sin\left(2t + \frac{\pi}{6}\right)$; г) $y = 2\sin(3\pi t + 1)$.

556. Знайдіть період функцій:

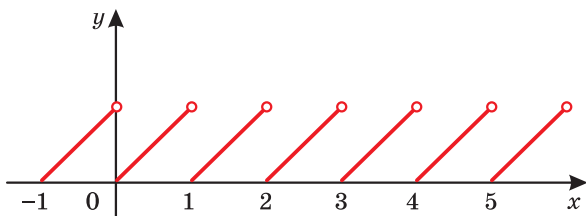
а) $y = \sin 6x$; б) $y = \cos 0,5x$; в) $y = 3\sin 5x$; г) $y = 0,5\cos(x + 1)$.

557. Знайдіть різницю між найбільшим і найменшим значеннями функції:

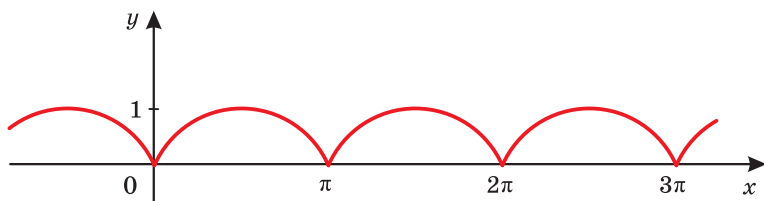
а) $y = 1,2\sin\left(t + \frac{\pi}{6}\right)$; б) $y = \sqrt{2}\sin\left(\pi t + \frac{\pi}{4}\right)$;
 в) $y = \frac{\sqrt{3}}{3}\sin\left(2t - \frac{\pi}{5}\right)$; г) $y = 133\sin\left(t - \frac{\pi}{12}\right)$.

558. На малюнку 87 зображено графік функції «дробова частина числа». Чи періодична ця функція? Якщо так, то який її найменший додатний період? Чи є даний графік гармонікою?

559. На малюнку 88 зображено графік функції $y = |\sin x|$. Чи періодична ця функція? Чи відповідає вона гармонічному коливанню?

Мал. 87

Мал. 88

Знайдіть період гармонічного коливання (560, 561).

560. а) $y = \sin 6x$; б) $y = \cos 2x$; в) $y = \cos 0,5x$.

561. а) $y = \cos 3x$; б) $y = \sin 1,5x$; в) $y = \sin 4x$.

Побудуйте графік гармонічного коливання (562–565).

562. а) $y = 2\sin x$; б) $y = -2\sin x$; в) $y = 0,5\sin x$.

563. а) $y = 2\cos x$; б) $y = -2\cos x$; в) $y = 0,5\cos x$.

564. а) $y = \sin\left(x + \frac{\pi}{3}\right)$; б) $y = \sin\left(x - \frac{\pi}{4}\right)$; в) $y = 2\sin\left(x - \frac{\pi}{4}\right)$.

565. а) $y = \cos\left(x + \frac{\pi}{3}\right)$; б) $y = \cos\left(x - \frac{\pi}{4}\right)$; в) $y = 2\cos\left(x + \frac{\pi}{3}\right)$.

Б

Знайдіть період функції (566–568).

566. а) $y = 7\sin 2x$; б) $y = 2\cos 6x$; в) $y = 0,2\sin(x + \pi)$.

567. а) $y = 5\sin 0,1x$; б) $y = \cos(2x + 3)$; в) $y = 6\sin(2 + 3x)$.

568. а) $y = \operatorname{tg} 2x$; б) $y = 3\operatorname{tg} 0,25x$; в) $y = \operatorname{ctg}(3x - 0,5\pi)$.

Побудуйте графік функції (569–573).

569. а) $y = \frac{1}{2}\sin\left(x - \frac{\pi}{6}\right)$; б) $y = 3\sin\left(x + \frac{\pi}{6}\right)$; в) $y = -2\sin\left(x + \frac{\pi}{3}\right)$.

570. а) $y = \frac{1}{2}\cos\left(x - \frac{\pi}{6}\right)$; б) $y = 3\cos\left(x + \frac{\pi}{6}\right)$; в) $y = -3\cos\left(x - \frac{\pi}{3}\right)$.

571. а) $y = \cos 2\left(x + \frac{\pi}{6}\right)$; б) $y = \sin 3\left(x - \frac{\pi}{6}\right)$; в) $y = \cos 0,5\left(x + \frac{\pi}{4}\right)$.

572. а) $y = \operatorname{tg} 2\left(x + \frac{\pi}{6}\right)$; б) $y = \operatorname{ctg} 3\left(x - \frac{\pi}{6}\right)$; в) $y = \operatorname{tg} 0,5\left(x - \frac{\pi}{4}\right)$.

573*. а) $y = \frac{1}{2} \sin\left(2x + \frac{\pi}{6}\right)$; б) $y = 2 \cos\left(3x - \frac{\pi}{6}\right)$; в) $y = 3 \operatorname{tg}\left(0,5x + \frac{\pi}{4}\right)$.

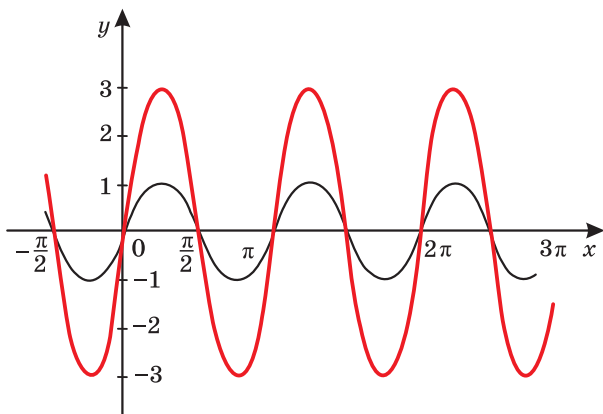
574. Побудуйте графік періодичної функції з періодом $T = 2$, якщо на проміжку $[-1; 1]$ її можна задати формулою:

а) $y = x^2$; б) $y = x^2 - 1$.

575. Побудуйте графік періодичної функції з періодом $T = 4$, якщо на проміжку $[-2; 2]$ її можна задати формулою:

а) $y = |x|$; б) $y = 1 - |x|$.

576. Дивлячись на графіки гармонічних коливань (мал. 89), напишіть відповідні їм функції.

Мал. 89

577. Електричний струм, який живить міську освітлювальну мережу, є змінним струмом. Його сила I постійно змінюється, здійснюючи гармонічне коливання

$$I = I_0 \sin\left(\frac{2\pi}{T}t + \varphi\right),$$

де I_0 – максимальне значення сили струму; T – період коливання; φ – початкова фаза.

В які моменти часу сила струму досягає мінімального або максимального значення і коли його значення дорівнює нулю?

Вправи для повторення

Спростіть вираз (578, 579).

578. а) $(1 - \cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha) \operatorname{ctg}^2 \alpha$;

б) $1 - \sin \beta \cos \beta \operatorname{tg} \beta + \sin^2 \alpha$.

579. а) $(a - \sqrt{b})^2$; б) $(m + \sqrt{n})^2$;

в) $(2\sqrt{a} - \frac{1}{2}\sqrt{b})^2$; г) $(\frac{1}{4}\sqrt{xy} + 2\sqrt{x})^2$.

580. Чи є число 143 членом арифметичної прогресії 3, 8, 13, ...? Якщо так, то знайдіть номер цього члена прогресії.

§ 16. Формули додавання

Теорема. Які б не були кути або числа α і β , завжди
 $\cos(\alpha + \beta) = \cos \alpha \cos \beta + \sin \alpha \sin \beta$.

Доведення. Нехай α і β – довільні кути. На одиничному колі їм відповідають точки $A(\cos \alpha; \sin \alpha)$ і $B(\cos \beta; \sin \beta)$ (мал. 90). Виразимо квадрат відстані між точками A і B двома способами. Якщо $\angle AOB = \alpha - \beta$, де $0 < \alpha - \beta < \pi$, то за теоремою косинусів

$$AB^2 = OA^2 + OB^2 - 2 \cdot OA \times OB \cos(\alpha - \beta) = 2 - 2 \cos(\alpha - \beta).$$

Згідно з теоремою про квадрат відстані між двома точками

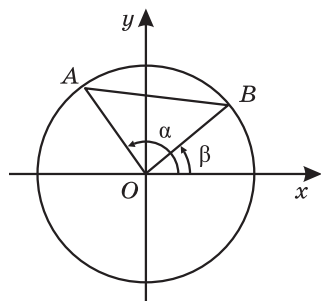
$$AB^2 = (\cos \alpha - \cos \beta)^2 + (\sin \alpha - \sin \beta)^2 = \cos^2 \alpha - 2 \cos \alpha \cos \beta + \cos^2 \beta + \sin^2 \alpha - 2 \sin \alpha \sin \beta + \sin^2 \beta = 2 - 2(\cos \alpha \cos \beta + \sin \alpha \sin \beta).$$

Отже, $2 - 2 \cos(\alpha - \beta) = 2 - 2(\cos \alpha \cos \beta + \sin \alpha \sin \beta)$, звідси $\cos(\alpha - \beta) = \cos \alpha \cos \beta + \sin \alpha \sin \beta$.

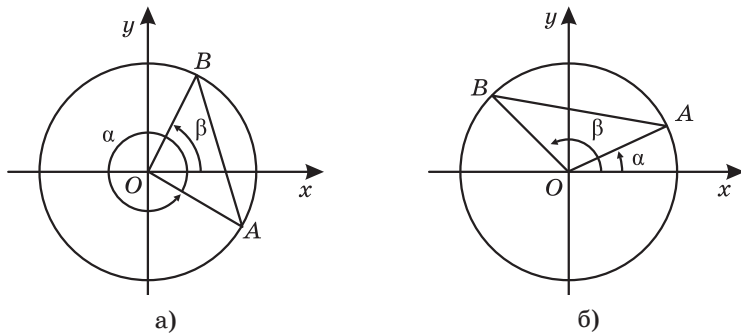
Ми розглянули випадок, коли $\angle AOB = \alpha - \beta$, де $0 < \alpha - \beta < \pi$. В інших випадках кут AOB може дорівнювати $\alpha - \beta + 2\pi n$ або $\beta - \alpha + 2\pi n$, де $n \in \mathbb{N}$ (мал. 91). Косинус кожного з таких кутів дорівнює $\cos(\alpha - \beta)$. Тому теорема, що доводиться, правильна для будь-яких кутів α і β , а отже, і для довільних дійсних чисел α і β .

На основі доведеної теореми і формул зведення можна вивести подібні формули для перетворення виразів $\cos(\alpha + \beta)$ і $\sin(\alpha \pm \beta)$.

$$\cos(\alpha + \beta) = \cos(\alpha - (-\beta)) = \cos \alpha \cos(-\beta) + \sin \alpha \sin(-\beta) = \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta.$$

Мал. 90

Мал. 91

$$\begin{aligned}\sin(\alpha + \beta) &= \cos\left(\frac{\pi}{2} - (\alpha + \beta)\right) = \cos\left(\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) - \beta\right) = \cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)\cos\beta + \\ &+ \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)\sin\beta = \sin\alpha\cos\beta + \cos\alpha\sin\beta.\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\sin(\alpha - \beta) &= \sin(\alpha + (-\beta)) = \sin\alpha\cos(-\beta) + \cos\alpha\sin(-\beta) = \\ &= \sin\alpha\cos\beta - \cos\alpha\sin\beta.\end{aligned}$$

Доведемо ще формули для перетворення виразів $\operatorname{tg}(\alpha \pm \beta)$.

$$\operatorname{tg}(\alpha + \beta) = \frac{\sin(\alpha + \beta)}{\cos(\alpha + \beta)} = \frac{\sin\alpha\cos\beta + \cos\alpha\sin\beta}{\cos\alpha\cos\beta - \sin\alpha\sin\beta} =$$

$$\begin{aligned}&= \frac{\frac{\sin\alpha\cos\beta}{\cos\alpha\cos\beta} + \frac{\cos\alpha\sin\beta}{\cos\alpha\cos\beta}}{\frac{\cos\alpha\cos\beta}{\cos\alpha\cos\beta} - \frac{\sin\alpha\sin\beta}{\cos\alpha\cos\beta}} = \frac{\operatorname{tg}\alpha + \operatorname{tg}\beta}{1 - \operatorname{tg}\alpha\operatorname{tg}\beta}.\end{aligned}$$

$$\operatorname{tg}(\alpha - \beta) = \operatorname{tg}(\alpha + (-\beta)) = \frac{\operatorname{tg}\alpha + \operatorname{tg}(-\beta)}{1 - \operatorname{tg}\alpha\operatorname{tg}(-\beta)} = \frac{\operatorname{tg}\alpha - \operatorname{tg}\beta}{1 + \operatorname{tg}\alpha\operatorname{tg}\beta}.$$

Отже, маємо 6 формул:

$$\sin(\alpha \pm \beta) = \sin\alpha\cos\beta \pm \cos\alpha\sin\beta,$$

$$\cos(\alpha \pm \beta) = \cos\alpha\cos\beta \mp \sin\alpha\sin\beta,$$

$$\operatorname{tg}(\alpha \pm \beta) = \frac{\operatorname{tg}\alpha \pm \operatorname{tg}\beta}{1 \mp \operatorname{tg}\alpha\operatorname{tg}\beta}.$$

Це – *формули додавання*. Чотири перші з них правильні для будь-яких кутів або чисел α і β , дві останні – для будь-яких допустимих значень α і β (коли всі тангенси у формулі мають значення).

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які тригонометричні рівності називають формулами додавання?
2. Як визначається косинус різниці двох кутів?
3. Чи одне й те саме означає косинус суми і сума косинусів?
4. Як визначається косинус суми двох кутів?
5. Як визначається тангенс суми (різниці) двох кутів?

Виконаємо разом

1. За допомогою формул додавання перетворіть вираз:

$$\text{а) } \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right); \quad \text{б) } \cos(\pi + \alpha); \quad \text{в) } \cos\left(\frac{3\pi}{2} - 1\right).$$

● **Розв'язання.**

$$\text{а) } \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin \frac{\pi}{2} \cos \alpha - \cos \frac{\pi}{2} \sin \alpha = 1 \cdot \cos \alpha - 0 \cdot \sin \alpha = \cos \alpha;$$

$$\text{б) } \cos(\pi + \alpha) = \cos \pi \cos \alpha - \sin \pi \sin \alpha = -1 \cdot \cos \alpha - 0 \cdot \sin \alpha = -\cos \alpha;$$

$$\text{в) } \cos\left(\frac{3\pi}{2} - 1\right) = \cos \frac{3\pi}{2} \cos 1 + \sin \frac{3\pi}{2} \sin 1 = 0 \cdot \cos 1 + (-1) \cdot \sin 1 = -\sin 1.$$

2. Обчисліть значення $\sin 75^\circ$.

● **Розв'язання.** $\sin 75^\circ = \sin(30^\circ + 45^\circ) = \sin 30^\circ \cos 45^\circ + \cos 30^\circ \sin 45^\circ = \frac{1}{2} \cdot \frac{\sqrt{2}}{2} + \frac{\sqrt{3}}{2} \cdot \frac{\sqrt{2}}{2} = \frac{\sqrt{2}}{4} (1 + \sqrt{3}).$

Відповідь. $\sin 75^\circ = \frac{\sqrt{2}}{4} (1 + \sqrt{3}).$

3. Обчисліть значення виразу $\cos 35^\circ \cos 25^\circ - \sin 35^\circ \sin 25^\circ$.

● **Розв'язання.** $\cos 35^\circ \cos 25^\circ - \sin 35^\circ \sin 25^\circ = \cos(35^\circ + 25^\circ) = \cos 60^\circ = \frac{1}{2}.$

Виконайте усно

581. Які вирази мають бути в порожніх клітинках таблиці?

	$\alpha + \beta$	$\alpha + x$	$\alpha - x$	$c + 1$	$c - 2$
sin					
cos					
tg					

582. Спростіть вираз:

- а) $\sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta$; б) $\sin \alpha \cos \beta - \cos \alpha \sin \beta$;
 в) $\cos \alpha \cos 2 - \sin \alpha \sin 2$; г) $\cos x \cos y + \sin x \sin y$.

A

Спростіть вираз (583, 584).

583. а) $\sin \alpha \cos x + \cos \alpha \sin x$; б) $\cos \beta \sin \alpha - \cos \alpha \sin \beta$;
 в) $\sin \alpha \sin \beta - \cos \alpha \cos \beta$; г) $\sin \alpha \sin \frac{\pi}{5} + \cos \alpha \cos \frac{\pi}{5}$.

584. а) $\sin(\alpha + \beta) - \sin \alpha \cos \beta$; б) $\sin \alpha \sin \beta + \cos(\alpha + \beta)$.
 в) $\sin(\alpha + \beta) - \sin(\alpha - \beta)$; г) $\cos(\alpha - \beta) + \cos(\alpha + \beta)$.

Обчисліть значення виразу (585–587).

585. а) $\cos 57^\circ \cos 27^\circ + \sin 57^\circ \sin 27^\circ$;
 б) $\sin 11^\circ \cos 19^\circ + \cos 11^\circ \sin 19^\circ$;
 в) $\cos 51^\circ \sin 21^\circ - \cos 21^\circ \sin 51^\circ$;
 г) $\sin 12^\circ \cos 18^\circ + \cos 12^\circ \sin 18^\circ$.

586. а) $\cos 58^\circ \cos 32^\circ - \sin 58^\circ \sin 32^\circ$;
 б) $\sin 65^\circ \cos 55^\circ + \cos 65^\circ \sin 55^\circ$;
 в) $\sin 64^\circ \sin 19^\circ + \cos 64^\circ \cos 19^\circ$;
 г) $\cos 10^\circ \cos 20^\circ - \sin 20^\circ \sin 10^\circ$.

587. а) $(\operatorname{tg} 36^\circ + \operatorname{tg} 24^\circ) : (1 - \operatorname{tg} 36^\circ \operatorname{tg} 24^\circ)$;
 б) $(\operatorname{tg} 70^\circ - \operatorname{tg} 40^\circ) : (1 + \operatorname{tg} 70^\circ \operatorname{tg} 40^\circ)$.

Доведіть тотожність (588–590).

588. а) $\sin(\alpha + \beta) + \sin(\alpha - \beta) = 2 \sin \alpha \cos \beta$;
 б) $\cos(\alpha - \beta) - \cos(\alpha + \beta) = 2 \sin \alpha \cos \beta$.

589. а) $\sin\left(\frac{\pi}{6} - \alpha\right) + \sin\left(\frac{\pi}{6} + \alpha\right) = \cos \alpha$;

б) $\cos\left(\frac{\pi}{3} - \alpha\right) - \cos\left(\frac{\pi}{3} + \alpha\right) = \sqrt{3} \sin \alpha$.

590. а) $\frac{\sin(\alpha - \beta)}{\operatorname{tg} \alpha - \operatorname{tg} \beta} = \cos \alpha \cos \beta$;

б) $\frac{\sin(\alpha + \beta)}{\operatorname{ctg} \alpha + \operatorname{ctg} \beta} = \sin \alpha \sin \beta$.

591. Обчисліть значення $\cos 75^\circ$, $\operatorname{tg} 75^\circ$, $\operatorname{ctg} 75^\circ$.

Обчисліть значення виразу (592–596).

592. а) $\sin 15^\circ$; б) $\cos 15^\circ$; в) $\operatorname{tg} 15^\circ$; г) $\operatorname{ctg} 15^\circ$.

593. а) $\sin 105^\circ$; б) $\cos 105^\circ$; в) $\operatorname{tg} 105^\circ$; г) $\operatorname{ctg} 105^\circ$.

Б

594. а) $\sin \frac{\pi}{12}$; б) $\cos \frac{7\pi}{12}$; в) $\operatorname{tg} \frac{7\pi}{12}$; г) $\operatorname{ctg} \frac{\pi}{12}$.

595. а) $\sin \frac{5\pi}{12}$; б) $\cos \frac{5\pi}{12}$; в) $\operatorname{tg} \frac{5\pi}{12}$; г) $\operatorname{ctg} \frac{5\pi}{12}$.

596. а) $\sin 15^\circ \cos 15^\circ - 0,25$; б) $\sin \frac{\pi}{12} \cos \frac{\pi}{12} + 0,75$.

Спростіть вираз (597–600).

597. а) $\sqrt{2} \sin\left(\frac{\pi}{4} + \alpha\right) - \cos \alpha$; б) $\sqrt{2} \sin\left(\alpha - \frac{\pi}{4}\right) - \sin \alpha$;

в) $\sqrt{3} \cos \alpha - 2 \cos\left(\alpha - \frac{\pi}{6}\right)$; г) $2 \cos\left(\frac{\pi}{3} - \alpha\right) - \sqrt{3} \sin \alpha$.

598. а) $0,5 \sin x - \sin\left(x + \frac{\pi}{3}\right)$; б) $2 \cos\left(x + \frac{\pi}{4}\right) + \sqrt{2} \sin x$;

в) $\frac{\sin(\alpha + \beta) - \cos \alpha \sin \beta}{\cos \alpha \cos \beta - \cos(\alpha - \beta)}$; г) $\frac{\cos(\alpha - \beta) - \sin \alpha \sin \beta}{\cos(\alpha + \beta) + \sin \alpha \sin \beta}$.

599. а) $\frac{\sin(\alpha + \beta) - \sin \beta \cos \alpha}{\sin(\alpha - \beta) + \sin \beta \cos \alpha}$; б) $\frac{\cos(\alpha + \beta) + \sin \alpha \sin \beta}{\cos(\alpha - \beta) - \cos \alpha \cos \beta}$.

600. а) $\frac{\cos \frac{\pi}{30} \cos \frac{\pi}{5} + \sin \frac{\pi}{30} \sin \frac{\pi}{5}}{\sin \frac{7\pi}{30} \cos \frac{4\pi}{15} + \cos \frac{7\pi}{30} \sin \frac{4\pi}{15}}$;

б) $\frac{\cos 17^\circ \cos 28^\circ - \cos 107^\circ \sin 208^\circ}{\sin 34^\circ \sin 146^\circ + \sin 236^\circ \sin 304^\circ}$.

Доведіть тотожність (601, 602).

601. а) $\frac{\sin(\alpha + \beta)}{\sin(\alpha - \beta)} = \frac{\operatorname{tg} \alpha + \operatorname{tg} \beta}{\operatorname{tg} \alpha - \operatorname{tg} \beta}$; б) $\frac{\cos(\alpha - \beta)}{\cos(\alpha + \beta)} = \frac{\operatorname{ctg} \alpha \operatorname{ctg} \beta + 1}{\operatorname{ctg} \alpha \operatorname{ctg} \beta - 1}$.

602. а) $\cos \alpha \cos \beta = \frac{1}{2} (\cos(\alpha + \beta) + \cos(\alpha - \beta))$;

б) $\sin \alpha \sin \beta = \frac{1}{2} (\cos(\alpha - \beta) - \cos(\alpha + \beta))$.

603. Знайдіть $\operatorname{tg}(\alpha + \beta)$ і $\operatorname{tg}(\alpha - \beta)$, якщо $\operatorname{tg} \alpha = \frac{4}{3}$, $\operatorname{tg} \beta = \frac{1}{4}$.

604. Знаючи, що $\sin \alpha = \frac{8}{17}$ і $\cos \beta = \frac{4}{5}$, причому $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$,
 $0 < \beta < \frac{\pi}{2}$, обчисліть значення:

а) $\sin(\alpha + \beta)$; б) $\cos(\alpha + \beta)$; в) $\cos(\alpha - \beta)$.

605. Доведіть тотожність:

$$\text{а) } \operatorname{ctg}(\alpha + \beta) = \frac{\operatorname{ctg} \alpha \operatorname{ctg} \beta - 1}{\operatorname{ctg} \alpha + \operatorname{ctg} \beta}; \quad \text{б) } \operatorname{ctg}(\alpha - \beta) = \frac{\operatorname{ctg} \alpha \operatorname{ctg} \beta + 1}{\operatorname{ctg} \beta - \operatorname{ctg} \alpha}.$$

606. Доведіть, що для будь-яких кутів α, β, γ трикутника
 $\sin \gamma = \sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta$.

Вправи для повторення

607. З двох міст, відстань між якими 500 км, виїхали назустріч один одному автомобіль і мотоцикл, які зустрілися через 5 год. Швидкість руху автомобіля у 3 рази більша, ніж швидкість руху мотоцикла. Яка швидкість руху автомобіля і яка мотоцикла?

608. Розв'яжіть нерівність:

а) $(x + 3)(x - 2) > 0$; б) $(2x - 1)(x - 5) \leq 0$.

609. Порівняйте:

а) $5,7^3$ і $5,4^3$; б) $1,6^6$ і $1,8^6$;
 в) $(-4,1)^3$ і $(-4,2)^3$; г) $(-5,3)^6$ і $(-4,2)^6$.

§ 17. Наслідки із формул додавання

Якщо у формулах додавання:

$$\sin(\alpha + \beta) = \sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta,$$

$$\cos(\alpha + \beta) = \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta,$$

$$\operatorname{tg}(\alpha + \beta) = \frac{\operatorname{tg} \alpha + \operatorname{tg} \beta}{1 - \operatorname{tg} \alpha \operatorname{tg} \beta}$$

замість змінної β підставити α , дістанемо тотожності:

$$\sin 2\alpha = 2 \sin \alpha \cos \alpha,$$

$$\cos 2\alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha,$$

$$\operatorname{tg} 2\alpha = \frac{2 \operatorname{tg} \alpha}{1 - \operatorname{tg}^2 \alpha}.$$

Це – *формули подвійного аргументу*. Вони правильні при будь-яких значеннях α (остання – за умови, що $\operatorname{tg} \alpha$ і $\operatorname{tg} 2\alpha$ існують). Формули подвійного аргументу часто використовують для перетворень тригонометричних виразів. Наприклад:

$$1) \cos 2\alpha + 2 \sin^2 \alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha + 2 \sin^2 \alpha = \cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha = 1;$$

$$2) (1 - \operatorname{tg}^2 \alpha) \cdot \operatorname{tg} 2\alpha = (1 - \operatorname{tg}^2 \alpha) \cdot \frac{2 \operatorname{tg} \alpha}{1 - \operatorname{tg}^2 \alpha} = 2 \operatorname{tg} \alpha.$$

Зверніть увагу на вирази $1 + \cos 2\alpha$ і $1 - \cos 2\alpha$.

$$1 + \cos 2\alpha = 1 + \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha = 2 \cos^2 \alpha,$$

$$1 - \cos 2\alpha = 1 - (\cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha) = 2 \sin^2 \alpha.$$

Отже,

$$\sin^2 \alpha = \frac{1}{2}(1 - \cos 2\alpha), \quad \cos^2 \alpha = \frac{1}{2}(1 + \cos 2\alpha).$$

Ці тотожності називають формулами *пониження степеня*.

Замінивши в них α на $\frac{\alpha}{2}$, дістанемо *формули половинного аргументу*:

$$\left| \sin \frac{\alpha}{2} \right| = \sqrt{\frac{1 - \cos \alpha}{2}}, \quad \left| \cos \frac{\alpha}{2} \right| = \sqrt{\frac{1 + \cos \alpha}{2}}, \quad \left| \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} \right| = \sqrt{\frac{1 - \cos \alpha}{1 + \cos \alpha}}.$$

Для прикладу обчислимо $\operatorname{tg} 15^\circ$. Оскільки $\operatorname{tg} 15^\circ > 0$, то

$$\operatorname{tg} 15^\circ = \sqrt{\frac{1 - \cos 30^\circ}{1 + \cos 30^\circ}} = \sqrt{\frac{2 - \sqrt{3}}{2 + \sqrt{3}}} = \sqrt{(2 - \sqrt{3})^2} = 2 - \sqrt{3}.$$

Отже, $\operatorname{tg} 15^\circ = 2 - \sqrt{3}$.

 Зауваження. Іноді аргумент α доцільно розглядати як подвійний відносно аргументу $\frac{\alpha}{2}$ або половинний відносно 2α . Наприклад,

$$\sin \alpha = 2 \sin \frac{\alpha}{2} \cos \frac{\alpha}{2}, \quad \cos \alpha = \cos^2 \frac{\alpha}{2} - \sin^2 \frac{\alpha}{2},$$

$$\sin 4\alpha = 2 \sin 2\alpha \cos 2\alpha.$$

Правильні і такі формули:

$$\sin \alpha \pm \sin \beta = 2 \sin \frac{\alpha \pm \beta}{2} \cos \frac{\alpha \mp \beta}{2},$$

$$\cos \alpha + \cos \beta = 2 \cos \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2},$$

$$\cos \alpha - \cos \beta = 2 \sin \frac{\alpha + \beta}{2} \sin \frac{\beta - \alpha}{2},$$

$$\operatorname{tg} \alpha \pm \operatorname{tg} \beta = \frac{\sin(\alpha \pm \beta)}{\cos \alpha \cos \beta}.$$

Усі ці тотожності називають *формулами перетворення суми тригонометричних функцій у добуток* (різницю вважають окремим видом суми). Дві останні формули правильні тільки за умови, що $\operatorname{tg} \alpha$ і $\operatorname{tg} \beta$ існують.

Доведемо формулу

$$\sin \alpha + \sin \beta = 2 \sin \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2}.$$

Припустимо, що $\alpha = x + y$ і $\beta = x - y$. Тоді $\sin \alpha + \sin \beta = \sin(x + y) + \sin(x - y) = \sin x \cos y + \cos x \sin y + \sin x \cos y - \cos x \sin y = 2 \sin x \cos y$.

З рівностей $\alpha = x + y$ і $\beta = x - y$ знаходимо, що

$$x = \frac{\alpha + \beta}{2}, \quad y = \frac{\alpha - \beta}{2}.$$

Тому

$$\sin \alpha + \sin \beta = 2 \sin \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2}.$$

Цю тотожність називають *формулою суми синусів двох аргументів*.

Інші з наведених вище шести формул можна довести простіше, наприклад так:

$$\sin \alpha - \sin \beta = \sin \alpha + \sin(-\beta) = 2 \sin \frac{\alpha - \beta}{2} \cos \frac{\alpha + \beta}{2},$$

$$\begin{aligned} \cos \alpha + \cos \beta &= \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) + \sin\left(\frac{\pi}{2} - \beta\right) = 2 \sin \frac{\pi - \alpha - \beta}{2} \cos \frac{\beta - \alpha}{2} = \\ &= 2 \cos \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2}, \end{aligned}$$

$$\operatorname{tg} \alpha \pm \operatorname{tg} \beta = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha} \pm \frac{\sin \beta}{\cos \beta} = \frac{\sin \alpha \cos \beta \pm \cos \alpha \sin \beta}{\cos \alpha \cos \beta} = \frac{\sin(\alpha \pm \beta)}{\cos \alpha \cos \beta}.$$

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Сформулюйте формули додавання.
2. Як можна отримати формули подвійних аргументів?
3. Доведіть формули пониження степеня.
4. Які формули називають формулами половинних аргументів?
5. Сформулюйте і доведіть формулу суми синусів двох аргументів.

Виконаємо разом

1. Спростіть вираз:

а) $2 \sin \frac{\alpha}{2} \cos \frac{\alpha}{2} - \sin \alpha$; б) $\cos \frac{2\alpha}{3} - \cos^2 \frac{\alpha}{3} + \sin^2 \frac{\alpha}{3}$.

- **Розв'язання.** а) $2 \sin \frac{\alpha}{2} \cos \frac{\alpha}{2} - \sin \alpha = \sin \alpha - \sin \alpha = 0$;

б) $\cos \frac{2\alpha}{3} - \left(\cos^2 \frac{\alpha}{3} - \sin^2 \frac{\alpha}{3} \right) = \cos \frac{2\alpha}{3} - \cos \frac{2\alpha}{3} = 0$.

2. Доведіть тотожність

$$\cos \alpha \cos \beta = \frac{1}{2}(\cos(\alpha + \beta) + \cos(\alpha - \beta)).$$

● **Розв'язання.** Перетворимо праву частину тотожності за формулою суми косинусів:

$$\begin{aligned} \frac{1}{2}(\cos(\alpha + \beta) + \cos(\alpha - \beta)) &= \frac{1}{2} \cdot 2 \cos \frac{\alpha + \beta + \alpha - \beta}{2} \cdot \cos \frac{\alpha + \beta - \alpha + \beta}{2} = \\ &= \cos \alpha \cos \beta. \end{aligned}$$

Отже, рівність правильна при будь-яких значеннях α і β .

3. Запишіть у вигляді добутку вираз $1 - 2 \cos \alpha$.

● **Розв'язання.** $1 - 2 \cos \alpha = 2 \left(\frac{1}{2} - \cos \alpha \right) = 2 \left(\cos \frac{\pi}{3} - \cos \alpha \right) =$

$$= 2 \cdot 2 \sin \left(\frac{\pi}{6} + \frac{\alpha}{2} \right) \sin \left(\frac{\alpha}{2} - \frac{\pi}{6} \right) = 4 \sin \left(\frac{\alpha}{2} + \frac{\pi}{6} \right) \sin \left(\frac{\alpha}{2} - \frac{\pi}{6} \right).$$

Відповідь. $1 - 2 \cos \alpha = 4 \sin \left(\frac{\alpha}{2} + \frac{\pi}{6} \right) \sin \left(\frac{\alpha}{2} - \frac{\pi}{6} \right).$

4. Знайдіть найменший невід'ємний корінь рівняння

$$\cos^4 x - 1 = \sin^4 x.$$

● **Розв'язання.** Дане рівняння рівносильне рівнянню $\cos^4 x - \sin^4 x = 1$, або $(\cos^2 x + \sin^2 x)(\cos^2 x - \sin^2 x) = 1$, звідси $\cos 2x = 1$, $2x = 0$, $x = 0$.

Виконайте усно

Спростіть вираз (610–612).

610. а) $2 \sin \alpha \cos \alpha$; б) $\sin x \cos x$;
в) $4 \cos \beta \sin \beta$; г) $4 \sin \alpha \cos \alpha \cos 2\alpha$.

611. а) $\cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha$; б) $\sin^2 x - \cos^2 x$;
в) $\cos^2 \frac{\alpha}{2} - \sin^2 \frac{\alpha}{2}$; г) $\cos^2 2\alpha - \sin^2 2\alpha$.

612. а) $\frac{2 \operatorname{tg} \alpha}{1 - \operatorname{tg}^2 \alpha}$; б) $\frac{2 \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2}}{1 - \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{2}}$.

613. Обчисліть значення виразу:

а) $2 \sin 15^\circ \cos 15^\circ$; б) $\cos^2 \frac{\pi}{8} - \sin^2 \frac{\pi}{8}$; в) $\sin \frac{\pi}{12} \cos \frac{\pi}{12}$;

г) $1 - 2\sin^2 15^\circ$; р) $2\cos^2 \frac{\pi}{8} - 1$; д) $\operatorname{tg} \frac{\pi}{8} : \left(1 - \operatorname{tg}^2 \frac{\pi}{8}\right)$.

Спростіть вираз (614–617).

614. а) $2\sin^2 \alpha + \cos 2\alpha$; б) $2\cos^2 \alpha - \cos 2\alpha$;
в) $\sin 2x - (\sin x + \cos x)^2$; г) $\cos^2 \beta (1 - \operatorname{tg}^2 \beta)$.

615. а) $2\cos \frac{\pi - \alpha}{2} \sin \frac{\pi - \alpha}{2}$; б) $\cos^2 \left(\pi - \frac{\alpha}{2}\right) - \sin^2 \left(\pi - \frac{\alpha}{2}\right)$;

в) $\frac{\sin 2x}{\operatorname{ctg} x \sin^2 x}$; г) $\frac{2\cos^2 x \operatorname{tg} x}{\cos^2 x - \sin^2 x}$.

616. а) $\frac{\sin 2\alpha}{1 + \cos 2\alpha}$; б) $\frac{1 - \cos 4x}{2\sin 2x}$;

в) $\frac{1 + \cos 2\beta}{1 - \cos 2\beta}$; г) $\frac{1 - \sin 2\alpha}{1 + \sin 2\alpha}$.

617. а) $\frac{\cos^4 x - \sin^4 x}{1 + \cos 4x}$; б) $\frac{1 - \cos 6x}{\sin 3x}$;

в) $(1 - \operatorname{tg}^2 \alpha) \operatorname{tg} 2\alpha$; г) $(1 - \operatorname{tg}^2 \alpha) : 2\operatorname{tg} \alpha$.

Доведіть тотожність (618–620).

618. а) $\cos 2x + \sin^2 x = \cos^2 x$;

б) $\cos^4 x - \sin^4 x = \cos 2x$;

в) $(\sin \alpha + \cos \alpha)^2 = 1 + \sin 2\alpha$;

г) $\left(\sin \frac{\alpha}{2} - \cos \frac{\alpha}{2}\right)^2 = 1 - \sin \alpha$.

619. а) $1 + \cos \alpha = 2\cos^2 \frac{\alpha}{2}$; б) $1 + \sin \alpha = 2\cos^2 \left(45^\circ - \frac{\alpha}{2}\right)$;

в) $1 - \cos \alpha = 2\sin^2 \frac{\alpha}{2}$; г) $1 - \sin \alpha = 2\sin^2 \left(45^\circ - \frac{\alpha}{2}\right)$.

620. а) $2\sin^2 \frac{\alpha}{2} + \cos \alpha = 1$;

б) $2\cos^2 \alpha - \cos 2\alpha = 1$;

в) $(1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha) \sin 2\alpha = 2 \operatorname{ctg} \alpha$;

г) $(\operatorname{tg} \alpha + \operatorname{ctg} \alpha) \cos 2\alpha = \operatorname{ctg} \alpha - \operatorname{tg} \alpha$.

621. Спростіть вираз:

а) $\sin 50^\circ + \sin 10^\circ$;

б) $\cos 50^\circ + \cos 10^\circ$;

в) $\sin 50^\circ - \sin 10^\circ$;

г) $\cos 50^\circ - \cos 10^\circ$.

Запишіть у вигляді добутку вираз (622–625).

622. а) $\sin 5\alpha + \sin \alpha$;

в) $\cos x - \cos 3x$;

б) $\sin 5\beta - \sin \beta$;

г) $\cos \gamma + \cos 7\gamma$.

623. а) $\sin \frac{\pi}{5} + \sin \frac{2\pi}{5}$;

в) $\cos \alpha + \cos \left(\frac{\pi}{3} - \alpha \right)$;

б) $\cos \frac{3\pi}{4} + \cos \frac{11\pi}{12}$;

г) $\sin \left(\frac{\pi}{3} + \alpha \right) - \sin \alpha$.

624. а) $\operatorname{tg} 2\beta + \operatorname{tg} \beta$;

в) $\operatorname{tg}(\alpha + \beta) + \operatorname{tg}(\alpha - \beta)$;

б) $\operatorname{tg} 3x - \operatorname{tg} x$;

г) $\operatorname{tg} \left(\frac{\pi}{3} - \alpha \right) + \operatorname{tg} \alpha$.

625. а) $\cos \alpha + \sin \alpha$;

в) $\sin \frac{x}{2} - \sin \frac{x}{3}$;

б) $\sin 3\alpha - \cos 2\alpha$;

г) $\cos^2 \alpha - \cos^2 \beta$.

Спростіть вираз (626, 627).

626. а) $\cos(60^\circ + \alpha) + \cos(60^\circ - \alpha)$;

б) $\sin(60^\circ + x) + \sin(60^\circ - x)$.

627. а) $\cos \left(\frac{\pi}{4} - x \right) - \cos \left(\frac{\pi}{4} + x \right)$;

б) $\cos \left(\frac{\pi}{6} + x \right) - \cos \left(\frac{\pi}{6} - x \right)$

Б

Доведіть тотожність (628–631).

628. а) $1 + \sin 2\alpha = 2 \cos^2 \left(\frac{\pi}{4} - \alpha \right)$;

б) $1 - \sin 2\alpha = 2 \sin^2 \left(\frac{\pi}{4} - \alpha \right)$.

629. а) $\sin \alpha - \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} = \cos \alpha \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2}$;

б) $2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} \operatorname{ctg} \alpha + \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} = \sin \alpha$.

630. а) $\frac{\cos 2\alpha}{1 - \sin 2\alpha} = \operatorname{ctg} \left(\frac{\pi}{4} - \alpha \right)$;

б) $\frac{1 - \sin \alpha}{1 + \sin \alpha} = \operatorname{tg}^2 \left(\frac{\pi}{4} - \frac{\alpha}{2} \right)$.

631. а) $\operatorname{ctg} \alpha - \operatorname{tg} \alpha = 2 \operatorname{ctg} 2\alpha$;

б) $\sin 2\alpha - \operatorname{tg} \alpha = \cos 2\alpha \operatorname{tg} \alpha$.

Запишіть у вигляді добутку вираз (632, 633).

632. а) $0,5 + \sin \alpha$;

б) $0,5 - \sin x$;

в) $\sqrt{2} + 2 \cos \varphi$;

г) $\sqrt{2} - 2 \cos x$;

г) $2 \sin \alpha - \sqrt{3}$;

д) $\sqrt{3} - 2 \cos \alpha$.

633. а) $\cos x + \cos 2x + \cos 5x$;

б) $\sin \alpha + \sin 2\alpha + \sin 3\alpha$;

в) $\sin \alpha + \sin 2\alpha + \sin 3\alpha + \sin 4\alpha$;

г) $\cos 2x - \cos 4x - \cos 6x + \cos 8x$.

634. Доведіть тотожність:

а) $\sin \alpha \sin \beta = \frac{1}{2}(\cos(\alpha - \beta) - \cos(\alpha + \beta))$;

$$\text{б) } \sin \alpha \cos \beta = \frac{1}{2}(\sin(\alpha + \beta) + \sin(\alpha - \beta)).$$

635. Доведіть, що:

$$\text{а) } \sin 35^\circ \sin 55^\circ = \frac{1}{2} \cos 20^\circ; \quad \text{б) } \cos 65^\circ \cos 25^\circ = \frac{1}{2} \cos 40^\circ;$$

$$\text{в) } \sin^4 \frac{3\pi}{8} - \cos^4 \frac{3\pi}{8} = \frac{\sqrt{2}}{2}; \quad \text{г) } \cos^4 \frac{\pi}{12} - \sin^4 \frac{\pi}{12} = \frac{\sqrt{3}}{2}.$$

636. Дано: $\sin \alpha = 0,8$; $90^\circ < \alpha < 180^\circ$. Знайдіть $\sin 2\alpha$ і $\cos 2\alpha$.

637. Дано: $\cos \alpha = \sqrt{\frac{1}{3}}$; $270^\circ < \alpha < 360^\circ$. Знайдіть $\sin 2\alpha$ і $\cos 2\alpha$.

638. Обчисліть значення $\sin 2\alpha$, $\cos 2\alpha$, $\text{tg } 2\alpha$, якщо $\text{tg } \alpha = 0,4$.

Доведіть тотожність (**639–642**).

$$\text{639. а) } (\cos 2\alpha + \cos 6\alpha) \text{tg } 4\alpha = \sin 2\alpha + \sin 6\alpha;$$

$$\text{б) } (\cos \alpha + \cos 5\alpha) \text{tg } 3\alpha = \sin \alpha + \sin 5\alpha.$$

$$\text{640. а) } \frac{2 \text{tg } \alpha}{1 + \text{tg}^2 \alpha} = \sin 2\alpha; \quad \text{б) } \frac{1 - \text{tg}^2 \alpha}{1 + \text{tg}^2 \alpha} = \cos 2\alpha;$$

$$\text{в) } \cos^2(\alpha + \beta) + \cos^2(\alpha - \beta) - \cos 2\alpha \cos 2\beta = 1.$$

$$\text{641. а) } \sin 2\alpha - \text{tg } \alpha = \cos 2\alpha \text{tg } \alpha;$$

$$\text{б) } \sin 2\alpha - \text{ctg } \alpha = -\cos 2\alpha \text{ctg } \alpha;$$

$$\text{в) } \frac{1}{1 - \text{tg } \alpha} - \frac{1}{1 + \text{tg } \alpha} = \text{tg } 2\alpha;$$

$$\text{г) } \text{tg}(\alpha + 45^\circ) + \text{tg}(\alpha - 45^\circ) = 2 \text{tg } 2\alpha.$$

$$\text{642. а) } 2 \sin(45^\circ + \alpha) \sin(45^\circ - \alpha) = \cos 2\alpha;$$

$$\text{б) } \frac{1 - \text{tg}^2(45^\circ - \alpha)}{1 + \text{tg}^2(45^\circ - \alpha)} = \sin 2\alpha.$$

643. Доведіть тотожності Л. Ейлера:

$$\text{а) } \sin(30^\circ + z) = \cos z - \sin(30^\circ - z);$$

$$\text{б) } \cos(30^\circ + z) = \cos(30^\circ - z) - \sin z.$$

644. Покажіть, що всі тригонометричні функції кута α можна представити раціональними виразами через $\text{tg } \frac{\alpha}{2}$.

$$\text{645. Дано: } \text{tg } \frac{\alpha}{2} = \frac{2}{3}. \text{ Знайдіть } \sin \alpha, \cos \alpha, \text{ctg } \alpha.$$

$$\text{646. Дано: } \text{ctg } \alpha = \sqrt{2} + 1. \text{ Знайдіть } \sin 2\alpha, \cos 2\alpha, \text{tg } 2\alpha.$$

647. $\sin 3\alpha$, $\cos 3\alpha$ і $\text{tg } 3\alpha$ виразіть відповідно через $\sin \alpha$, $\cos \alpha$ і $\text{tg } \alpha$.

Вправи для повторення

648. Знайдіть моду, медіану і середнє значення вибірки:

а) 2, 2, 3, 4, 4, 4, 6, 6, 7, 7, 7, 7, 8;

б) 12, 17, 11, 16, 13, 14, 15, 12, 15, 16, 11, 13, 13.

649. Птахоферма збільшила випуск продукції за перший рік на 10 %, а за другий – на 20 %. Як зріс випуск продукції на птахофермі за ці два роки?

650. Розкладіть многочлен на множники:

а) $x^2 + 5x + 4$; б) $x^2 + 5x + 6$; в) $x^2 - 8x + 15$; г) $x^2 - x - 6$.

§ 18. Тригонометричні рівняння і нерівності

Рівняння називають *тригонометричним*, якщо його невідомі входять під знаки тригонометричних функцій. Приклади тригонометричних рівнянь:

$$\sin x = 0,5; \quad 2 \cos x = \sqrt{3}; \quad \cos \frac{x}{2} \cdot \sin \frac{x}{2} = \frac{1}{2}.$$

Задача. Сторони трикутника дорівнюють 15 см і 8 см. Знайдіть кут між ними, якщо площа трикутника 30 см^2 .

● **Розв'язання.** Площу S трикутника можна визначити за формулою

$S = \frac{1}{2} ab \sin \alpha$, де a, b – його сторони, а

α – кут між ними. Якщо шуканий кут даного трикутника містить x градусів,

то $30 = \frac{1}{2} \cdot 15 \cdot 8 \cdot \sin x$, звідси $\sin x = \frac{1}{2}$.

Отримали тригонометричне рівняння. Розв'яжемо його. Синус кута дорівнює 0,5, коли кут має 30° або 150° (мал. 92).

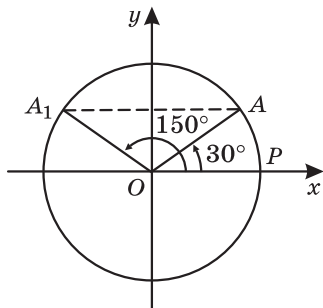
Трикутники з такими кутами існують.

Відповідь. 30° або 150° .

У розглянутому випадку кути не можуть бути від'ємними або більшими за 180° .

А взагалі рівняння $\sin x = \frac{1}{2}$ має безліч розв'язків: $30^\circ + 360^\circ \cdot n$ і $150^\circ + 360^\circ \cdot n$, де $n \in \mathbb{Z}$.

Розв'язуючи тригонометричне рівняння, найчастіше знаходять усю множину його розв'язків. І виражають їх здебільшого

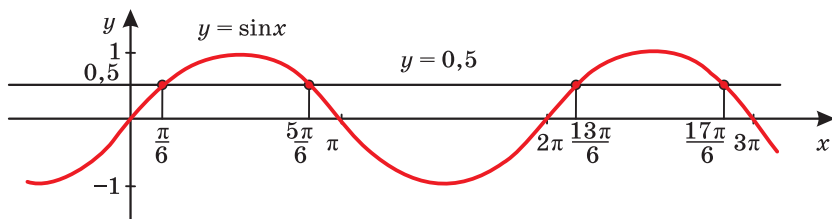

Мал. 92

не в градусах, а в абстрактних числах. Наприклад, множину розв'язків рівняння $\sin x = \frac{1}{2}$ записують так:

$$\frac{\pi}{6} + 2k\pi, \quad \frac{5\pi}{6} + 2k\pi, \quad \text{де } k \in \mathbb{Z}.$$

Те, що рівняння $\sin x = \frac{1}{2}$ має безліч розв'язків, видно з його графічного розв'язання: графіки функцій $y = \sin x$ і $y = \frac{1}{2}$ мають безліч спільних точок (мал. 93).

Мал. 93

Приклади. Розв'яжіть рівняння:

а) $2\cos x - \sqrt{3} = 0$; б) $\cos x = 0,6$.

● **Розв'язання.** а) Перетворимо дане рівняння: $\cos x = \frac{\sqrt{3}}{2}$.

Косинус x дорівнює $\frac{\sqrt{3}}{2}$, коли $x = \frac{\pi}{6}$ або $x = -\frac{\pi}{6}$.

Об'єднуючи дві знайдені рівності і враховуючи періодичність функції косинус, можемо записати відповідь:

$$\pm \frac{\pi}{6} + 2k\pi, \quad k \in \mathbb{Z}.$$

б) Рівняння $\cos x = 0,6$ можна розв'язати за допомогою калькулятора:

$$0,6 \boxed{F} \boxed{\text{arc}} \boxed{\cos} \approx 0,927.$$

Отже, маємо множину наближених розв'язків:

$$x \approx \pm 0,927 + 2\pi n, \quad n \in \mathbb{Z}.$$

А як знайти множину точних розв'язків такого рівняння?

Нехай $|a| \leq 1$. **Арккосинусом** числа a називають кут або число з проміжку $[0; \pi]$, косинус якого дорівнює a . Наприклад,

$$\arccos 1 = 0, \quad \arccos 0,5 = \frac{\pi}{3}, \quad \arccos 0 = \frac{\pi}{2}, \quad \arccos(-1) = \pi.$$

Множину розв'язків рівняння $\cos x = 0,6$ можна записати так:

$$x = \pm \arccos 0,6 + 2\pi n, \quad n \in \mathbb{Z}.$$

Узагалі рівняння $\cos x = a$ при $|a| > 1$ розв'язків не має, а при $|a| \leq 1$ множина його розв'язків

$$x = \pm \arccos a + 2\pi n, n \in \mathbb{Z}.$$

Подібно до арккосинуса означають арксинус і арктангенс.

Нехай $|a| \leq 1$. **Арксинусом числа a називають кут або число**

з проміжку $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$, синус якого дорівнює a . Наприклад,

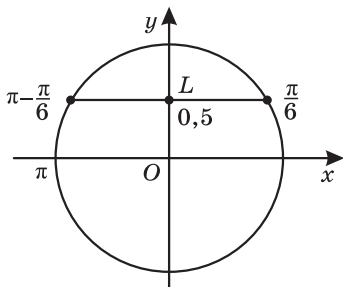
$$\arcsin 1 = \frac{\pi}{2}, \arcsin \frac{1}{2} = \frac{\pi}{6}, \arcsin 0 = 0, \arcsin(-1) = -\frac{\pi}{2}.$$

Рівняння $\sin x = 0,5$ має розв'язки $x = \frac{\pi}{6}$ і $x = \pi - \frac{\pi}{6}$ (мал. 94).

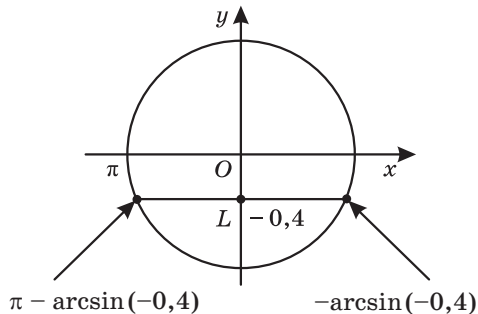
Оскільки функція $\sin x$ періодична з найменшим додатним періодом 2π , то дане рівняння має дві серії розв'язків: $x = \frac{\pi}{6} + 2\pi n$ і $x = \frac{5\pi}{6} + 2\pi n, n \in \mathbb{Z}$.

Розв'яжемо ще рівняння $\sin x = -0,4$. Два його розв'язки: $x = \arcsin(-0,4)$ і $x = \pi - \arcsin(-0,4)$ (мал. 95). Усі розв'язки:

$$x_1 = \arcsin(-0,4) + 2\pi n \text{ і} \\ x_2 = \pi - \arcsin(-0,4) + 2\pi n, n \in \mathbb{Z}.$$

Мал. 94

Мал. 95

Узагалі рівняння $\sin x = a$ не має розв'язків, якщо $|a| > 1$; якщо $|a| \leq 1$, то множина його розв'язків складається з двох серій:

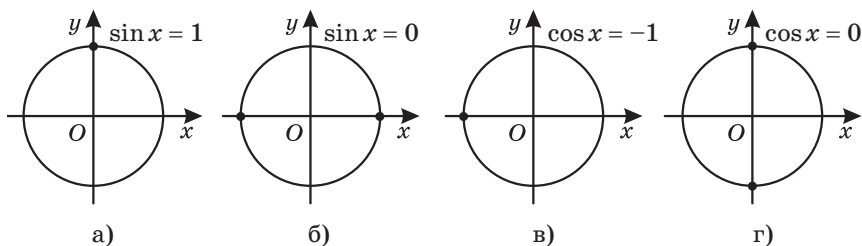
$$x_1 = \arcsin a + 2\pi n \text{ і} \\ x_2 = \pi - \arcsin a + 2\pi n, n \in \mathbb{Z}.$$

Зауваження. Дві останні формули можна об'єднати в одну:

$$x_1 = \arcsin a + \pi \cdot 2n, \quad x_2 = -\arcsin a + \pi(2n + 1).$$

Отже, коли множник при π парний чи непарний, то $\arcsin a$ береться відповідно з плюсом чи мінусом. Ці випадки об'єднує рівність $x = (-1)^n \arcsin a + \pi n, n \in \mathbb{Z}$.

Така загальна формула розв'язків рівняння $\sin x = a$, якщо $|a| \leq 1$.

Мал. 96

Рівняння $\sin x = a$ і $\cos x = a$, якщо a дорівнює 0, 1 або -1 , можна розв'язувати і за загальними формулами, але зручніше – уявляючи одиничне коло (мал. 96). Наприклад, рівняння

$$\sin x = 1 \text{ має множину розв'язків } x = \frac{\pi}{2} + 2\pi n;$$

$$\sin x = 0 \text{ має множину розв'язків } x = \pi n;$$

$$\cos x = -1 \text{ має множину розв'язків } x = \pi + 2\pi n;$$

$$\cos x = 0 \text{ має множину розв'язків } x = \frac{\pi}{2} + \pi n.$$

Тут і далі в подібних рівностях n – довільне ціле число.

Рівняння $\operatorname{tg} x = a$ має розв'язки при будь-якому дійсному a . Один його розв'язок $x = \operatorname{arctg} a$, де $\operatorname{arctg} a$ – кут або число з проміжку $\left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right)$, тангенс якого дорівнює a . Оскільки функція $\operatorname{tg} x$ періодична з найменшим додатним періодом π , то множина всіх розв'язків даного рівняння $x = \operatorname{arctg} a + \pi n, n \in \mathbb{Z}$.

Формули розв'язків найпростіших тригонометричних рівнянь дано в таблиці.

Рівняння	Формула розв'язків
$\sin x = a,$ $ a \leq 1$	$x = (-1)^k \arcsin a + k\pi, k \in \mathbb{Z}$
$ a > 1$	розв'язків немає
$\cos x = a,$ $ a \leq 1$	$x = \pm \arccos a + 2k\pi, k \in \mathbb{Z}$
$ a > 1$	розв'язків немає
$\operatorname{tg} x = a$	$x = \operatorname{arctg} a + k\pi, k \in \mathbb{Z}$

Рівняння $\operatorname{ctg} x = a$ при $a = 0$ має множину розв'язків $x = \frac{\pi}{2} + \pi n$.

У всіх інших випадках воно рівносильне рівнянню $\operatorname{tg} x = \frac{1}{a}$.

Розв'язуючи складніші тригонометричні рівняння, зводять їх до простіших, як це зазвичай роблять при розв'язуванні алгебраїчних рівнянь. Деякі тригонометричні рівняння зводять до квадратних.

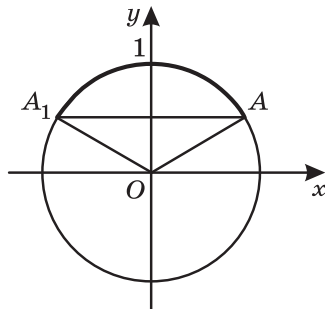
Приклад. Розв'яжіть рівняння $2\cos^2 x + 3\cos x - 2 = 0$.

● **Розв'язання.** Нехай $\cos x = y$. Рівняння $2y^2 + 3y - 2 = 0$ має два корені: $y = -2$ і $y = 0,5$. Значення косинуса не може дорівнювати -2 . Отже, $\cos x = 0,5$, звідси $x = \pm \frac{\pi}{3} + 2\pi n$.

Відповідь. $x = \pm \frac{\pi}{3} + 2\pi n$, де $n \in \mathbb{Z}$.

А як розв'язати, наприклад, нерівність $\sin x > \frac{1}{2}$?

Подивимося на одиничне коло (мал. 97). Усі його точки, ординати яких більші від $\frac{1}{2}$, лежать на виділеній дузі AA_1 . Точка A відповідає куту або числу $\frac{\pi}{6}$, а точка A_1 – куту або числу $\frac{5\pi}{6}$.

Мал. 97

Отже, на проміжку $[0; 2\pi]$ нерівність

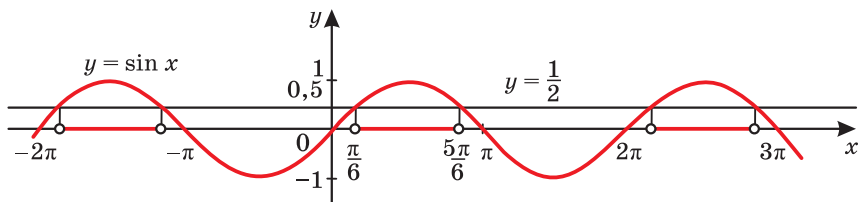
$\sin x > \frac{1}{2}$ задовольняє кожне з чисел проміжку $\left(\frac{\pi}{6}; \frac{5\pi}{6}\right)$. Проте

це не вся множина розв'язків. Оскільки при кожному значенні x і цілому n $\sin(x + 2\pi n) = \sin x$, то дану нерівність задовольняють усі числа безлічі проміжків:

$$\dots, \left(\frac{\pi}{6} - 2\pi; \frac{5\pi}{6} - 2\pi\right), \left(\frac{\pi}{6}; \frac{5\pi}{6}\right), \left(\frac{\pi}{6} + 2\pi; \frac{5\pi}{6} + 2\pi\right), \left(\frac{\pi}{6} + 4\pi; \frac{5\pi}{6} + 4\pi\right), \dots$$

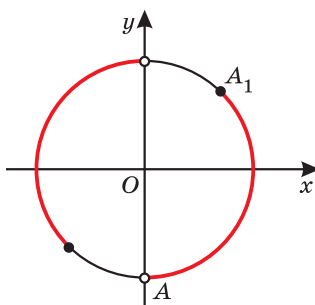
Відповідь прийнято записувати так: $\left(\frac{\pi}{6} + 2\pi n; \frac{5\pi}{6} + 2\pi n\right)$, де $n \in \mathbb{Z}$.

Дану нерівність $\sin x > \frac{1}{2}$ можна розв'язати і графічно. Для цього треба побудувати в одній системі координат графіки функцій $y = \sin x$ і $y = \frac{1}{2}$ (мал. 98). Ті значення x , при яких значення $\sin x$ більші за $\frac{1}{2}$, утворюють безліч проміжків. Вони і складають відповідь.

Мал. 98

Нерівності $\sin x > 1$, $\sin x < -1$, $\cos x > 1$, $\cos x < -1$ розв'язків не мають. Чому?

Мал. 99

Кожну з нерівностей $\sin x \geq -1$, $\sin x \leq 1$, $\cos x \geq -1$, $\cos x \leq 1$ задовольняє будь-яке дійсне число і будь-який кут. Чому?

Нерівності $\operatorname{tg} x \leq a$ і $\operatorname{tg} x \geq a$ мають розв'язки при будь-яких a .

Для прикладу розв'яжемо нерівність $\operatorname{tg} x \leq 1$.

Оскільки на проміжку $\left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right)$ тан-

генс зростає і дорівнює 1 при $x = \frac{\pi}{4}$, то

на цьому проміжку нерівність має множину розв'язків $\left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{4}\right]$

(мал. 99). А оскільки $\operatorname{tg}(x + \pi n) = \operatorname{tg} x$ для кожного значення x з області визначення і будь-якого цілого n , то загальною множиною

розв'язків даної нерівності є $\left(-\frac{\pi}{2} + \pi n; \frac{\pi}{4} + \pi n\right)$, де $n \in \mathbb{Z}$.

Спробуйте розв'язати нерівність $\operatorname{tg} x \leq 1$ графічно.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які рівняння називають тригонометричними?
2. Скільки розв'язків має рівняння: $\sin x = 0$, $\cos x = 2$?
3. Що таке арксинус, арккосинус, арктангенс?
4. За якою формулою розв'язують рівняння $\sin x = a$?
5. Яку множину розв'язків має рівняння: $\cos x = 1$, $\cos x = 0$, $\sin x = 1$, $\sin x = 0$?

Виконаємо разом

1. Розв'яжіть рівняння: а) $\sin 2x = -1$; б) $\cos 3\varphi = -1$.

- **Розв'язання.** а) $2x = -\frac{\pi}{2} + 2\pi n$, $x = -\frac{\pi}{4} + \pi n$, $n \in \mathbb{Z}$.

$$\text{б) } 3\varphi = \pi + 2\pi n = \pi(2n + 1), \varphi = \frac{1}{3}\pi(2n + 1), n \in \mathbb{Z}.$$

2. Знайдіть корені рівняння:

$$\text{а) } 2\sin^2 x + 3\cos x = 0; \quad \text{б) } \sqrt{3}\sin^2 x - 2\sin x \cos x - \sqrt{3}\cos^2 x = 0.$$

● **Розв'язання.** а) Оскільки $\sin^2 x = 1 - \cos^2 x$, то

$$2(1 - \cos^2 x) + 3\cos x = 0,$$

звідси

$$2\cos^2 x - 3\cos x - 2 = 0.$$

Розв'язуючи це квадратне рівняння відносно $\cos x$, дістанемо два найпростіших рівняння:

$$\cos x = 2 \quad \text{і} \quad \cos x = -\frac{1}{2}.$$

Очевидно, рівняння $\cos x = 2$ розв'язків не має.

Розв'язками рівняння $\cos x = -\frac{1}{2}$ є

$$x = \pm \arccos\left(-\frac{1}{2}\right) + 2k\pi = \pm \frac{2\pi}{3} + 2k\pi, \text{ де } k \in \mathbb{Z}.$$

б) Оскільки корені рівняння $\cos x = 0$ не є коренями даного рівняння (при $\cos x = 0$ $\sin x = \pm \sqrt{1-0} = \pm 1$), то можна вважати, що $\cos x \neq 0$. Тому обидві частини даного рівняння можна поділити на $\cos^2 x$. Дістанемо:

$$\sqrt{3}\text{tg}^2 x - 2\text{tg} x - \sqrt{3} = 0.$$

Це – квадратне рівняння відносно $\text{tg} x$. Його корені $\text{tg} x_1 = \sqrt{3}$,

$$\text{звідси } x_1 = \frac{\pi}{3} + \pi t \quad \text{і} \quad \text{tg} x_2 = -\frac{1}{\sqrt{3}}, \text{ звідси } x_2 = -\frac{\pi}{6} + \pi n.$$

Відповідь. а) $x = \pm \frac{2\pi}{3} + 2k\pi$, де $k \in \mathbb{Z}$; б) $x_1 = \frac{\pi}{3} + \pi t$, $t \in \mathbb{Z}$,
 $x_2 = -\frac{\pi}{6} + \pi n$, де $n \in \mathbb{Z}$.

3. Розв'яжіть нерівність $\sin 3x > \frac{1}{2}$.

● **Розв'язання.** Позначимо $3x = y$. Тоді

$$\sin y > \frac{1}{2}, \quad \frac{\pi}{6} + 2\pi n < 3x < \frac{5\pi}{6} + 2\pi n, \quad \frac{\pi}{18} + \frac{2}{3}\pi n < x < \frac{5\pi}{18} + \frac{2}{3}\pi n.$$

Відповідь. $\left(\frac{\pi}{18} + \frac{2}{3}\pi n; \frac{5\pi}{18} + \frac{2}{3}\pi n\right)$, де $n \in \mathbb{Z}$.

Виконайте усно

Чи має розв'язки рівняння (651–653)?

651. а) $\sin x = 1,5$; б) $\cos x = 1$; в) $\text{tg} x = 3,5$; г) $\text{ctg} x = 0,5$.

652. а) $\sin x = 0,5$; б) $\cos x = 2,5$; в) $\operatorname{tg} x = 0$; г) $\operatorname{ctg} x = 5,5$.

653. а) $\sin x = -0,05$; б) $\cos x = 0,3$; в) $\operatorname{tg} x = -3,5$; г) $\operatorname{ctg} x = 1$.

Розв'яжіть рівняння (654–657).

654. а) $\sin x = 1$; б) $\cos x = -1$; в) $\operatorname{tg} x = 0$; г) $\operatorname{ctg} x = 1$.

655. а) $\sin x = 0,5$; б) $\cos x = 0$; в) $\operatorname{tg} x = 1$; г) $\operatorname{ctg} x = 0$.

656. а) $\sin x = -1$; б) $\cos x = 1$; в) $\operatorname{tg} x = \sqrt{3}$; г) $\operatorname{ctg} x = \sqrt{3}$.

657. а) $2 \sin x = 1$; б) $2 \cos x = 1$; в) $3 \operatorname{tg} x = \sqrt{3}$; г) $\operatorname{ctg} 2x = 1$.

А

Розв'яжіть рівняння (658–660).

658. а) $\cos x = 0,5$; б) $\cos x = 1$; в) $\sin x = -0,5$; г) $\sin x = -1$.

659. а) $2 \sin x = \sqrt{2}$; б) $2 \cos x = \sqrt{3}$; в) $\operatorname{tg} x = 1$; г) $\operatorname{tg} x = \sqrt{3}$.

660. а) $2 \cos x + \sqrt{2} = 0$; б) $2 \sin x + \sqrt{3} = 0$.

661. Укажіть абсциси точок перетину графіків функцій $y = \cos x$ і $y = 0,5$.662. Укажіть координати точок перетину графіків функцій $y = \operatorname{tg} x$ і $y = -1$.

Розв'яжіть рівняння (663–670).

663. а) $\sin^2 x = 3$; б) $\cos^2 x = 2$.

664. а) $\sin^2 x + \sin x = 0$; б) $\cos x - \cos^2 x = 0$.

665. а) $2 \sin x + \sin 2x = 0$; б) $\cos 2x + \sin^2 x = 0$.

666. а) $\sin \frac{x}{2} \cdot \cos \frac{x}{2} = 0,25$; б) $\cos \frac{x}{2} \cdot \sin \frac{x}{2} = -1$.

667. а) $\cos x - \cos^2 x = \sin^2 x$; б) $\sin x - \sin^2 x = \cos^2 x$.

668. а) $\cos^2 \frac{x}{2} - \sin^2 \frac{x}{2} = 0$; б) $2 \cos \frac{x}{2} - \sqrt{2} = 0$.

669. а) $\cos\left(\frac{\pi}{2} - x\right) = 1$; б) $\sin\left(x - \frac{\pi}{3}\right) = 0$.

670. а) $\operatorname{tg} 2x = \sqrt{3}$; б) $\operatorname{tg} \frac{x}{2} - 1 = 0$.

671. Знайдіть кути паралелограма, якщо довжини його сторін дорівнюють 4 дм і 5 дм, а площа $10\sqrt{2}$ дм².672. Знайдіть кути ромба, якщо його площа дорівнює 18 дм², а периметр 24 дм.

Б

Розв'яжіть рівняння (673–689).

673. а) $\cos x = 0,43$; б) $\sin x = 0,8$; в) $\operatorname{tg} z = -2,5$.

674. а) $2 \cos \frac{x}{2} = \sqrt{3}$; б) $3 \operatorname{tg} \frac{x}{3} = \sqrt{3}$; в) $\sqrt{2} \cos \frac{\varphi}{2} = 1$.

675. а) $\cos\left(\frac{\pi}{2} - x\right) = 1$; б) $\sin\left(\varphi - \frac{\pi}{3}\right) = \frac{1}{2}$; в) $\operatorname{tg} \frac{x - 2\pi}{3} = 1$.

676. а) $\cos\left(\frac{x}{4} - 2\right) = 0$; б) $\sin\left(2x - \frac{\pi}{3}\right) = 0$; в) $\operatorname{tg}^2(\varphi - 1) = 0$.

677. а) $\sin^2\left(x + \frac{\pi}{4}\right) = 1$; б) $2\cos^2(\varphi - \pi) = 1$; в) $\operatorname{tg}^2(x - 2) = 1$.

678. а) $\sin x + \cos x = -0,5$;

б) $\sin^2 x - \cos^2 x = 1$.

679. а) $2\sin^2 x - \sin x = 0$;

б) $\cos^2 x - 2\cos x = 0$.

680. а) $\sin^2 t + 2\sin t = 3$;

б) $\cos^2 \varphi + 2 = 3\cos \varphi$.

681. а) $2\sin^2 x - \cos x = 1$;

б) $2\cos^2 \alpha - 2\sin^2 \alpha = 1$.

682. а) $\sin x - \operatorname{tg} x = 0$;

б) $\cos y - \cos 2y = 0$.

683. а) $\sin \frac{x}{2} + \cos x = 1$;

б) $\cos 2t - \sin t = 0$.

684. а) $\cos 2x = 2 \sin^2 x$;

б) $2\operatorname{tg} \varphi + 3\operatorname{ctg} \varphi = 5$.

685. а) $\operatorname{tg} 2x + \operatorname{tg} x = 0$;

б) $\operatorname{tg} 2x - \operatorname{tg} x = 0$.

686. а) $\sin 6x - \sin 4x = 0$;

б) $\cos 4x + \cos x = 0$.

687. а) $\cos x + \cos 3x = \cos 2x$;

б) $\sin 3x + \sin x = \sin 2x$.

688. а) $\cos x + \cos 2x + \cos 3x = 0$;

б) $\sin x + \sin 2x + \sin 3x = 0$.

689. а) $\sin x + \cos 2x + \cos x \sin 2x = 1$;

б) $\sin^3 x \cos x + \cos^3 x \sin x = 1$.

Знайдіть корені рівняння (690–692).

690*. а) $\sin^2 x - 2\sin x \cos x = 8\cos^2 x$;

б) $3 \cos^2 x = 2\sin 2x - \sin^2 x$;

в) $2\sin^2 x - 4\sin x \cos x + 1 = 0$;

г) $5\sin^2 x + 3\cos^2 x = 4\sin 2x$.

691*. а) $5\sin 2x - 12\cos 2x = 13$; б) $4\sin 2x + 5\cos 2x = 6$;

в) $5\sin x - 12\cos x = 13$; г) $\sin x + 2\cos x = \sqrt{2}$.

692*. а) $\frac{\sin 2x}{\operatorname{tg} 0,5x} = 0$;

б) $\frac{\cos 2x}{1 - \operatorname{tg} x} = 0$;

в) $\frac{1 + \cos 2x}{2\cos x} = \frac{\sin 2x}{1 - \cos 2x}$;

г) $\frac{1 - \cos 2x}{2\sin x} = \frac{\sin 2x}{1 + \cos 2x}$.

Розв'яжіть нерівність (693–696).

693. а) $\sin x > \frac{\sqrt{3}}{2}$;

б) $\cos x \geq 0,5$;

в) $\operatorname{tg} x < \sqrt{3}$.

694. а) $\cos x < -\frac{\sqrt{3}}{2}$;

б) $\sin x < \frac{\sqrt{2}}{2}$;

в) $\operatorname{tg} x \geq \frac{1}{\sqrt{3}}$.

695. а) $\sin x < 1$;

б) $\cos x > -1$;

в) $\operatorname{tg} x > 1$.

696. а) $2\cos x < 1$;

б) $2\sin x > -\sqrt{2}$;

в) $\sqrt{3}\operatorname{tg} x < 1$.

Вправи для повторення

697. Спростіть вираз:

а) $\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) + \cos(\pi - \alpha)$; б) $\cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) + \sin(\pi - \alpha)$;

в) $\operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) \cdot \sin(\pi - \alpha)$; г) $\operatorname{ctg}(\alpha - \pi) \cdot \cos\left(\frac{3\pi}{2} + \alpha\right)$.

698. Чи можна ввімкнути в коло прилад з опором $38 \pm 0,5$ Ом, щоб при напрузі 215 ± 15 В сила струму не перевищувала 6,5 А?

699. Які значення x допустимі для дробу:

а) $\frac{2}{x(1+x)}$; б) $\frac{1+x^2}{1-x^2}$; в) $\frac{x^3}{4x^2-100}$;

г) $\frac{1-x^2}{1+x^2}$; д) $\frac{1}{x^3-x^2}$; е) $\frac{3}{9x-x^3}$?

700. Маємо 10 торбинок з монетами, у дев'яти з них справжні монети вагою 10 г кожна, а в одному фальшиві монети вагою 9 г кожна. Є ваги, що показують загальну вагу монет. Як за допомогою одного зважування знайти мішок із фальшивими монетами?

Самостійна робота № 4

Варіант 1

1. Заповніть таблицю.

Градусна міра кута	0°	30°		90°		
Радіанна міра кута			$\frac{\pi}{4}$		$\frac{2\pi}{3}$	$\frac{3\pi}{2}$

2. Спростіть вираз:

а) $(1 - \sin^2 \alpha)(1 + \operatorname{tg}^2 \alpha)$; б) $\sin 6x - \sin 4x$.

3. Обчисліть $\sin x$, $\operatorname{tg} x$, $\operatorname{ctg} x$, якщо $\cos x = -\frac{12}{13}$, $\frac{\pi}{2} < x < \pi$.

4. Побудуйте графік функції $y = \cos x$. Установіть за допомогою графіка, скільки коренів має рівняння $\cos x = \frac{1}{2}$ на проміжку

$\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{3\pi}{2}\right]$? А на проміжку $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{7\pi}{2}\right]$?

Варіант 2

1. Заповніть таблицю.

Градусна міра кута		45°		120°		
Радіанна міра кута	0		$\frac{\pi}{3}$		$\frac{3\pi}{4}$	2π

2. Спростіть вираз:

а) $(1 - \cos^2 \alpha)(1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha)$; б) $\cos 3x + \cos x$.

 3. Обчисліть $\cos x$, $\operatorname{tg} x$, $\operatorname{ctg} x$, якщо $\sin x = -\frac{5}{13}$, $\frac{3\pi}{2} < x < 2\pi$.

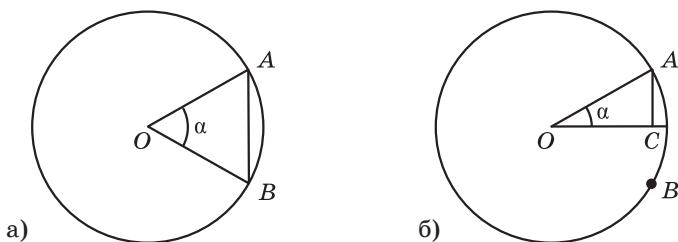
 4. Побудуйте графік функції $y = \sin x$. Установіть за допомогою графіка, скільки коренів має рівняння $\sin x = \frac{1}{2}$ на проміжку $[-\pi; \pi]$? А на проміжку $[-\pi; 2\pi]$?

Історичні відомості

Термін «тригонометричні функції» вперше з'явився тільки наприкінці XVIII ст. Але саме поняття під іншими назвами було відоме набагато раніше. Давньогрецький математик і астроном Гіппарх ще в II ст. до н. е. склав таблиці, за допомогою яких визначив відстань від Землі до Місяця, розв'язав багато інших подібних задач. Такі задачі розв'язували також Менелай (I–II ст.), К. Птолемей (II ст.) та інші вчені. Щоправда, в ті далекі часи вони користувалися не таблицями синусів, а досить схожими на них таблицями хорд, у яких кожній мірі центрального кута α при певному радіусі кола ставилась у відповідність довжина хорди (мал. 100, а).

Теорема додавання (для хорд) були відомі ще К. Птолемею, використовував він і співвідношення, що відповідає сучасній

тотожності $\sin^2 \frac{\alpha}{2} = \frac{1}{2}(1 - \cos \alpha)$.

Мал. 100

Індійський учений Аріабхата в VI ст. перший перейшов від хорд до синусів. Він мірі кута α ставив у відповідність довжину половини хорди AB (мал. 100, б), називаючи її словом «ардхаджива» (половина тятиви лука). Згодом цю назву скоротили до «джива», а перекладаючи спочатку арабською, потім латинською мовою, в Європі її замінили на «синус» (лат. *sin us* – вигин, кривизна).

Слово «косинус» виникло в результаті скорочення латинського *complementi sin us* – доповняльний синус. В Європі поняття тангенса з'явилося тільки в XVI ст. Назва походить від латинського *tangens* – той, що дотикається, оскільки лінія тангенсів дотична до кола.

Тригонометрія створювалася в працях математиків Близького і Середнього Сходу IX–XIII ст. Найбільш ранніми були трактати видатних учених Мухаммеда ібн Муси аль-Хорезмі і Ахмада ібн Абдаллаха аль-Марвазі, які довгий час працювали в Будинку мудрості в Багдаді.

Виходець із Узбекистану (м. Хорезмі) Мухаммед аль-Хорезмі (IX ст.) уперше склав таблиці синусів.

Виходець із Туркменистану (м. Мерв) Ахмад аль-Марвазі (764–874) увів поняття тангенса і котангенса (для прямокутних трикутників) і склав таблиці цих функцій. За надзвичайні здібності до обчислень його називали Хабаш аль-Хасиб (обчислювач).

Удосконалив обчислювальні прийоми для тригонометрії і астрономії іранський математик, виходець із Хорасану Мохаммед бен Мохаммед Абу-л-Вафа (940–998). Він склав точніші від попередників таблиці синусів і тангенсів, довів теорему синусів, а також вивів формулу $\sin \alpha = 2 \sin \frac{\alpha}{2} \cos \frac{\alpha}{2}$. Формули тангенса подвійного кута вивели кілька європейських математиків XVII ст.

Особливе місце в історії розвитку тригонометрії займає твір середньоазійського вченого Абу Райхана Аль-Біруні (973–1048) «Канон Мас'уда». У третій книзі цього твору тригонометрія вперше викладена як самостійна наука. Біруні не лише узагальнив результати, отримані попередниками, а й суттєво доповнив їх та виклав у вигляді стрункої теорії. Важливе значення для подальшого розвитку тригонометрії мало нововведення, зроблене Біруні: він запропонував розглядати тригонометрію на одиничному колі. У цьому випадку всі обчислення значно спрощуються.

Крім синуса, косинуса, тангенса і котангенса, раніше розглядали також секанс, косеканс і синус-верзус $\left(\sec \alpha = \frac{1}{\cos \alpha} \right.$

АБУ РАЙХАН АЛЬ-БІРУНІ (973–1048)

Вчений енциклопедист. Один з найвидатніших мислителів середньовіччя. Народився в м. Хорезмі. Писав арабською мовою. Працював у галузі математики, хронології, географії, геології, геодезії, астрономії, фізики, ботаніки, мінералогії, етнографії, історії. У математиці займався питаннями арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії, теорії чисел, прикладними задачами.

РЕГІОМОНТАН (1436–1476)

Німецький математик і астроном (справжнє ім'я – Йоганн Мюллер). 1461 р. написав працю «П'ять книг про трикутники всіх видів», яка започаткувала тригонометрію як самостійну науку. У ній синус, косинус і тангенс розглядалися тільки у зв'язку з розв'язуванням трикутників, сучасних символічних позначень не було. Склав семизначні таблиці синусів і тангенсів. Брав участь у вдосконаленні календаря.

$\operatorname{cosec} \alpha = \frac{1}{\sin \alpha}$, $\sin \operatorname{vers} \alpha = 1 - \cos \alpha$). Тепер використовувати ці функції не прийнято.

Згодом значного поширення набула книжка М. Коперника (1473–1543) «Наука про розв'язування трикутників». Користуючись нею, в XVI–XVIII ст. вивчали тригонометрію й у школах Галичини.

Про періодичність синуса і косинуса знав і Ф. Вієт.

Термін «тригонометрія» з'явився вперше в кінці XVI ст. і означав «вимірювання трикутників». У ті часи розв'язувати трикутники часто доводилося мореплавцям, геодезистам, астрономам, географам та багатьом іншим фахівцям.

Перший графік функції синус побудував Д. Валліс для двох обертів, зауваживши, що таких обертів може бути багато. Він будував також графік секанса, але неправильно. Перші графіки функцій косинус і тангенс для кутів першої чверті будував англійський математик І. Барроу (1630–1677), учитель І. Ньютона.

Математичні символи входили поступово, різні в різних авторів. Наприклад, теперішню рівність $\sin \alpha = \sqrt{1 - \cos^2 \alpha}$ англійський математик Д. Валліс (1616–1703) записував так: $S = V : 1 - \Sigma^2$. До речі, він перший розібрався в знаках синуса в усіх чотирьох чвертях.

Для розвитку тригонометрії багато зробив Л. Ейлер (1734–1800). До нього під синусом, косинусом і т. ін. розуміли не абстрактні числа, а довжини відрізків і пов'язували їх тільки

ВІЄТ ФРАНСУА

(1540–1603)

Французький математик, «батько алгебри» (за освітою юрист). Позначав літерами не тільки невідомі, а й коефіцієнти рівнянь, розробив основи теорії алгебраїчних рівнянь. Довів важливі тригонометричні формули, зокрема такі, що дають можливість розкладати $\sin lx$ і $\cos lx$ за степенями $\sin x$ і $\cos x$. Розглянув усі випадки розв'язування трикутників за трьома даними елементами. У книзі «Математичний канон» (1579) дав таблиці значень функцій $\sin x$, $\cos x$, $\operatorname{tg} x$, $\operatorname{ctg} x$, $\operatorname{sec} x$, $\operatorname{cosec} x$.

Розгадав секретний шифр, яким користувалися іспанці, ведучи війну з Францією. Був першим радником короля.

Розгадав секретний шифр, яким користувалися іспанці, ведучи війну з Францією. Був першим радником короля.

МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ ЧАЙКОВСЬКИЙ

(1887–1970)

Український математик-педагог, один з творців української математичної термінології. Народився в м. Березжани Тернопільської області. Наукові дослідження стосуються теорії рівнянь, кінчних перерізів та конгруенцій. Значний внесок зробив у справу створення української математичної термінології та впорядкування української математичної бібліографії. Займався популяризацією математики та її історії на сторінках українських журналів. З 1913 р. дійсний член НТШ (Наукового товариства імені Шевченка, яке довгі роки виконувало почесну роль Всеукраїнської академії наук). Автор шкільних підручників «Тригонометрія» (1921) та «Алгебра» (Т. 1, 1925 р., Т. 2, 1926 р.).

Український математик-педагог, один з творців української математичної термінології. Народився в м. Березжани Тернопільської області. Наукові дослідження стосуються теорії рівнянь, кінчних перерізів та конгруенцій. Значний внесок зробив у справу створення української математичної термінології та впорядкування української математичної бібліографії. Займався популяризацією математики та її історії на сторінках українських журналів. З 1913 р. дійсний член НТШ (Наукового товариства імені Шевченка, яке довгі роки виконувало почесну роль Всеукраїнської академії наук). Автор шкільних підручників «Тригонометрія» (1921) та «Алгебра» (Т. 1, 1925 р., Т. 2, 1926 р.).

з трикутниками та колом. Радіус кола називали повним синусом. Ейлер перший ввів позначення $\sin \alpha$ і $\cos \alpha$, розуміючи під ними відношення довжин відповідних відрізків, розглядав їх при довільних значеннях кута α . Він перший вивів усі формули зведення.

У школах України до 1960 р. тригонометрія була окремим навчальним предметом, поряд з алгеброю та геометрією. Оригінальні підручники надрукував відомий український математик-методист М.А. Чайковський. Повний курс «Тригонометрії» опрацювали спільно і надрукували українською мовою в 1951 р. Й.Б. Погребиський (1906–1972) і П.Ф. Фільчаков (1916–1978).

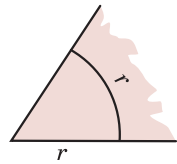
Головне в розділі 2

$$1 \text{ рад} = \frac{180^\circ}{\pi} \approx 57^\circ 18'.$$

Основні тригонометричні формули:

$$\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1,$$

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}, \quad \operatorname{ctg} \alpha = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha}, \quad \operatorname{tg} \alpha \cdot \operatorname{ctg} \alpha = 1.$$

Формули зведення:

$$\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \cos \alpha, \quad \cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin \alpha, \quad \operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \operatorname{ctg} \alpha,$$

$$\sin(\pi + \alpha) = -\sin \alpha, \quad \cos(\pi + \alpha) = -\cos \alpha, \quad \operatorname{tg}(\pi + \alpha) = \operatorname{tg} \alpha.$$

Правило зведення: якщо кут даної тригонометричної функції відкладається від вертикального діаметра, то її замінюють кофункцією, якщо ж – від горизонтального діаметра, то її назву не змінюють. Знак ставлять такий, який має значення даної функції за умови, що кут α гострий.

Формули додавання і наслідки з них

$\sin(\alpha \pm \beta) = \sin \alpha \cos \beta \pm \cos \alpha \sin \beta$ $\cos(\alpha \pm \beta) = \cos \alpha \cos \beta \mp \sin \alpha \sin \beta$	$\sin 2\alpha = 2 \sin \alpha \cos \alpha$ $\cos 2\alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha$
$\operatorname{tg}(\alpha \pm \beta) = \frac{\operatorname{tg} \alpha \pm \operatorname{tg} \beta}{1 \mp \operatorname{tg} \alpha \operatorname{tg} \beta}$	$\operatorname{tg} 2\alpha = \frac{2 \operatorname{tg} \alpha}{1 - \operatorname{tg}^2 \alpha}$

Формули перетворення тригонометричних функцій

$\sin \alpha \pm \sin \beta = 2 \sin \frac{\alpha \pm \beta}{2} \cos \frac{\alpha \mp \beta}{2}$ $\cos \alpha + \cos \beta = 2 \cos \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2}$ $\cos \alpha - \cos \beta = 2 \sin \frac{\alpha + \beta}{2} \sin \frac{\beta - \alpha}{2}$ $\operatorname{tg} \alpha \pm \operatorname{tg} \beta = \frac{\sin(\alpha \pm \beta)}{\cos \alpha \cos \beta}$	$\cos^2 \alpha = \frac{1 + \cos 2\alpha}{2}$ $\sin^2 \alpha = \frac{1 - \cos 2\alpha}{2}$ $\sin \alpha = \frac{2 \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{2}}$ $\cos \alpha = \frac{1 - \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{2}}$
---	---

Тригонометричні функції та їхні графіки

$y = \sin x$, $D = R$, $E = [-1; 1]$, графік – синусоїда (див. мал. 68);

$y = \cos x$, $D = R$, $E = [-1; 1]$, синусоїда, зміщена на $\frac{\pi}{2}$ (див. мал. 70);

$y = \operatorname{tg} x$, $x \neq \frac{\pi}{2}(2n+1)$, $E = R$, тангенсоїда (див. мал. 71);

$y = \operatorname{ctg} x$, $x \neq \pi n$, $E = R$.

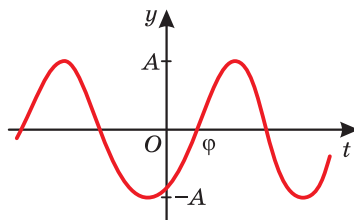
$y = A \sin(\omega t + \varphi)$ – гармонічне коливання.

A – амплітуда;

ω – кутова швидкість;

$\omega t + \varphi$ – фаза коливання;

φ – початкова фаза.

Формули розв'язків тригонометричних рівнянь

Рівняння	Формула розв'язків
$\sin x = a$, $ a \leq 1$	$x = (-1)^k \arcsin a + k\pi, k \in Z$
$ a > 1$	розв'язків немає
$\cos x = a$, $ a \leq 1$	$x = \pm \arccos a + 2k\pi, k \in Z$
$ a > 1$	розв'язків немає
$\operatorname{tg} x = a$	$x = \operatorname{arctg} a + k\pi, k \in Z$